

जानेवारी — मार्च 1991

खंड 14, अंक 4

अर्थसंग्रह

- पूर्ण रोजगार
- बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती
- भारत आणि महाराष्ट्र : संरचनात्मक बदल
- आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक विकास

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिद्धये ।
शोधचर्चाविवादाथ संवादोऽयं प्रवर्तितः ॥

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक अर्थ संवाद

खंड 14, अंक 4

जानेवारी-मार्च 1991

■ प्रमुख संपादक

रवीन्द्र दोशी

■ सहायक संपादक

सु. गो. भानुशाली

■ सल्लागार मंडळ

आनंद नाडकर्णी
श्री. वि. खांदेवाले
गि. सो. कल्याणकर
ज. फा. पाटील

■ संपादकीय पत्रव्यवहार

रवीन्द्र दोशी,
प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर-416 004

अनुक्रमणिका

- 223 पूर्ण रोजगार : नवीन नियोजन आयोगाचा
दृष्टिकोन
वि. स. दांडेकर
- 245 बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती
भालचंद्र मुणगेकर
- 255 भारत आणि महाराष्ट्र : संरचनात्मक बद-
लांचा तौलनिक अभ्यास
धिनायक देशपांडे / ऋचा घाटे
- 265 आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक विकास
बेणू पळशीकर
- 273 महाराष्ट्रातील सरकारी खर्च : धोरणात्मक
बदलाची दिशा (ग्रंथ परीक्षण)
आनंद नाडकर्णी
- 289 सांख्यिकी पुरवणी-II
कच्च्या तेलाची जागतिक परिस्थिती
रवीन्द्र दोशी

■ **कार्यालयीन पत्रव्यवहार :**

(वर्गणी व जाहिरात पाठविणे, अंकाविषयी चौकशी करणे, सदस्यत्वाची नोंदणी करणे, इत्यादी)

व्यं. सु. पाटणकर

कार्यवाह, मराठी अर्थशास्त्र परिषद,

'संपदा,' प्राध्यापक वसाहत, देवपुर, धुळे - 424 002

■ **वर्गणीतील बदल :**

1 एप्रिल 1991 पासून वर्गणीच्या दरात खालीलप्रमाणे बदल करण्यात येत आहे याची परिषदेचे सदस्य आणि 'अर्थसंवाद' चे वर्गणीदार यांनी कृपया नोंद घ्यावी.

(अ) परिषदेचे सदस्य

(1) आजीव सदस्य : रु. 600 (एकरकमी)

(2) साधारण सदस्य : रु. 80 (वार्षिक)

(3) संस्था सदस्य :

शैक्षणिक संस्था : रु. 80 (वार्षिक)

व्यावसायिक संस्था : रु. 150 (वार्षिक)

[* परिषदेच्या सदस्यांना 'अर्थसंवाद' त्यांच्या वर्गणीतच दिला जातो.]

(आ) 'अर्थसंवाद' वर्गणीदार

ग्रंथालये : रु. 80 (वार्षिक)

(इ) वर्षगणना 1 एप्रिल ते 31 मार्च.

** वर्गणी डिमांड ड्राफ्ट / मनी ऑर्डरने 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने कार्यवाहांकांकडे धुळ्यास पाठवावी.

■ **'अर्थसंवाद' साठीच्या अनुदानाबद्दल आभार**

(1) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

(2) पश्चिम विभागीय केंद्र, भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद

पूर्ण रोजगार : नवीन नियोजन आयोगाचा दृष्टिकोन***

वि. स. दांडेकर *

सहायक :

रवीन्द्र दोशी **

भारताच्या नवव्या लोकसभेसाठी सार्वत्रिक निवडणूक जाहीर झाल्यानंतर राष्ट्रीय आघाडीने 21 ऑक्टोबर 1989 रोजी आपला निवडणूक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये आघाडीने प्रत्येक नागरिकांच्या रोजगाराचा हक्क प्रस्थापित करण्याचे आश्वासन दिले. जाहिरनाम्यात म्हटले आहे की, " प्रत्येक नागरिकाला अर्थपूर्ण आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे यासाठी त्याला उत्पादक आणि उत्पन्नदायी रोजगाराचा हक्क मिळाला पाहिजे. याकरिता राष्ट्रीय आघाडीचे सामाजिक आणि आर्थिक धोरण हे ' रोजगाराचा हक्क ' हा नागरिकांचा मूलभूत हक्क बनेल या दृष्टीने आखले जाईल मानवी गरजा भागवून सन्मानाने जगण्याकरिता आवश्यक ते वेतन मिळवून देणारा उत्पादक रोजगार सर्वांना मिळाला पाहिजे. हे साधणे आपल्या आवाक्याबाहेरचे नाही. त्याकरिता प्रथम एक नवी रोजगार हमी योजना देशभर हाती घेतली जाईल. नंतर पूर्ण रोजगार निर्माण करण्याकरिता सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा एक नवा कार्यक्रम हाती घेतला जाईल. या कार्यक्रमात शेती आणि संबंधित व्यवसायांच्या विकासाला अग्रक्रम देऊन खेडी आणि लहान गावे यातून भौतिक आणि सामाजिक सेवांसाठीच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याकडे लक्ष दिले जाईल. जीवनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन कुटिरोद्योग व लहान उद्योगामार्फतच केले जाईल. "

अधिकारावर आल्यानंतर पंतप्रधानांनी 3 डिसेंबर, 1989 रोजी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या पहिल्याच आकाशवाणी आणि दूरदर्शनवरील भाषणात सांगितले की, " मानवी साधनसंपत्ती ही आपल्या देशाची सर्वात महत्त्वाची संपत्ती आहे. बेकारीमुळे तिचा योग्य वापर होत नाही. म्हणून आम्ही रोजगाराचा हक्क हा भारतीय राज्यघटनेचा भाग बनवू. याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रत्येकाला शासकीय नोकरी मिळेल. मात्र बेकारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक होईल असे धोरण अनुसरण्याचे बंधन शासनावर राहिल. " त्यानंतर 1 जानेवारी 1990 रोजी केंद्र शासनाने घोषणा

* नामवंत अर्थशास्त्रज्ञ आणि महनीय प्राध्यापक (Professor Emeritus), गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे

** प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर आणि प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'

*** मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या विद्यमाने 30 जुलै 1990 रोजी जे. पी. नाईक भवन, मुंबई विद्यापीठ संकुल, विद्यानगरी, मुंबई येथे झालेले स्व. जमनालालजी बजाज स्मृती व्याख्यान (वर्ष पहिले).

वेळी की, मूलभूत हक्कांमध्ये रोजगाराच्या हक्काचाही समावेश करण्यासाठी संसदेच्या आगामी अर्थसंकल्पी अधिवेशनात घटनादुरुस्ती विधेयक मांडले जाईल.

भारताच्या राज्यघटनेमध्ये रोजगाराचा हक्क हा मूलभूत हक्क म्हणून समाविष्ट करण्याची मागणी तशी नवी नाही. रोजगाराचा हक्क एक घटनात्मक हक्क वनावा यासाठी वेळोवेळी राजकीय पक्ष, कामगार संघटनांचे पुढारी आणि इतर अनेक क्षेत्रातील व्यक्तींनी मागणी केलेली आहे. सहाय्या लोकसभेच्या अंदाज समितीच्या अहवालात (1978-79) अधिकृतपणे ही मागणी केल्याचे आढळते त्यामध्ये म्हटले आहे, "आता अशी वेळ येऊन ठेपली आहे की, शासनाने नागरिकांचा रोजगाराचा हक्क मान्य करावा, त्यांना काम देण्याची जबाबदारी स्वीकारावी आणि काम देणे शक्य झाले नाही तर त्यांना बेकार भत्ता द्यावा आणि या रितीने राज्यघटनेच्या एककेचाळीसाव्या कलमात अंतर्भूत असलेल्या, परंतु दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांचा आदर करावा." 2 आता महत्त्वाचा फरक एवढाच झाला आहे की, सध्याच्या शासनाने ही जबाबदारी आपली मानली आहे. साहजिकच या विषयाचा साधकबाधक ऊहापोह आता देशात सुरू झाला आहे.

या प्रश्नाच्या दोन बाजू आहेत. एक म्हणजे, रोजगाराचा हक्क हा मूलभूत हक्क बनविल्यास त्याचे होणारे कायदेशीर परिणाम. दुसरी बाजू म्हणजे रोजगाराची परिपूर्ती करण्यासाठी प्रत्यक्षात शासन काय करू शकते. या दोन्ही बाजूंचा एकत्रितपणे विचार करावा लागेल; कारण रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क बनविल्याने ती शासनाच्या कुवतीबाहेर जाणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

कामाच्या हक्कासंबंधी राज्यघटनेतील एककेचाळीसाव्या कलमाचा नेहमी उल्लेख केला जात असला तरी प्रत्यक्षात त्याच्याशी निगडित 39, 41 आणि 43 अशी तीन कलमे आहेत. एककेचाळीसाव्या कलमानुसार प्रत्येक नागरिकास उपजीविकेची साधने प्राप्त करण्याचा अधिकार दिला आहे. रोजगारी हक्क आणि बेकारीच्या काळात शासनाकडून बेकारभत्ता मिळण्याचा हक्क एककेचाळीसाव्या कलमात नमूद आहे. कलम 43 रोजगाराचा हक्क आणि जीवनवश्यक वेतन (living

wage) यांच्याशी संबंधित आहे ही तीनही कलमे मुळात खालीलप्रमाणे आहेत :

कलम 39 :

" (अ) स्त्री आणि पुरुष नागरिकांना उपजीविकेसाठी पुरेशी साधने मिळविण्याचा सारखाच हक्क आहे; याच्या पूर्तीसाठी शासनसंस्थेने आपले धोरण राबविले पाहिजे."

कलम 41 :

" रोजगार, शिक्षण आणि बेकारी, वृद्धत्व, आजारपण, अपंगत्व आणि इतर प्रतिकूल गरजांकरिता सार्वजनिक साह्याचा हक्क मिळवून देण्यासाठी शासनसंस्थेने आपल्या आर्थिक कुवतीनुसार पुरेशी तरतूद केली पाहिजे."

कलम 43 :

" कायदे करून अथवा आर्थिक संघटना स्थापन करून अथवा इतर कोणत्याही मार्गाने सर्व शेतमजूर, औद्योगिक कामगार आणि इतर कामगारांना काम, जीवनावश्यक वेतन, चांगले जीवनमान जगता येऊन पुरसतीच्या वेळेचा तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संधींचा पूर्ण उपयोग करता येईल अशी रोजगाराची परिस्थिती उपलब्ध करून दिली पाहिजे. शासनसंस्थेने प्रामाण्य भागात व्यक्तित्व अथवा सहकारी पद्धतीने कुटिरोद्योगांना प्रोत्साहन देण्याचा विशेष प्रयत्न केला पाहिजे."

ही तिन्ही कलमे राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांमध्ये न घालता शासनसंस्थेच्या धोरणार्थक मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये (Directive Principles of State Policy) समाविष्ट केलेली असल्यामुळे ती कायद्याच्या कक्षेत मांडत नाहीत. आताच ती मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट करून कायद्याच्या कक्षेत आणावी अशी सूचना आहे. त्याकरिता कलम 39 मधील ' उपजीविकेसाठी पुरेशी साधने मिळविण्याचा हक्क ' आणि कलम 43 मधील ' चांगले जीवनमान जगता येऊन पुरसतीच्या वेळेचा तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संधींचा पूर्ण उपयोग करता येईल अशी रोजगाराची परिस्थिती ' या शब्द-

रचना अधिक काटेकोरपणे मांडाव्या लागतील एवढेच नव्हे तर त्यामुळे, कलम 41 मध्ये स्पष्ट उल्लेख केल्याप्रमाणे, शासनसंस्थेच्या आर्थिक कुवतीच्या मर्यादिततेने नागरिकांचे हक्क जाणार नाहीत याची खबरदारी घ्यावी लागेल. उदाहरणार्थ, 'उपजीविका-साठी पुरेशी साधने' ही सरासरी दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न जेवढे देऊ शकेल त्यापेक्षा अधिक असू शकणार नाहीत आणि 'वाजवी वेतन' (fair wage) काम-कायाच्या वर्गोपगटातील दर प्रौढ व्यक्तीगणिक असणाऱ्या राष्ट्रीय उत्पन्नाइतकेच असेल. हे सुद्धा साध्य करण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाची पूर्णतया समान वाटणी व्हावी लागेल; आणि तसे करणे राजकीयदृष्ट्या असंभव्य, आर्थिकदृष्ट्या अयोग्य अथवा अंमलबजावणी-च्यादृष्टीने अव्यवहार्य वाटत असेल तर जे काही कायदानुसार बांधवासित केले जाईल ते सरासरी राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा वरचेच कमी असावे लागेल.

राष्ट्रीय आघाडीच्या निवडणूक जाहिरनाम्यात असेच संदिग्ध आणि भव्यदिव्य शब्दप्रयोग वापरले आहेत. 'अर्थपूर्ण आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा हक्क' आणि 'मानवी गरजा आणि सन्मान यानुसार वेतन' हे शब्दप्रयोग वानगीदाखल सांगता येतील. निवडणूक जाहिरनामा आणि विधिमंडळातील विधेयक यामधील फरक शासनाच्या ध्यानात घेईल अशी आशा आहे.

कलम 41 मध्ये जेव्हा रोजगाराचा हक्क आणि बेकारीच्या काळात बेकारभत्ता देण्यासंबंधी शासनसंस्थेने तरतूद करावी असे सांगितले त्याचवेळी हे सारे शासनसंस्थेच्या आर्थिक कुवतीला पेलणारे असले पाहिजे हेही सांगितले. राष्ट्रीय आघाडीच्या निवडणूक जाहिरनाम्यात मात्र राज्याच्या आर्थिक कुवतीच्या मर्यादेची जाणीव आढळत नाही. याउलट, मोठ्या आत्मविश्वासाने जाहिरनामा सांगता, "रोजगाराचा हक्क प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आवश्यक तो रोजगार निर्माण करणे आपल्या आवाक्याबाहेरचे नाही."

कलम 43 मध्ये कुटिरोद्योगांचा संदर्भ आहे. त्यावरून कामगाराना रोजगार, जीवनावश्यक वेतन आणि चांगले जीवन जगता येऊन फुरसतीच्या वेळेचा

तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संघर्षाचा पूर्ण उपयोग करता येईल अशी रोजगाराची परिस्थिती साध्य करण्यासाठी कुटिरोद्योग हा एक मार्ग आहे असे घटनाकारांना वाटत होते असे दिसते. चाळीस वर्षांनंतरदेखील राष्ट्रीय आघाडीच्या जाहीरनाम्याचा मसुदा लिहिणाऱ्यांना असेच वाटते; कारण, ते सुचवितात की, "मूलभूत ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे उत्पादन कुटिर आणि लघु उद्योगांमार्फत केले जाईल."

राष्ट्रीय आघाडीच्या जाहीरनाम्यात काही नव्या गोष्टींचा अंतर्भाव केलेला आहे. 'नवी रोजगार हमी योजना' देशभर कार्यान्वित करणे, 'शेती आणि संबधित व्यवसायांच्या विकासाला अग्रक्रम देणारा सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा पर्यायी कार्यक्रम' आणि 'खेडी आणि लहान गावे यातून भौतिक आणि सामाजिक सेवांसाठीच्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे', अशा प्रकारच्या सूचना मांडलेल्या आहेत. नव्या नियोजन मंडळाने मे 1990 मध्ये प्रसूत केलेल्या 'आठव्या पंचवार्षिक योजनेची दिशा (1990-95)' या पुस्तिकेत या सूचना विस्ताराने मांडल्या आहेत. यथावकाश आपण त्यांचा विचार करू.

पंतप्रधानांनी 3 डिसेंबर, 1989 रोजी राष्ट्राला उद्देशून प्रसारित केलेल्या पहिल्याच भाषणात दूरदर्शीपणाने म्हटले आहे की, 'आम्ही रोजगाराचा हक्क हा भारतीय राज्यघटनेचा भाग बनवू, मात्र याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रत्येकाला शासकीय नोकरी मिळेल. मात्र बेकारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक होईल असे धोरण अनुसरण्याचे बंधन शासनावर राहिल.' पंतप्रधानांनी आपले शब्द अगदी काळजीपूर्वक वापरल्याचे ध्यानात घेईल. आपले शासन रोजगाराचा हक्क राज्यघटनेत मूलभूत हक्कात समाविष्ट करील असे म्हणत नाहीत; आपले शासन रोजगाराचा हक्क हा 'भारतीय राज्यघटनेचा एक भाग' बनवेल एवढेच ते सांगतात. परंतु शासनसंस्थेच्या धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्त्वामध्ये मुळातच रोजगाराच्या हक्काचा उल्लेख केलेला असल्याने तो राज्यघटनेचा एक भाग आहेच. पंतप्रधानांच्या वक्तव्याप्रमाणे रोजगाराचा हक्क हा 'राजकीय' हक्क आहे, 'कायदेशीर' हक्क नाही. कदाचित त्यांना तसे सुचवायचे नसेलही म्हणून असे मानू की, पंतप्रधानांना अभिप्रेत आहे की, त्यांचे शासन

रोजगाराचा हक्क राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट करून त्याला कायद्यांच्या कक्षेत आणिले. परंतु त्याचबरोबर ते असेही स्पष्ट करतात की, हा हक्क राजकीय असो अथवा कायदेशीर, 'याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रत्येकाला शासकीय नोकरी मिळेल'; अर्थ एवढाच आहे की, 'बेकारांना काम उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक होईल असे धोरण अनुसरण्याचे बंधन शासनावर राहिल.' हे ठीक वाटते. परंतु यायोगे शासनावर कायदेशीर बंधन वा जबाबदारी काय येते ते कळत नाही.

राष्ट्रीय आघाडीचा निवडणूक जाहिरनामा तयार करणाऱ्यांखेरीज इतर काहीना रोजगाराचा हक्क राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कात समाविष्ट करावा असे वाटते. परंतु, राज्यांच्या आर्थिक शक्तीला काही मर्यादा असतात याची जाणीव घटनाकारांना असली तरी या व्यक्ती मात्र अशा मर्यादा मानायला तयार नाहीत. कारण, त्यांची जवळीक संयुक्त राष्ट्रसंघाशी आहे आणि त्यांच्या प्रेरणा मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्यापासून (Universal Declaration of Human Rights) घेतल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या ससुचावर ज्यावेळी शिवटका हात फिरविला जात होता त्याचवेळी, म्हणजे 1948 मध्ये, संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा एकमताने संमत केला. या जाहिरनाम्याच्या कलम 23(1) मध्ये म्हटले आहे की, "प्रत्येकाला रोजगाराचा हक्क आहे, रोजगाराच्या निवडणीचा हक्क आहे, रोजगाराच्या न्याय्य आणि अनुकूल परिस्थितीचा हक्क आहे आणि बेकारीच्या काळात बेकारभत्याचा हक्क आहे."³ मालकम आदिशिश्या म्हणतात की, भारताने केवळ या जाहिरनाम्याच्या वाजूने मतदान केले नाही, तर प्रत्यक्षात तो जाहिरनामा तयार करणाऱ्यांच्या कामात भारत सहभागी झाला होता एवढेच नव्हे तर, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेच्या ज्या बैठकीत तो सर्वमान्य झाला त्या बैठकीचे अध्यक्षस्थानही भारतीय प्रतिनिधीकडे होते म्हणून आदिशिश्या, म्हणतात, "रोजगाराच्या हक्काचा राज्यघटनेत आणि कायद्यात समावेश करण्याची नैतिक जबाबदारी भारतानेच आहे"⁴

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वेच सदस्य-राष्ट्रांनी

मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्याच्या वाजूने मतदान केले होते. त्यातील किती भांडवलशाही राष्ट्रांनी आपल्या राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांमध्ये रोजगाराच्या हक्काचा समावेश केला आहे हे विचारले पाहिजे. जपानची राज्यघटना 1946 मध्ये तयार झाली. त्यात कलम 26 मध्ये रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क असल्याचे नमूद केले आहे. परंतु, संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्कांचा जाहिरनामा तयार होण्यापूर्वी हे घडले आहे. शिवाय, तो हक्क कायद्याच्या कक्षेत मोडतो किवा नाही, घटनेच्या तरतुदीच्या आधारे एखादी बेकार व्यक्ती न्यायालयाकडे धाव घेऊन आपल्याला रोजगार देण्यास शासनाला भाग पाडू शकेल का, याविषयी संदेह आहे बहुतेक विकसित भांडवलशाही देशांत रोजगाराच्या हक्काची हमी दिलेली आहे ती या अर्थाने की, तिथे सामाजिक सुरक्षा आणि बेकारी विमा या योजना आहेत. काम निर्माण करून पुरविणे ही वाच पापेक्षा वेगळी आहे.

केवळ समाजवादी देशांमध्येच नागरिकांना खऱ्या अर्थाने रोजगार हक्क आहे. परंतु इथेदेखील हा हक्क कायद्याच्या कक्षेत येतो किवा नाही याबद्दल शंका आहे. उदाहरणार्थ, सोविएत रशियाच्या 1977 च्या राज्यघटनेतील कलम 40 मध्ये 'रोजगाराच्या हमी'च्या हक्काचा उल्लेख केलेला आहे; परंतु त्या पाठोपाठ येणाऱ्या परिच्छेदात तो हक्क मिळवून देण्यासाठी शासनसंस्था काय करेल याचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे तो मजकूर असा : "उत्पादक शक्तींची दमदारपणे वाढ घडवून, धंद्यांचे आणि व्यवसायांचे मोफत प्रशिक्षण देऊन, कौशल्यात सुधारणा घडवून, नव्या उद्योग-व्यवसायांचे प्रशिक्षण देऊन आणि व्यवसाय मार्गदर्शन व नोकऱ्या देणे यासंबंधीच्या व्यवस्थेचा विकास करून समाजवादी आर्थिक व्यवस्थेत हा हक्क मिळवून दिला जाईल." प्रत्येक नागरिकाला रोजगारासाठी योग्य बनविणे हे शासनसंस्थेचे कर्तव्य आहे, एवढेच यावरून स्पष्ट होते. सोविएत संघराज्यातदेखील, एखादी बेकार व्यक्ती न्यायालयाकडे धाव घेऊन आपल्याला रोजगार देण्यास शासनसंस्थेला भाग पाडू शकेल, असे वाटत नाही.⁵ आपल्यालाही हे करता येईल. कामाच्या हक्काचा मूलभूत हक्कात समावेश केल्यानंतर, पंतप्रधानांनी म्हटल्याप्रमाणे 'बेकारांना काम उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक धोरणाचा अवलंब करून शासनसंस्था या हक्काची खात्री देईल,' अशी पुष्टी

पूर्ण रोजगार : नवीन नियोजन आयोगाचा दृष्टिकोन***

वि. म. दांडेकर*

शब्दांकन :

रवीन्द्र दोशी**

भारताच्या नवव्या लोकसभेसाठी सार्वत्रिक निवडणूक जाहीर झाल्यानंतर राष्ट्रीय आघाडीने 21 ऑक्टोबर 1989 रोजी आपला निवडणूक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये आघाडीने प्रत्येक नागरिकाच्या रोजगाराचा हक्क प्रस्थापित करण्याचे आश्वासन दिले. जाहिरनाम्यात म्हटले आहे की, "प्रत्येक नागरिकाला अर्थपूर्ण आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे यासाठी त्याला उत्पादक आणि उत्पन्नदायी रोजगाराचा हक्क मिळाला पाहिजे. याकरिता राष्ट्रीय आघाडीचे सामाजिक आणि आर्थिक धोरण हे 'रोजगाराचा हक्क' हा नागरिकांचा मूलभूत हक्क बनेल या दृष्टीने आखले जाईल मानवी गरजा भागवून सन्मानाने जगण्याकरिता आवश्यक ते वेतन मिळवून देणारा उत्पादक रोजगार सर्वांना मिळाला पाहिजे. हे साधणे आपल्या आवाक्याबाहेरचे नाही. त्याकरिता प्रथम एक नवी रोजगार हमी योजना देशभर हाती घेतली जाईल. नंतर पूर्ण रोजगार निर्माण करण्याकरिता सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा एक नवा कार्यक्रम हाती घेतला जाईल. या कार्यक्रमात शेती आणि संबंधित व्यवसायांच्या विकासाला अग्रक्रम देऊन खेडी आणि लहान गावे यांतून भौतिक आणि सामाजिक सेवांसाठीच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याकडे लक्ष दिले जाईल. जीवनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन कुटिरोद्योग व लहान उद्योगामार्फतच केले जाईल."

अधिकारावर आल्यानंतर पंतप्रधानांनी 3 डिसेंबर, 1989 रोजी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या पहिल्याच आकाशवाणी आणि दूरदर्शनवरील भाषणात सांगितले की, "मानवी साधनसंपत्ती ही आपल्या देशाची सर्वात महत्त्वाची संपत्ती आहे. बेकारीमुळे तिचा योग्य वापर होत नाही. म्हणून आम्ही रोजगाराचा हक्क हा भारतीय राज्यघटनेचा भाग बनवू, याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रत्येकाला शासकीय नोकरी मिळेल. मात्र बेकारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक होईल असे धोरण अनुसरण्याचे बंधन शासनावर राहिल." त्यानंतर 1 जानेवारी 1990 रोजी केंद्र शासनाने घोषणा

* नामवंत अर्थशास्त्रज्ञ आणि महनीय प्राध्यापक (Professor Emeritus), गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे.

** प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर आणि प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'.

*** मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या विद्यमाने 30 जुलै, 1990 रोजी जे. पी. नाईक भवन, मुंबई विद्यापीठ संकुल, विद्यानगरी, मुंबई येथे झालेले स्व. जमनालालजी बजाज स्मृती व्याख्यान (वर्ष पहिले).

केडी की, मूलभूत हक्कांमध्ये रोजगाराच्या हक्काचाही समावेश करण्यासाठी संसदेच्या आगामी अर्थसंकल्पी अधिवेशनात घटनादुरुस्ती विधेयक मांडले जाईल.

भारताच्या राज्यघटनेमध्ये रोजगाराचा हक्क हा मूलभूत हक्क म्हणून समाविष्ट करण्याची मागणी तशी नवी नाही. रोजगाराचा हक्क एक घटनात्मक हक्क वनावा यासाठी वेळोवेळी राजकीय पक्ष, कामगार संघटनांचे पुढारी आणि इतर अनेक क्षेत्रातील व्यक्तींनी मागणी केलेली आहे. सहाय्या लोकसभेच्या अंदाज समितीच्या अहवालात (1978-79) अधिकृतपणे ही मागणी केल्याचे आढळते. त्यामध्ये म्हटले आहे, "आता अशी वेळ येऊन ठेपली आहे की, शासनाने नागरिकांचा रोजगाराचा हक्क मान्य करावा, त्यांना काम देण्याची जबाबदारी स्वीकारावी आणि काम देणे शक्य झाले नाही तर त्यांना बेकार भत्ता द्यावा आणि या रितीने राज्यघटनेच्या एककेवाळीसाध्या कलमात अंतर्भूत असलेल्या, परंतु दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचा आदर करावा." 2 आता महत्त्वाचा फरक एवढाच झाला आहे की, सध्याच्या शासनाने ही जबाबदारी आपली मानली आहे. साहजिकच या विषयाचा साधकबाधक ऊहापोह आता देशात सुरू झाला आहे.

या प्रश्नाच्या दोन बाजू आहेत. एक म्हणजे, रोजगाराचा हक्क हा मूलभूत हक्क बनविल्यास त्याचे होणारे कायदेशीर परिणाम. दुसरी बाजू म्हणजे रोजगाराची परिपूर्ती करण्यासाठी प्रत्यक्षात शासन काय करू शकते. या दोन्ही बाजूंचा एकत्रितपणे विचार करावा लागेल; कारण रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क बनविल्याने तो शासनाच्या कुवतीबाहेर जाणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

कामाच्या हक्कासंबंधी राज्यघटनेतील एककेवाळीसाध्या कलमाचा नेहमी उल्लेख केला जात असला तरी प्रत्यक्षात त्याच्याशी निगडित 39, 41 आणि 43 अशी तीन कलमे आहेत. एकोणचाळीसाध्या कलमानुसार प्रत्येक नागरिकास उपजीविकेची साधने प्राप्त करण्याचा अधिकार दिला आहे. रोजगारी हक्क आणि बेकारीच्या काळात शासनाकडून बेकारभत्ता मिळण्याचा हक्क एककेवाळीसाध्या कलमात नसूद आहे. कलम 43 रोजगाराचा हक्क आणि जीवनावश्यक वेतन (living

wage) यांच्याशी संबंधित आहे ही तीनही कलमे मुळात खालीलप्रमाणे आहेत :

कलम 39 :

" (अ) स्त्री आणि पुरूष नागरिकांना उपजीविकेसाठी पुरेशी साधने मिळविण्याचा सारखाच हक्क आहे; याच्या पूर्तीसाठी शासनसंस्थेने आपले धोरण राबविले पाहिजे."

कलम 41 :

" रोजगार, शिक्षण आणि बेकारी, वृद्धत्व, आजारपण, अपंगत्व आणि इतर प्रतिकूल गरजांकरिता सार्वजनिक साहाय्याचा हक्क मिळवून देण्यासाठी शासनसंस्थेने आपल्या आर्थिक कुवतीनुसार पुरेशी तरतूद केली पाहिजे."

कलम 43 :

" कायदे करून अथवा आर्थिक संघटना स्थापन करून अथवा इतर कोणत्याही मार्गाने सर्व शेतमजूर, औद्योगिक कामगार आणि इतर कामगारांना काम, जीवनावश्यक वेतन, चांगले जीवनमान जगता येऊन पुरसतीच्या वेळेचा तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संधींचा पूर्ण उपयोग करता येईल अशी रोजगाराची परिस्थिती उपलब्ध करून दिली पाहिजे. शासनसंस्थेने ग्रामीण भागात व्यक्तिगत अथवा सहकारी पद्धतीने कुटिरोद्योगांना प्रोत्साहन देण्याचा विशेष प्रयत्न केला पाहिजे."

ही तिन्ही कलमे राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांमध्ये न घालता शासनसंस्थेच्या धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्वांमध्ये (Directive Principles of State Policy) समाविष्ट केलेली असल्यामुळे ती कायद्याच्या कक्षेत मोडत नाहीत. आताच ती मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट करून कायद्याच्या कक्षेत आणावी अशी सूचना आहे. त्याकरिता कलम 39 मधील ' उपजीविकेसाठी पुरेशी साधने मिळविण्याचा हक्क ' आणि कलम 43 मधील ' चांगले जीवनमान जगता येऊन पुरसतीच्या वेळेचा तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संधींचा पूर्ण उपयोग करता येईल अशी रोजगाराची परिस्थिती ' या वाक्य-

रचना अधिक काटेकोरपणे मांडाव्या लागतील एवढेच नव्हे तर त्यामुळे, कलम 41 मध्ये स्पष्ट उल्लेख केल्याप्रमाणे, शासनसंस्थेच्या आर्थिक कुवतीच्या मर्यादितपलीकडे नागरिकांचे हक्क जाणार नाहीत याची खबरदारी घ्यावी लागेल. उदाहरणार्थ, 'उपजीविकेसाठी पुरेशी साधने' ही सरासरी दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न जेवढे देऊ शकेल त्यापेक्षा अधिक असू शकणार नाहीत आणि 'वाजवी वेतन' (fair wage) कामकऱ्यांच्या वयोगटातील दर प्रौढ व्यक्तीगणिक असणाऱ्या राष्ट्रीय उत्पन्नाइतकेच असेल. हे मुद्दा साध्य करण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाची पूर्णतया समान वाटणी व्हावी लागेल; आणि तसे करणे राजकीयदृष्ट्या अशक्य, आर्थिकदृष्ट्या अयोग्य अथवा अंमलबजावणीच्यादृष्टीने अव्यवहार्य वाटत असेल तर जे काही कायदानुसार आस्वासित केले जाईल ते सरासरी राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा वरचे कमी असावे लागेल.

राष्ट्रीय आघाडीच्या निवडणूक जाहिरनाम्यात असेच संदिग्ध आणि भव्यदिव्य शब्दप्रयोग वापरले आहेत. 'अर्थपूर्ण आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा हक्क' आणि 'मानवी गरजा आणि सन्मान यानुसार वेतन' हे शब्दप्रयोग वानगीदाखल सांगता येतील. निवडणूक जाहिरनामा आणि विधिमंडळातील विधेयक यामधील फरक शासनाच्या ध्यानात घेईल अशी आशा आहे.

कलम 41 मध्ये जेव्हा रोजगाराचा हक्क आणि बेकारीच्या काळात बेकारभत्ता देण्यासंबंधी शासनसंस्थेने तरतूद करावी असे सांगितले त्याचवेळी हे सारे शासनसंस्थेच्या आर्थिक कुवतीला पेलणारे असले पाहिजे हेही सांगितले. राष्ट्रीय आघाडीच्या निवडणूक जाहिरनाम्यात मात्र राज्याच्या आर्थिक कुवतीच्या मर्यादेची जाणीव आढळत नाही. याउलट, मोठ्या आत्मविश्वासाने जाहिरनामा सांगतो, "रोजगाराचा हक्क प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आवश्यक तो रोजगार निर्माण करणे आपल्या आघाड्यावाहेरचे नाही."

कलम 43 मध्ये कुटिरोद्योगांचा संदर्भ आहे. त्याचरून कामगारांना रोजगार, जीवनावश्यक वेतन आणि चांगले जीवन जगता येऊन फुरसतीच्या वेळेचा

तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक संधींचा पूर्ण उपयोग करता येईल अशी रोजगाराची परिस्थिती साध्य करण्यासाठी कुटिरोद्योग हा एक मार्ग आहे असे घटनाकारांना वाटत होते असे दिसते. चाळीस वर्षांनंतरदेखील राष्ट्रीय आघाडीच्या जाहिरनाम्याचा मसुदा लिहिणाऱ्यांना असेच वाटते; कारण, ते सुचवितात की, "मूलभूत ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे उत्पादन कुटिर आणि लघु उद्योगांमार्फत केले जाईल."

राष्ट्रीय आघाडीच्या जाहिरनाम्यात काही नव्या गोष्टींचा अंतर्भाव केलेला आहे. 'नवी रोजगार हवी योजना' देशभर कार्यान्वित करणे, 'खेती आणि संबंधित व्यवसायांच्या विकासाला अप्रकम वेणारा सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा पर्यायी कार्यक्रम' आणि 'खेडी आणि लहान गावे यातून भौतिक आणि सामाजिक सेवांसाठीच्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे', अशा प्रकारच्या सूचना मांडलेल्या आहेत. नव्या नियोजन मंडळाने मे 1990 मध्ये प्रसूत केलेल्या 'आठव्या पंचवार्षिक योजनेची दिशा (1990-95)' या पुस्तिकेत या सूचना विस्ताराने मांडल्या आहेत. यथावकाश आपण त्यांचा विचार करू.

पंतप्रधानांनी 3 डिसेंबर, 1989 रोजी राष्ट्राला उद्देशून प्रसारित केलेल्या पहिल्याच भाषणात दूरदर्शीपणाने म्हटले आहे की, 'आम्ही रोजगाराचा हक्क हा भारतीय राज्यघटनेचा भाग बनवू. मात्र याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रत्येकाला शासकीय नोकरी मिळेल. मात्र बेकारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक होईल असे धोरण अनुसरण्याचे बंधन शासनावर राईल." पंतप्रधानांनी आपले शब्द अगदी काळजीपूर्वक वापरण्याचे ध्यानात घेईल. आपले शासन रोजगाराचा हक्क राज्यघटनेत मूलभूत हक्कात समाविष्ट करील असे म्हणत नाहीत; आपले शासन रोजगाराचा हक्क हा 'भारतीय राज्यघटनेचा एक भाग' बनवेल एवढेच ते सांगतात. परंतु शासनसंस्थेच्या धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्वांमध्ये मुळातच रोजगाराच्या हक्काचा उल्लेख केलेला असल्याने तो राज्यघटनेचा एक भाग आहेच. पंतप्रधानांच्या वक्तव्याप्रमाणे रोजगाराचा हक्क हा 'राजकीय' हक्क आहे, 'कायदेशीर' हक्क नाही. कदाचित त्यांना तसे सुचवायचे नसेलही म्हणून असे मानू की, पंतप्रधानांना अभिप्रेत आहे की, त्यांचे शासन

रोजगाराचा हक्क राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट करून त्याला कायद्याच्या कक्षेत आणिले. परंतु त्याचबरोबर ते असेही स्पष्ट करतात की, हा हक्क राजकीय असो अथवा कायदेशीर, 'याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रत्येकाला शासकीय नोकरी मिळेल'; अर्थ एवढाच आहे की, 'बेकारांना काम उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक होईल असे धोरण अनुसरण्याचे बंधन शासनावर राहिल.' हे ठीक वाटते. परंतु यायोगे शासनावर कायदेशीर बंधन वा जबाबदारी काय येते ते कळत नाही.

राष्ट्रीय आघाडीचा निवडणूक जाहिरनामा तयार करणाऱ्यांखेरीज इतर काहीना रोजगाराचा हक्क राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कात समाविष्ट करावा असे वाटते. परंतु, राज्याच्या आर्थिक शक्तीला काही मर्यादा असतात याची जाणीव घटनाकारांना असली तरी या व्यक्ती मात्र अशा मर्यादा मानायला तयार नाहीत. कारण, त्यांची जवळीक संयुक्त राष्ट्रसंघाची आहे आणि त्यांच्या प्रेरणा मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्यापासून (Universal Declaration of Human Rights) घेतल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या मसुद्यावर ज्यावेळी शिबटचा हात फिरविला जात होता त्याचवेळी, म्हणजे 1948 मध्ये, संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा एकमताने संमत केला. या जाहिरनाम्याच्या कलम 23(1) मध्ये म्हटले आहे की, "प्रत्येकाला रोजगाराचा हक्क आहे, रोजगाराच्या निवडीचा हक्क आहे, रोजगाराच्या न्याय्य आणि अनुकूल परिस्थितीचा हक्क आहे आणि बेकारीच्या काळात बेकारभत्याचा हक्क आहे."³ मात्कम आदिशेक्या म्हणतात की, भारताने केवळ या जाहिरनाम्याच्या बाजूने मतदान केले नाही, तर प्रत्यक्षात तो जाहिरनामा तयार करण्याच्या कामात भारत सहभागी झाला होता एवढेच नव्हे तर, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेच्या ज्या बैठकीत तो सर्वमान्य झाला त्या बैठकीचे अध्यक्षस्थानही भारतीय प्रतिनिधीकडे होते म्हणून आदिशेक्या, म्हणतात, "रोजगाराच्या हक्काचा राज्यघटनेत आणि कायद्यात समावेश करण्याची नैतिक जबाबदारी भारताने आहे."⁴

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वत्र सदस्य-राष्ट्रांनी

मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्याच्या बाजूने मतदान केले होते. त्यातील किती भांडवलशाही राष्ट्रांनी आपल्या राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांमध्ये रोजगाराच्या हक्काचा समावेश केला आहे हे विचारले पाहिजे. जपानची राज्यघटना 1946 मध्ये तयार झाली. त्यात कलम 26 मध्ये रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्क असल्याचे नमूद केले आहे. परंतु, संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्कांचा जाहिरनामा तयार होण्यापूर्वी हे घडले आहे. शिवाय, तो हक्क कायद्याच्या कक्षेत मोडतो किवा नाही, घटनेच्या तरतुदीच्या आधारे एखादी बेकार व्यक्ती न्यायालयाकडे धाव घेऊन आपल्याला रोजगार देण्यास शासनाला भाग पाडू शकेल का, याविषयी संदेह आहे बहुतेक विकसित भांडवलशाही देशांत रोजगाराच्या हक्काची हमी दिलेली आहे ती या अर्थाने की, तिथे सामाजिक सुरक्षा आणि बेकारी विमा या योजना आहेत. काम निर्माण करून पुरविणे ही बाब यापेक्षा वेगळी आहे.

केवळ समाजवादी देशांमध्येच नागरिकांना खऱ्या अर्थाने रोजगार हक्क आहे. परंतु इथेदेखील हा हक्क कायद्याच्या कक्षेत येतो किवा नाही याबद्दल शंका आहे. उदाहरणार्थ, सोविएत रशियाच्या 1977 च्या राज्यघटनेतील कलम 40 मध्ये 'रोजगाराच्या हमी'च्या हक्काचा उल्लेख केलेला आहे; परंतु त्या पाठोपाठ घेणाऱ्या परिच्छेदात तो हक्क मिळवून देण्यासाठी शासनसंस्था काय करेल याचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे तो मजकूर असा : "उत्पादक शक्तीची दमदारपणे वाढ घडवून, धंद्यांचे आणि व्यवसायांचे मोफत प्रशिक्षण देऊन, कौशल्यात सुधारणा घडवून, नव्या उद्योग-व्यवसायांचे प्रशिक्षण देऊन आणि व्यवसाय मार्गदर्शन व नोकऱ्या देणे यासंबंधीच्या व्यवस्थेचा विकास करून समाजवादी आर्थिक व्यवस्थेत हा हक्क मिळवून दिला जाईल." प्रत्येक नागरिकाला रोजगारासाठी योग्य बनविणे हे शासनसंस्थेचे कर्तव्य आहे, एवढेच यावरून स्पष्ट होते. सोविएत संघराज्यातदेखील, एखादी बेकार व्यक्ती न्यायालयाकडे धाव घेऊन आपल्याला रोजगार देण्यास शासनसंस्थेला भाग पाडू शकेल, असे वाटत नाही.⁵ आपल्यालाही हे करता येईल. कामाच्या हक्काचा मूलभूत हक्कात समावेश केल्यानंतर, पंतप्रधानांनी म्हटल्याप्रमाणे 'बेकारांना काम उपलब्ध करून देण्यासाठी पोषक धोरणाचा अवलंब करून शासनसंस्था या हक्काची खात्री देईल,' अशी पुष्टी

प्रकारच्या किमान हक्काने प्रारंभ करणे आणि यथा-
वकासा अनुभवाने त्यामध्ये सुधारणा करित जाणे हाच
व्यवहारी मार्ग ठरेल.

पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, रोजगाराच्या हक्काला
राज्यघटनेत मूलभूत हक्क म्हणून समाविष्ट करताना
शक्यतो आर्थिक विकासातूनच आवश्यक तो रोजगार
निर्माण होत राहिल असे पाहिले पाहिजे. म्हणून अर्थ-
व्यवस्थेत व आर्थिकविकासात अधिकाधिक किती रोजगार
निर्माण होऊ शकतो आणि त्याकरिता कोणती धोरणे
असावीत याचा विचार करू. त्यादृष्टीने भूतकाळातील
धोरणे असमाधानकारक किंवा अगदीच चुकीची होती
का आणि तसे असल्यास त्यामध्ये कोणते बदल करावे
लागतील याचा प्रथम विचार करू. यासाठी 'आठव्या
पंचवार्षिक योजनेचा (1990-95) दृष्टिकोन'
हा नियोजन मंडळाने प्रसृत केलेला मसुदा उपयुक्त
आहे. हा मसुदा नव्या नियोजन मंडळाने मे 1990 मध्ये
प्रसृत केला. त्यात भारतातील नियोजन आणि विकासा-
बद्दलचा आजवरचा आणि नव्या नियोजन मंडळाने
सुचविलेला नवा दृष्टीकोन यावर सुस्पष्ट विवेचन आहे.
जुन्या दृष्टिकोनापासून आपला दृष्टिकोन मूलगामी
वेगळा आहे अशी नव्या नियोजन मंडळाची धारणा
आहे. तसेच असा बदल करण्यासाठी लोकमताची
अनुकूलता आहे असा मंडळाचा विश्वास आहे. अलीकडेच
झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीचे निकाल आणि त्या-
पाठोपाठ केंद्र शासनात झालेल्या बदलाचा उल्लेख
करून नियोजन मंडळ म्हणते : "जनतेने पुन्हा एकदा
लोकशाही जागरूकता दाखवून दिली आहे. तिला बदल
हवा आहे विकासाचा नवा मार्ग हवा आहे. प्रत्येकाला
पुरेसा रोजगार मिळावा, त्याला अन्न, वस्त्र, निवा-
ऱ्याच्या किमान अपेक्षित गरजा भागविता याव्यात
आणि शिक्षण, आरोग्य, बालकल्याण व इतर संबंधित
सुविधा मिळाव्यात यादृष्टीने विकासाची दिशा व रीती
बदलावी लागेल."

"जनतेचे औद्योगिक-व्यावसायिक कौशल्य, शक्ती
आणि त्वनिर्मितीची क्षमता उपयोगात आणणे आणि
त्याकरिता जनतेचा सहभाग मिळविणे हेच अर्थपूर्ण
विकासाचे मर्म आहे. तसे नियोजन मंडळ या दृष्टीने
आठव्या योजनेचे पुनर्विलोकन करित आहे. नियोजनाची
चार दशके उलटली तरी पूर्ण रोजगार निर्माण करणे,

जानेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4

प्रत्येकाला किमान जीवनमान उपलब्ध करून देणे ही
उद्दिष्टे आपणास पूर्ण करता आली नाहीत, याची खंत
मंडळाला आहे. ही मूलभूत उद्दिष्टे साध्य करणे
हेच 1990 च्या दशकातील विकासाचे सूत्र असले
पाहिजे." 15

अखेरीस सारांशाने या मसुदात म्हटले आहे :
"आठव्या योजनेचा भर रोजगारावर आहे. प्रत्येक
नागरिकाला रोजगाराच्या हक्काची हमी दिलेली आहे
ती विकासाच्या समुचित कार्यक्रमांमधून प्रत्यक्षात
उत्तरविण्याचा ही योजना प्रयत्न करील. विकासाच्या
प्रक्रियेतून बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात आणि विस्तृत
स्वरूपात नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण कराव्या
लागतील त्यातून आजच्या बेकार व अर्धबेकार तसेच
नव्याने भरती होणाऱ्या मजुरांना रोजगार देणे शक्य
होईल. अशाचे पूर्ण रोजगाराचे स्वप्न साकार करता
येईल. नव्या योजनेचा भर विकासाचा दर किती असावा
याऐवजी विकासाचा गाभा काय असावा यावर आहे.
विकास असा असावा की, त्यामुळे प्रत्येकाला लवकरात
लवकर अर्थपूर्ण काम, योग्य असे किमान राहणीमान
आणि आवश्यक सामाजिक सुविधा देणे शक्य होईल." 16

पूर्वीच्या दृष्टिकोनापेक्षा हा दृष्टिकोन वेगळा
आहे हे खरे आहे. विकासाचा गाभा हा विकासाच्या
दरापेक्षा वेगळा आहे यावर मंडळाने बोट ठेवले आहे.
ही केवळ शब्दिक कसरत नाही. म्हणूनच या नव्या
दृष्टिकोनात काय वेगळेपण आहे किंवा असू शकेल हे
बघावयास हवे. परंतु वेगळेपण काय आहे ते पाहण्या-
पूर्वी जुन्या आणि नव्या दृष्टिकोनात वरकरणी दिस-
णारा फरक काढून टाकावयास हवा. उदाहरणार्थ,
पूर्वीच्या नियोजन मंडळांनी केवळ विकासाच्या दरा-
वरच भर दिला असे म्हणणे योग्य नाही; तसेच आताचे
नियोजन मंडळ केवळ रोजगारावरच सारा भर देऊ
पाहते असे मुचविणे हेही रास्त नाही.

'केवळ विकासासाठी विकास' म्हणजे काय
आणि त्यातून काय निष्पन्न होऊ शकेल, याचा प्रथम
विचार करू. विकासाकरिता विकास म्हणजे ज्यायोगे
राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वाढीचा दर महत्तम होईल असा
विकास. म्हणजे उत्पादन कशाचे, ही बाब गौण होते.
परंतु हेच करावयाचे तर, एकच कार्यक्रम हाती घेता

येईल, तो म्हणजे उंदरांचे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अधिक जननवेग असणाऱ्या प्राण्यांचे उत्पादन करणे. यात मानवी रोजगार कमीत कमी असणार. केवळ अधिक वेगाने प्रजोत्पत्ती करू शकणाऱ्या जाती घोघून काढण्यात, उंदीर अथवा दुसऱ्या ज्या प्राण्यांची उत्पत्ती होत असेल त्या प्राण्यांना आवश्यक ते खाद्य उत्पादन करण्यात आणि या कामात गुंतलेल्या माणसांना किमान राहणीमान पुरविण्याच्या कामात माणसांना रोजगार मिळू शकेल. पूर्वीच्या नियोजन मंडळांनी अशा प्रकारच्या विकासाच्या योजना बनविल्या नाहीत ते त्यांना विकासाचा हा प्रकार भाहित नव्हता म्हणून नव्हे, तर केवळ राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वाढीचा महत्तम दर गाठणे एवढेच त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते म्हणून. उंदरांच्या उत्पत्तीमुळे विकासाचा दर गाठता येणे शक्य असले तरी त्यांनी तो कार्यक्रम सुचविला नाही, कारण त्यामधून मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा पुरवठा वाढत नाही. म्हणून, समंजसपणे म्हणावयाचे तर पूर्वीच्या नियोजन मंडळांचाही उद्देश केवळ उत्पादनाच्या वाढीचा दर वाढविणे हा नव्हता. मानवी उपभोगाच्या वस्तूंच्या उत्पादनाची अधिकाधिक वाढ सतत व टिकाऊ स्वरूपाची करणे हा होता. त्यांत कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे हा महत्वाचा भाग आहे. त्याचा तपशील आपण यथावकाश पाहू.

आता केवळ पूर्ण रोजगाराचा विचार करू. अधिकाधिक रोजगार निर्माण करील असा विकास हा त्याचा अर्थ आहे. हा हेतू साध्य करावयाचा तर, खडे खणणे आणि भरणे हा सुविख्यात कार्यक्रम हाती घेता येईल. अर्थात, या कार्यक्रमातदेखील काही माणसे स्वतःसाठी आणि खडे काढणे व पुन्हा भरणे या कामात गुंतलेल्यांसाठी अन्न आणि इतर जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनात गुंततील. नवीन नियोजन मंडळ असा विकास सुचवीत नाही. कारण, मंडळाला या शक्यतेची जाणीव नाही म्हणून नव्हे तर मंडळाला केवळ पूर्ण रोजगार साधावयाचा नसून अर्थपूर्ण कामातून पूर्ण रोजगार साधावयाचा आहे म्हणून. खडे खणणे आणि पुन्हा भरणे हे अर्थपूर्ण काम होत नाही, कारण त्यातून मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा पुरवठा वाढत नाही. म्हणून पुन्हा समंजसपणे सांगावयाचे तर मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा अधिकाधिक पुरवठा सातत्याने आणि टिकाऊ पद्धतीने उपलब्ध होईल असा उपक्रमात

अधिकाधिक रोजगार निर्माण करणे हे नव्या नियोजन मंडळाचे उद्दिष्ट असावे. कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे याचा तपशील महत्वाचा आहे. त्याकडे आपण यथावकाश वळू.

परंतु नव्या नियोजन मंडळालाही उत्पादनवाढीच्या दराकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करता येणार नाही. कारण, त्यांच्याच शब्दात सांगावयाचे तर, विकासातून फक्त अर्थपूर्ण कामच उपलब्ध झाले पाहिजे असे नसून प्रत्येकाला लवकरात लवकर (स्वराघात आमचा) योग्य किमान राहणीमान आणि आवश्यक सामाजिक सुविधा मिळाव्यास ह्यात. आता कोणतेही उद्दिष्ट लवकरात लवकर गाठावयाचे तर वेगाचा विचार आलाच. शिवाय आजची उद्दिष्टे साध्य होताच ती पुढे सरकतात, कारण लोकांच्या अपेक्षा वाढतात. त्याखेरीज लोकसंख्याही वाढत असते. हे सर्व लक्षात घेता नवे नियोजन मंडळ मानवी उपभोगाच्या वस्तूंच्या उत्पादनवाढीच्या दराकडे कसे दुर्लक्ष करू शकेल हे समजत नाही. मग जुन्या आणि नव्या दृष्टिकोनांत फरक तो काय ?

फरक असा दिसतो. पूर्वीच्या नियोजन मंडळांचे उद्दिष्ट मानवी उपभोगाच्या वस्तूंच्या उत्पादनवाढीचा महत्तम दर होते. नव्या नियोजन मंडळाचे उद्दिष्ट या वस्तूंच्या उत्पादनातील रोजगार महत्तम असावा असे आहे. हाच फरक दुसऱ्या पद्धतीने सांगता येईल. पूर्वीची नियोजन मंडळे मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा उत्पादनवाढीचा दर महत्तम करण्यासाठी त्या उत्पादनातील रोजगार कमी करावा लागला तर ते अपरिहार्य मानीत. याउलट, नवे नियोजन मंडळ वस्तूंच्या उत्पादनातील वर्तमान रोजगार महत्तम करण्याकरिता उत्पादनवाढीचा वेग काहीसा कमी करावा लागला तर ते समर्थनीय मानील.

खरोखरीच उत्पादनवाढीच्या दराचे महत्तमीकरण आणि रोजगाराचे महत्तमीकरण या दोन उद्दिष्टांमध्ये विरोध आहे का ? निदान वीस वर्षांपासू तरी असा काही विरोध असेल अशी शंका नव्हती. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत (1969-74), बेकारीच्या समस्येचा अत्यंत काळजीपूर्वक विचार करून असे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले होते की, "रोजगार

वाढविण्याचा एकमेव मार्ग उत्पादन वाढवून आर्थिक विकास जास्वीत जास्त वेगाने साधणे हाच आहे.¹⁷ हा विचार नव्या नियोजन मंडळाला पटत नाही. कारण, उत्पादनवाढीच्या प्रमाणात रोजगार वाढलेला दिसत नाही. किंबहुना, त्यातील अंतर वाढतच आहे असे दिसते. उदाहरणार्थ, 1972-73 ते 1977-78 या पाच वर्षांच्या काळात, राष्ट्रीय उत्पादनाच्या एक टक्का वाढीबरोबर रोजगारात फक्त 0.6 टक्का एवढीच वाढ झाली आहे; 1977-78 ते 1982-83 या पुढच्या पाच वर्षांत हे प्रमाण 0.55 टक्क्यांपर्यंत घसरले आणि त्यापुढच्या 1982-83 ते 1987-88 या पाच वर्षांत ते अधिकच घसरले आहे. आज उत्पादनाच्या एक टक्का वाढीबरोबर रोजगार फक्त 0.38 टक्क्यांनीच वाढत आहे.¹⁸ याचा अर्थ असा की, राष्ट्रीय उत्पादन दरसाल 5 टक्क्यांनी वाढले, आणि हे सोपे नाही, तरी रोजगार फक्त 1.9 टक्क्यांनीच वाढेल; ही वाढ लोकसंख्येच्या वाढीपेक्षा कमीच आहे. यावरून हे स्पष्ट आहे की, जर विकास आहे या पद्धतीनेच पुढे होत राहिला तर आजची बेकारी नष्ट करून नवीन मजुरांना रोजगार देण्यासाठी आर्थिक विकासाचा वेग आज आहे त्यापेक्षा वरचा अधिक ठेवावा लागेल.

उदाहरणच घ्यायचे तर, लोकसंख्येची वयवारी लक्षात घेता 1990-95 काळात कामकरी वर्गात 37 दशलक्षांची भर पडेल आणि 1995-2000 या काळात आणखी 41 दशलक्षांची भर पडेल. यामध्ये सध्याची 28 दशलक्ष बेकारांची संख्या मिळवावी लागेल तात्पर्य, 1995 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधण्याचा असेल तर 1990-95 या काळात $28+37=65$ दशलक्ष नवे रोजगार निर्माण करावे लागतील. याचा मेळ सध्याच्या 300 दशलक्ष या अंदाजित रोजगाराशी घातल्यास, 1995 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधण्यासाठी 1990-95 या काळात रोजगार सालिना 4 टक्के दराने वाढवावा लागेल. उत्पादनातील 1 टक्का वाढीबरोबर रोजगारात 0.38 टक्के वाढ हेच आजचे प्रमाण पुढे चालू राहिले तर 1995 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधण्यासाठी 1990-95 या काळात उत्पादनवाढ प्रतिवर्षी 10.5 टक्के असानी लागेल. हे अशक्य आहे याबद्दल दुमत नाही. म्हणून, विकासाचा पूर्वीचा ढाचा पुढे चालू ठेवल्यास, आठव्या योजनेअखेरीस पूर्ण रोजगार साधणे हे विचारापलीकडेच आहे.

पूर्ण रोजगार 2000 सालापर्यंत साधावयाचा असे ठरविले तर 1990-2000 या दहा वर्षांत $28+37+41=106$ दशलक्ष नवे रोजगार उपलब्ध करून द्यावे लागतील; त्यासाठी रोजगार-वाढीचा वेग प्रतिवर्षी 3 टक्के आणि उत्पादनवाढीचा वेग प्रतिवर्षी 8 टक्के करावा लागेल. हेदेखील अशक्य आहे.

तात्पर्य, सन 2000 पर्यंत पूर्ण रोजगाराचे उद्दिष्ट साधावयाचे असेल आणि वार्षिक उत्पादन-वाढीचा दर 6 टक्क्यांपेक्षा अधिक संभवनीय नसेल तर उत्पादनवाढ आणि रोजगारवाढ यांचे प्रमाण आताच्या 0.38 वरून 0.50 पर्यंत न्यावे लागेल. त्याचा उत्पादन वाढीच्या वेगावर प्रतिकूल परिणाम होऊन तो प्रतिवर्षी 5 टक्क्यांपर्यंत घसरला तर हेच प्रमाण 0.6 पर्यंत वाढवावे लागेल, आणि त्यामुळे उत्पादनवाढीचा वेग 4 टक्क्यांपर्यंत उतरला, तर ते प्रमाण 0.75 करावे लागेल. या सर्व गणिताचा मतितार्थ एवढाच की, रोजगारावर भर देताना त्याचा उत्पादनवाढीच्या वेगावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. ती न घेतल्यास, सन 2000 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधणे दुरापास्त होईल. पूर्ण रोजगारही नाही आणि आर्थिक विकासही नाही अशी परिस्थिती होईल.

रोजगार वाढविण्यासाठी विकासाचा ढाचा संपूर्णपणे बदलावा लागेल, हे नव्या नियोजन मंडळाचे मुख्य सूत्र आहे. त्याकरिता मंडळाने जी घोरणविषयक मार्गदर्शक तत्त्वे मांडलेली आहेत ती अशी : "(1) ज्या क्षेत्रांमध्ये रोजगार-निर्मितीची अधिक शक्यता आहे अशा क्षेत्रांच्या विकासावरच भर दिला जाईल; (2) प्रत्येक मोठ्या क्षेत्रात, अधिक रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता असलेल्या वस्तू आणि उत्पादनक्षेत्रे यांना अप्रकम दिला जाईल; अर्थातच हे करताना संबंधित वस्तूंचा पुरवठा व मागणी (निर्यातीसह) यांचे संतुलन साधण्याचा प्रयत्न राहिल; (3) शक्य असेल त्या त्या उत्पादनकार्यक्रमात, भांडवलाच्या प्रमाणात अधिक रोजगार देणाऱ्या उत्पादनंत्राला प्रोत्साहन दिले जाईल. नवीन भांडवल गुंतवणुकीत बेलगाम आणि अनेकदा अनावश्यक असणारी वाढ करण्याच्या प्रवृत्तीला आळा घातला जाईल; आणि (4) सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक प्रामुख्याने रोजगाराला प्रोत्साहन

देणाऱ्या क्षेत्रांत आणि उत्पादनात हीईल आणि वित्तीय व पतपुरवठाविषयक धोरणांचा उपयोग करून, अधिक रोजगारक्षम क्षेत्रांत आणि तंत्रविज्ञानात खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक होईल असा प्रयत्न केला जाईल.”¹⁹ (तंत्रव, पृ. 22-23).

वरीलपैकी पहिल्या दोन मुद्द्यांचा संबंध कशाचे उत्पादन करावयाचे, म्हणजे कोणत्या वस्तू वा सुविधा यांचे उत्पादन करावयाचे, याच्याशी आहे. यातील मुख्य कल्पना अशी की, मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होऊ शकेल अशा वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे. तिसरा मुद्दा उत्पादनतंत्राशी संबंधीत आहे. ज्यामध्ये भांडवलाच्या प्रमाणात रोजगार अधिक असेल अशा उत्पादनतंत्राचा उपयोग करून इच्छित वस्तूचे उत्पादन करावयाचे. शेवटचा चौथा मुद्दा गुंतवणूक पद्धती-विषयीचा आहे. नियोजन मंडळाला गुंतवणुकीचा ओघ जास्त रोजगारक्षमता असलेल्या क्षेत्रांकडे व तंत्रविज्ञानाकडे वळवावयाचा आहे. पूर्ण रोजगार साधण्याकरिता सांगितलेल्या या चार धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्वांचा आपण आता तपशिलात क्रमाने विचार करू.

प्रथमतः पहिले दोन मुद्दे विचारार्थ घेऊ. या बाबतीत नियोजन मंडळाचा दृष्टिकोन सर्वस्वी सदोष आहे. कशाचे उत्पादन करावयाचे हे ठरविण्याचा त्यांनी निवडलेला निकष विचित्र आहे. आठव्या योजनेचा भर रोजगारावर असेल असे ठरविल्यानंतर, जास्त रोजगारक्षमता असलेल्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे असे मंडळ सुचविते. खट्टे काहून ते पुन्हा बुजविण्याची शिफारस करण्यासारखेच हे आहे; आपण काय उत्पादन करतो याकडे दुर्लक्ष करून केवळ रोजगारासाठी विकास असे याचे वर्णन करता येईल. काय उत्पादन करावयाचे हे ठरविताना पुरवठा आणि मागणीच्या संतुलनाचा विचार करावा लागेल असे म्हटले आहे, परंतु ते ओघाने आलेले दिसते. जणू काही नियोजन मंडळाच्या कोणीतरी आर्थिक सल्लागाराने पुटपुटावे, “पुरवठा आणि मागणीचे संतुलन” आणि नियोजन मंडळाने तत्परतेने प्रतिसाद द्यावा, “अर्थातच”. याचा अर्थ आणि अन्वय काय याचा विचार केलेला दिसत नाही, अशी पुस्ती जोडून नियोजन मंडळाने पहिल्या दोन्ही मार्गदर्शक तत्वांना काट दिला आहे. ती

दोन्ही तत्त्वे सांगतात की, जास्त रोजगारक्षमता असलेल्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे. उलटपक्षी पुरवठा आणि मागणीचे संतुलन साधावयाचे तर, कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे ते वस्तूंच्या रोजगारक्षमतेने ठरत नाही तर प्रामुख्याने मागणीने ठरते. क्षणभर मानू की, ज्या वस्तूंच्या उत्पादनामुळे प्रत्येकाला योग्य किमान राहणीमान आणि आवश्यक सामाजिक सुविधा मिळतील, अशाच वस्तूंकरिता मागणी राहिल मग, त्यांच्या रोजगार क्षमतेची काळजी न करता, त्या वस्तू आवश्यक प्रमाणात लवोलग, निदान लवकरात लवकर उत्पादन कराव्या लागतील. सारांश, पहिली दोन्ही तत्त्वे पूर्णतया सदोष व अशास्त्रीय आहेत, ती सोडून द्यावी लागतील.

परंतु कोणत्याही वस्तूचे उत्पादन वेगवेगळे तंत्रज्ञान किंवा तंत्रविज्ञान वापरून करता येते आणि प्रत्येकाची रोजगारक्षमता वेगवेगळी असते. त्यामुळे तिसरा मुद्दा येतो. तो असा की, संकय असेल तिथे ज्या उत्पादनतंत्रात भांडवलाच्या प्रमाणात अधिक रोजगारक्षमता असेल अशा उत्पादनतंत्राचा उपयोग करावा. ‘संकय असेल तिथे’ याचा नेमका अर्थ काय ते नियोजन मंडळ स्पष्ट करित नाही. योग्य अर्थ निघेल या दृष्टीनेच आपण त्याचा विचार करू.

एखाद्या वस्तूचे उत्पादन करण्याकरिता श्रम आणि भांडवल यांचे वेगवेगळे प्रमाण असलेली दोन उत्पादनतंत्रे उपलब्ध असतील तरच उत्पादनतंत्राच्या निवडीचा प्रश्न उद्भवतो. नियोजन मंडळाचे म्हणणे असे की, अशा परिस्थितीत भांडवलाच्या प्रमाणात अधिक श्रम वापरणारे उत्पादनतंत्र निवडावे. हे म्हणताना अभिप्रेत आहे की, या उत्पादनतंत्रात दुसऱ्या उत्पादनतंत्राच्या तुलनेने, वस्तूचे ठराविक उत्पादन करण्याकरिता अधिक श्रम पण कमी भांडवल लागते. परंतु हे सर्व सामान्यतः खरे नाही. अनेकदा असे आढळते की, एकच उत्पादन देणाऱ्या दोन उत्पादनतंत्रांमध्ये ज्या तंत्रात अधिक श्रम वापरले जातात त्यामध्ये भांडवल कमी वापरले जात नाही, तर श्रम आणि भांडवल दोन्हीही जास्त वापरली जातात.

टंकलेखकाचेच उदाहरण घ्या. तो टंकलेखनाची सर्व कामे हाताने करतो. तो कार्बनपेपर वापरून 1 + 4

प्रकारच्या किमान हक्काने प्रारंभ करणे आणि यथा-
वकास अनुभवाने त्यामध्ये सुधारणा करित जाणे हाच
व्यवहारी मार्ग ठरेल.

पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, रोजगाराच्या हक्काला
राज्यघटनेत मूलभूत हक्क म्हणून समाविष्ट करतांना
शक्यतो आर्थिक विकासातूनच आवश्यक तो रोजगार
निर्माण होत राहिल असे पाहिले पाहिजे. म्हणून अर्थ-
व्यवस्थेत व आर्थिकविकासात अधिकाधिक किती रोजगार
निर्माण होऊ शकतो आणि त्याकरिता कोणती धोरणे
असावीत याचा विचार करू. त्यादृष्टीने भूतकाळातील
धोरणे असमाधानकारक किंवा अगदीच चुकीची होती
का आणि तसे असल्यास त्यामध्ये कोणते बदल करावे
त्यातील याचा प्रथम विचार करू. यासाठी 'आठव्या
पंचवर्षिक योजनेचा (1990-95) दृष्टिकोन'
हा नियोजन मंडळाने प्रसूत केलेला मसुदा उपयुक्त
आहे. हा मसुदा नव्या नियोजन मंडळाने मे 1990 मध्ये
प्रसूत केला. त्यात भारतातील नियोजन आणि विकासा-
बद्दलचा आजवरचा आणि नव्या नियोजन मंडळाने
सुचविलेला नवा दृष्टिकोन यावर मुस्पट विवेचन आहे.
जुन्या दृष्टिकोनापासून आपला दृष्टिकोन मूलगामी
वेगळा आहे अशी नव्या नियोजन मंडळाची धारणा
आहे. तसेच असा बदल करण्यासाठी लोकमताची
अनुकूलता आहे असा मंडळानेचा विश्वास आहे. अडीकडेच
झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीचे निकाल आणि त्या-
पाठीपाठ केंद्र शासनगत झालेल्या बदलाचा उल्लेख
करून नियोजन मंडळ म्हणते : "जनतेने पुन्हा एकदा
लोकशाही जागृकता दाखवून दिली आहे. तिला बदल
हवा आहे. विकासाचा नवा मार्ग हवा आहे. प्रत्येकाला
पुरेसा रोजगार मिळावा, त्याला अन्न, वस्त्र, निवा-
ऱ्याच्या किमान अपेक्षित गरजा सागडिता यांच्यात
आणि शिक्षण, आरोग्य, जलकल्याण व इतर संबंधित
सुविधा मिळाव्यात यादृष्टीने विकासाची दिशा व रीती
बदलावी लागेल."

"जनतेचे औद्योगिक-व्यावसायिक कौशल्य, शक्ती
आणि नवनिर्मितीची क्षमता उपयोगात आणणे आणि
त्याकरिता जनतेचा सहभाग मिळविणे हेच अर्थपूर्ण
विकासाचे रम आहे. नवे नियोजन मंडळ या दृष्टीने
आठव्या योजनेचे पुनर्विलोकन करित आहे. नियोजनाची
चार दक्षे उलटली तरी पूर्ण रोजगार निर्माण करणे,

जानेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4.

प्रत्येकाला किमान जीवनमान उपलब्ध करून देणे ही
उद्दिष्टे आपणास पूर्ण करता आली नाहीत, याची खंत
मंडळाला आहे. ही मूलभूत उद्दिष्टे साध्य करणे
हेच 1990 च्या दशकातील विकासाचे सूत्र असले
पाहिजे." 15

अखेरीस सारांशाने या असुद्धात म्हटले आहे :
"आठव्या योजनेचा भर रोजगारावर आहे. प्रत्येक
नागरिकाला रोजगाराच्या हक्काची हमी दिलेली आहे
ती विकासाच्या समुचित कार्यक्रमांमधून प्रत्यक्षात
उतरविण्याचा ही योजना प्रयत्न करील. विकासाच्या
प्रक्रियेतून नव्याच मोठ्या प्रमाणात आणि विस्तृत
स्वरूपात नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण कराव्या
लागतील त्यातून आजच्या बेकार व अर्धबेकार तसेच
नव्याने भरती होणाऱ्या मजुरांना रोजगार देणे शक्य
होईल. अशाच पूर्ण रोजगाराचे स्वप्न साकार करता
येईल. नव्या योजनेचा भर विकासाचा दर किती असावा
याबद्दल विकासाचा गाभा काय असावा यावर आहे.
विकास असा असावा की, त्यामुळे प्रत्येकाला लवकरात
लवकर अर्थपूर्ण काम, योग्य असे किमान राहणीमान
आणि आवश्यक सामाजिक सुविधा देणे शक्य होईल." 16

पूर्वीच्या दृष्टिकोनापेक्षा हा दृष्टिकोन वेगळा
आहे हे खरे आहे. विकासाचा गाभा हा विकासाच्या
दरानेक्षा वेगळा आहे यावर मंडळाने बोट ठेवले आहे.
ही केवळ शब्दिक कसरत नाही. म्हणूनच या नव्या
दृष्टिकोनात काय वेगळेपण आहे किंवा असू शकेल हे
बघावयास हवे. परंतु वेगळेपण काय आहे ते पाहण्या-
पूर्वी जुन्या आणि नव्या दृष्टिकोनात वरकरणी दिस-
णारा फरक काढून टाकावयास हवा. उदाहरणार्थ,
पूर्वीच्या नियोजन मंडळांनी केवळ विकासाच्या दरा-
वरच भर दिला असे म्हणणे योग्य नाही; तसेच आताचे
नियोजन मंडळ केवळ रोजगारावरच सारा भर देऊ
पाहते असे सुचविणे हेही रास्त नाही.

'केवळ विकासासाठी विकास' म्हणजे काय
आणि त्यातून काय निष्पन्न होऊ शकेल, याचा प्रथम
विचार करू. विकासाकरिता विकास म्हणजे ज्यायोगे
राष्ट्रीय उत्पादनाच्या दाढीचा दर महत्तम होईल असा
विकास. म्हणजे उत्पादन कशाचे, ही बाब गौण होते.
परंतु हेच करावयाचे तर, एकच कार्यक्रम हाती घेता

येईल, तो म्हणजे उंदराचे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अधिक जननवेग असणाऱ्या प्राण्याचे उत्पादन करणे. यात मानवी रोजगार कमीत कमी असणार. केवळ अधिक वेगाने प्रजोत्पत्ती करू शकणाऱ्या जाती शोधून काढण्यात, उंदीर अथवा दुसऱ्या ज्या प्राण्यांची उत्पत्ती होत असेल त्या प्राण्यांना आवश्यक ते खाद्य उत्पादन करण्यात आणि या कामात गुंतलेल्या माणसांना किमान राहणीमान पुरविण्याच्या कामात माणसांना रोजगार मिळू शकेल. पूर्वीच्या नियोजन मंडळांनी अशा प्रकारच्या विकासाच्या योजना बनविल्या नाहीत त्यांना विकासाचा हा प्रकार माहीत नव्हता म्हणून नव्हे. तर केवळ राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वाढीचा महत्तम दर गाठणे एवढेच त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते म्हणून. उंदरांच्या उत्पत्ती-मुळे विकासाचा दर गाठता येणे शक्य असले तरी त्यांनी तो कार्यक्रम सुचविला नाही, कारण त्यामधून मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा पुरवठा वाढत नाही. म्हणून, समजसपणे म्हणावयाचे तर पूर्वीच्या नियोजन मंडळांचाही उद्देश केवळ उत्पादनाच्या वाढीचा दर वाढविणे हा नव्हता. मानवी उपभोगाच्या वस्तूंच्या उत्पादनाची अधिकाधिक वाढ सतत व टिकाऊ स्वरूपाची करणे हा होता. त्यांत कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे हा महत्त्वाचा भाग आहे. त्याचा तपशील आपण यथावकाश पाहू.

आता केवळ पूर्ण रोजगाराचा विचार करू. अधिकाधिक रोजगार निर्माण करील असा विकास हा त्याचा अर्थ आहे. हा हेतू साध्य करावयाचा तर, खड्डे खणणे आणि भरणे हा मुविख्यात कार्यक्रम हाती घेता येईल. अर्थात, या कार्यक्रमातदेखील काही माणसे स्वतःसाठी आणि खड्डे काढणे व पुन्हा भरणे या कामात गुंतलेल्यांसाठी अन्न आणि इतर जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनात गुंततील. नवीन नियोजन मंडळ असा विकास सुचवीत नाही. कारण, मंडळाला या शक्यतेची जाणीव नाही म्हणून नव्हे तर मंडळाला केवळ पूर्ण रोजगार साधावयाचा नसून अर्थपूर्ण कामातून पूर्ण रोजगार साधावयाचा आहे म्हणून. खड्डे खणणे आणि पुन्हा भरणे हे अर्थपूर्ण काम होत नाही, कारण त्यातून मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा पुरवठा वाढत नाही. म्हणून पुन्हा समजसपणे सांगावयाचे तर मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा अधिकाधिक पुरवठा सातत्याने आणि टिकाऊ पद्धतीने उपलब्ध होईल अशा उपक्रमात

अधिकाधिक रोजगार निर्माण करणे हे नव्या नियोजन मंडळाचे उद्दिष्ट असावे कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे याचा तपशील महत्त्वाचा आहे. त्याकडे आपण यथावकाश वळू.

परंतु नव्या नियोजन मंडळालाही उत्पादन-वाढीच्या दराकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करता येणार नाही. कारण, त्यांच्याच शब्दात सांगायला तर, विकासातून फक्त अर्थपूर्ण कामच उपलब्ध झाले पाहिजे असे नसून प्रत्येकाला लवकरात लवकर (स्वराघात आमचा) योग्य किमान राहणीमान आणि आवश्यक सामाजिक सुविधा मिळाव्यास ह्यात. आता कोणतेही उद्दिष्ट लवकरात लवकर गाठावयाचे तर वेगाचा विचार आलाच. शिवाय आजची उद्दिष्टे साध्य होताच ती पुढे सरकतात, कारण लोकांच्या अपेक्षा वाढतात. त्याखेरीज लोकसंख्याही वाढत असते. हे सर्व लक्षात घेता नवे नियोजन मंडळ मानवी उपभोगाच्या वस्तूंच्या उत्पादन-वाढीच्या दराकडे कसे दुर्लक्ष करू शकेल हे समजत नाही. मग जुन्या आणि नव्या दृष्टिकोनांत फरक तो काय ?

फरक असा दिसतो. पूर्वीच्या नियोजन मंडळांचे उद्दिष्ट मानवी उपभोगाच्या वस्तूंच्या उत्पादनवाढीचा महत्तम दर होत. नव्या नियोजन मंडळांचे उद्दिष्ट या वस्तूंच्या उत्पादनातील रोजगार महत्तम अमात्रा असे आहे हाच फरक दुसऱ्या पद्धतीने सांगता येईल. पूर्वीची नियोजन मंडळे मानवी उपभोगाच्या वस्तूंचा उत्पादन वाढीचा दर महत्तम करण्यासाठी त्या उत्पादनातील रोजगार कमी करावा लागला तर ते अपरिहार्य मानीत. याउलट, नवे नियोजन मंडळ वस्तूंच्या उत्पादनातील वर्तमान रोजगार महत्तम करण्याकरिता उत्पादनवाढीचा वेग काहीसा कमी करावा लागला तर ते समर्थनीय मानील.

खरोखरीच उत्पादनवाढीच्या दराचे महत्तमीकरण आणि रोजगाराचे महत्तमीकरण या दोन उद्दिष्टांमध्ये विरोध आहे का ? निदान वीस वर्षांपासू तरी असा काही विरोध असेल अशी शंका नव्हती. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत (1969-74), बेकारीच्या समस्येचा अत्यंत काळजीपूर्वक विचार करून असे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले होते की, "रोजगार

वाढविषयाचा एकमेव मार्ग उत्पादन वाढवून आर्थिक विकास जास्तीत जास्त वेगाने साधणे हाच आहे. 17 हा विचार नव्या नियोजन मंडळाला पटत नाही. कारण, उत्पादनवाढीच्या प्रमाणात रोजगार वाढलेला दिसत नाही. किंबहुना, त्यातील अंतर वाढतच आहे असे दिसते. उदाहरणार्थ, 1972-73 ते 1977-78 या पाच वर्षांच्या काळात, राष्ट्रीय उत्पादनाच्या एक टक्का वाढीबरोबर रोजगारात फक्त 0.6 टक्का एवढीच वाढ झाली आहे; 1977-78 ते 1982-83 या पुढच्या पाच वर्षांत हे प्रमाण 0.55 टक्क्यांपर्यंत घसरले आणि त्यापुढच्या 1982-83 ते 1987-88 या पाच वर्षांत ते अधिकच घसरले आहे. आज उत्पादनाच्या एक टक्का वाढीबरोबर रोजगार फक्त 0.38 टक्क्यांमात्र वाढत आहे 18 याचा अर्थ असा की, राष्ट्रीय उत्पादन दरसाल 5 टक्क्यांनी वाढले, आणि हे सोपे नाही, तरी रोजगार फक्त 1.9 टक्क्यांनीच वाढले; ही वाढ लोकसंख्येच्या वाढीपेक्षा कमीच आहे. यावरून हे स्पष्ट आहे की, जर विकास आहे या पद्धतीनेच पुढे होत राहिला तर आजची बेकारी नष्ट करून नवीन मजुरांना रोजगार देण्यासाठी आर्थिक विकासाचा वेग आज आहे त्यापेक्षा बराच अधिक ठेवावा लागेल.

उदाहरणच घ्यायचे तर, लोकसंख्येची जयवारी लक्षात घेता 1990-95 काळात कामकरी वर्गात 37 दशलक्षांनी भर पडेल आणि 1995-2000 या काळात आणखी 41 दशलक्षांची भर पडेल. यामध्ये सध्याची 28 दशलक्ष बेकारांची संख्या मिळवावी लागेल तात्पर्य, 1995 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधायच्या असेल तर 1990-95 या काळात $28+37=65$ दशलक्ष नवे रोजगार निर्माण करावे लागतील. याचा मेळ सध्याच्या 300 दशलक्ष या अंदाजित रोजगाराशी घातल्यास, 1995 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधण्यासाठी 1990-95 या काळात रोजगार सालिना 4 टक्के दराने वाढवावा लागेल. उत्पादनातील 1 टक्का वाढीबरोबर रोजगारात 0.38 टक्के वाढ हेच आजचे प्रमाण पुढे चालू राहिले तर 1995 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधण्यासाठी 1990-95 या काळात उत्पादनवाढ प्रतिवर्षी 10.5 टक्के असानी लागेल. हे अशक्य आहे याबद्दल दुमत नाही. म्हणून, विकासाचा पूर्वीचा ढाचा पुढे चालू ठेवल्यास, आठव्या योजनेअन्वयेत पूर्ण रोजगार साधणे हे विचारापलीकडचे आहे.

जानेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4

पूर्ण रोजगार 2000 सालापर्यंत साधायच्या असे ठरविले तर 1990-2000 या दहा वर्षांत $28+37+41=106$ दशलक्ष नवे रोजगार उपलब्ध करून द्यावे लागतील; त्यासाठी रोजगार-वाढीचा वेग प्रतिवर्षी 3 टक्के आणि उत्पादनवाढीचा वेग प्रतिवर्षी 8 टक्के करावा लागेल. हेदेखील अशक्य आहे.

तात्पर्य, सन 2000 पर्यंत पूर्ण रोजगाराचे उद्दिष्ट साधायच्या असेल आणि वार्षिक उत्पादन-वाढीचा दर 6 टक्क्यांपेक्षा अधिक संभवनीय नसेल तर उत्पादनवाढ आणि रोजगारवाढ यांचे प्रमाण आताच्या 0.38 बरून 0.50 पर्यंत न्यावे लागेल. त्याचा उत्पादन वाढीच्या वेगावर प्रतिकूल परिणाम होऊन तो प्रतिवर्षी 5 टक्क्यांपर्यंत घसरला तर हेच प्रमाण 0.6 पर्यंत वाढवावे लागेल, आणि त्यामुळे उत्पादनवाढीचा वेग 4 टक्क्यांपर्यंत उतरला, तर ते प्रमाण 0.75 करावे लागेल. या सर्व गणिताचा मतितार्थ एवढाच की, रोजगारावर भर देताना त्याचा उत्पादनवाढीच्या वेगावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. ती न घेतल्यास, सन 2000 पर्यंत पूर्ण रोजगार साधणे दुरापास्त होईल. पूर्ण रोजगारही नाही आणि आर्थिक विकासही नाही अशी परिस्थिती होईल.

रोजगार वाढविषयासाठी विकासाचा ढाचा संपूर्णपणे बदलावा लागेल, हे नव्या नियोजन मंडळाचे मुख्य सूत्र आहे. त्याकरिता मंडळाने जी धोरणविषयक मार्गदर्शक तत्त्वे मांडलेली आहेत ती अशी : "(1) ज्या क्षेत्रांमध्ये रोजगार-निर्मितीची अधिक शक्यता आहे अशा क्षेत्रांच्या विकासावरच भर दिला जाईल; (2) प्रत्येक मोठ्या क्षेत्रात, अधिक रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता असलेल्या वस्तू आणि उत्पादनक्षेत्रे यांना अप्रक्रम दिला जाईल; अर्थातच हे करताना संबंधित वस्तूंचा पुरवठा व मागणी (निर्यातीसह) यांचे संतुलन साधण्याचा प्रयत्न राहिल; (3) शक्य असेल त्या त्या उत्पादनकार्यक्रमात, भांडवलाच्या प्रमाणात अधिक रोजगार देणाऱ्या उत्पादनतंत्राचा प्रोत्साहन दिले जाईल. नवीन भांडवल गुंतवणुकीत बेलगाम आणि अनेकदा अनावश्यक असणारी वाढ करण्याच्या प्रवृत्तीला आळा घातला जाईल; आणि (4) सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक प्रामुख्याने रोजगाराला प्रोत्साहन

वेणाच्या क्षेत्रांत आणि उत्पादनात होईल आणि विसीव व पतपुरवठाविषयक धोरणांचा उपयोग करून, अधिक रोजगारक्षम क्षेत्रांत आणि तंत्रविज्ञानात खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक होईल असा प्रयत्न केला जाईल" (तंत्र, पृ. 22-23).

वरीलपैकी पहिल्या दोन मुद्यांचा संबंध कशाचे उत्पादन करावयाचे, म्हणजे कोणत्या वस्तू वा सुविधा यांचे उत्पादन करावयाचे, याच्याशी आहे. यातील मुख्य कल्पना अशी की, मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होऊ शकेल अशा वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे. तिसरा मुद्दा उत्पादनतंत्राशी संबंधीत आहे. ज्यामध्ये भांडवलाच्या प्रमाणात रोजगार अधिक असेल अशा उत्पादनतंत्राचा उपयोग करून इच्छित वस्तूचे उत्पादन करावयाचे. शेवटचा चौथा मुद्दा गुंतवणूक पद्धतीविषयीचा आहे. नियोजन मंडळाला गुंतवणूकीचा अंश जास्त रोजगारक्षमता असलेल्या क्षेत्राकडे व तंत्रविज्ञानाकडे वळवावयाचा आहे. पूर्ण रोजगार साधण्याकरिता सांगितलेल्या या चार धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्वांचा आपण आता तपशिलात क्रमाने विचार करू.

प्रथमतः पहिले दोन मुद्दे विचारार्थ घेऊ. या बाबतीत नियोजन मंडळाचा दृष्टिकोन सर्वेक्षी सद्योप आहे. कशाचे उत्पादन करावयाचे हे ठरविण्याचा त्यांनी निवडलेला निकष विचित्र आहे. आठव्या योजनेचा भर रोजगारावर असेल असे ठरवित्यानंतर, जास्त रोजगारक्षमता असलेल्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे असे मंडळ सुचविते. खडे काढून ते पुन्हा बुजविण्याची शिफारस करण्यासारखेच हे आहे; आणि काय उत्पादन करतो याकडे दुर्लक्ष करून केवळ रोजगारासाठी विकास असे याचे वर्णन करता येईल. काय उत्पादन करावयाचे हे ठरविताना पुरवठा आणि मागणीच्या सन्तुलनाचा विचार करावा लागेल असे म्हटले आहे, परंतु ते ओवाने आलेले दिसते. जणू काही नियोजन मंडळाच्या कोणीतरी आर्थिक सल्लागाराने पुठपुटावे, "पुरवठा आणि मागणीचे सन्तुलन" आणि नियोजन मंडळाने तत्परतेने प्रतिसाद द्यावा, "अर्थातच": याचा अर्थ आणि अन्वय काय याचा विचार केलेला दिसत नाही, अशी पुस्ती जोडून नियोजन मंडळाने पहिल्या दोन्ही मार्गदर्शक तत्वांना काट दिली आहे. ती

दोन्ही तत्त्वे सांगतात की, जास्त रोजगारक्षमता असलेल्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे. उलटपक्षी पुरवठा आणि मागणीचे सन्तुलन साध्यावयाचे तर, कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे ते वस्तूंच्या रोजगारक्षमतेने ठरत नाही तर प्रामुख्याने मागणीने ठरते. क्षणभर मानू की, ज्या वस्तूंच्या उत्पादनामुळे प्रत्येकाला योग्य किमान राहणीमान आणि आवश्यक सामाजिक सुविधा मिळतील, अशाच वस्तूंकरिता मागणी राहिल मग, त्यांच्या रोजगार क्षमतेची काळजी न करता, त्या वस्तू आवश्यक प्रमाणात लागेल, निदान लवकरात लवकर उत्पादन कराव्या लागतील. सारांश, पहिली दोन्ही तत्त्वे पूर्णतया सद्योप व अशास्त्रीय आहेत, ती सोडून द्यावी लागतील.

परंतु कोणत्याही वस्तूंचे उत्पादन वेगवेगळे तंत्रज्ञान किंवा तंत्रविज्ञान वापरून करता येते आणि प्रत्येकाची रोजगारक्षमता वेगवेगळी असते. त्यामुळे तिसरा मुद्दा येतो. तो असा की, सद्य असेल तिथे ज्या उत्पादनतंत्रात भांडवलाच्या प्रमाणात अधिक रोजगारक्षमता असेल अशा उत्पादनतंत्राचा उपयोग करावा. 'सद्य असेल तिथे' याचा नेमका अर्थ काय ते नियोजन मंडळ स्पष्ट करित नाही. योग्य अर्थ निवेल या दृष्टीनेच आपण त्याचा विचार करू.

एखाद्या वस्तूंचे उत्पादन करण्याकरिता श्रम आणि भांडवल यांचे वेगवेगळे प्रमाण असलेली दोन उत्पादनतंत्रे उपलब्ध असतील तरच उत्पादनतंत्राच्या निवडीचा प्रश्न उद्भवतो. नियोजन मंडळाचे म्हणणे असे की, अशा परिस्थितीत भांडवलाच्या प्रमाणात अधिक श्रम वापरणारे उत्पादनतंत्र निवडावे. हे म्हणताना अभिप्रेत आहे की, या उत्पादनतंत्रात दुसऱ्या उत्पादनतंत्राच्या तुलनेने, वस्तूंचे ठराविक उत्पादन करण्याकरिता अधिक श्रम पण कमी भांडवल लागते. परंतु हे सर्व सामान्यतः खरे नाही. अनेकदा असे आढळते की, एकच उत्पादन वेणाच्या दोन उत्पादनतंत्रांमध्ये ज्या तंत्रात अधिक श्रम वापरले जातात त्यामध्ये भांडवल कमी वापरले जात नाही, तर श्रम आणि भांडवल दोन्हीही जास्त वापरली जातात.

टंकलेखकाचेच उदाहरण घ्या. तो टंकलेखनाची सर्व कामे हाताने करतो. तो कार्बनपेपर वापरून 1 + 4

विकास, वनीकरण, रस्ते आणि इतर दळणवळण, वीज आणि इतर ऊर्जा, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छता आणि स्वच्छ पिण्याचे पाणी या आहेत. शिक्षण आणि आरोग्यासहित या सर्व बाबी गुंतवणूक स्वरूपाच्या असून त्यातील बव्हंशी गुंतवणूक सार्वजनिक असते. त्यांची रोजगारक्षमता सुपरिचित आहे. परंतु आजवर या बाबींकडे पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही. कारण, उपलब्ध साधनसंपत्तीचा बराचसा भाग मूलभूत उद्योगांसाठी वापरला गेला. ते आवश्यकही होते. मात्र आता सार्वजनिक गुंतवणूक मोठ्या मूलभूत प्राकृतिक व सामाजिक पायाभूत सुविधांवर मोठ्या प्रमाणात झाली पाहिजे. साधनसंपत्ती मर्यादित असल्यामुळे ज्या ज्या क्षेत्रात खाजगी गुंतवणूक होणे शक्य असेल त्या त्या क्षेत्रातील गुंतवणुकीची जबाबदारी खाजगी क्षेत्रा-वर सोपवावी लागेल. खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रा-विषयीच्या तात्त्विक भूमिका आता बदलाव्या लागतील.

नव्याने रोजगार पुरविणारी त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील बेकारी व अर्धबेकारी नाहीशी करू शकतील अशी विकासकामे आणि त्याकरिता लागणारे भांडवल उभे करणे हे फार गुंतागुंतीचे यक्षप्रश्न आहेत. त्यांची तात्त्विक चर्चा करण्यापेक्षा, याविषयी सोविएत रशियाचा अनुभव घ्यानात घेऊन त्यापासून आपल्याला काय बोध घेता येईल हे पाहणे अधिक उपयुक्त ठरेल.

1920 च्या दशकात, एखाद्या अविकसित कृषी-प्रधान अर्थव्यवस्थेत आढळते त्याप्रमाणे, सोविएत युनियनमध्येदेखील ग्रामीण भागात छुपी बेकारी आणि शहरी भागात उघड बेकारी मोठ्या प्रमाणात होती. त्या दशकाच्या अखेरीपर्यंत बेकारीचे उच्चाटन करण्यात आले. तेव्हापासून तेथे अर्धविकसित बेकारी अशी नाहीच किंबहुना, नंतरच्या काळात सोविएत अर्थ-व्यवस्थेत कामगारांचा तुटवडा भासत आहे. हे सारे रोजगाराचा हक्क कायदेशीर बनवून घडले नाही तर त्यासाठी राजकीय, कधीकधी निर्दय, मार्गांचा अवलंब करून कामाची सक्ती करण्यात आली आणि स्टालिन-प्रणित औद्योगीकरणात सर्व श्रमिकांना दाव्याला बांधण्यात आले. शक्य तेवढ्या वेगाने औद्योगीकरण साधणे हे उद्दिष्ट होते. त्याकरिता प्रचंड भांडवली कामे हातात घेतली, परंतु त्यात गुंतलेल्या कामगारांचा

लाभणाऱ्या जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनाकडे लक्ष दिले नाही. याबाबत अर्थव्यवस्थेची क्षमता किती आहे तेही पाहिले नाही. असेल ती सारी साधनसंपत्ती भांडवली गुंतवणुकीकरिता खर्ची घालावयाची, एवढा एकच हव्यास होता.

भांडवलाची गुंतवणूक वाढविणे एवढे एकच उद्दिष्ट सोविएत आर्थिक व्यवस्थेचे केंद्रीय नियोजन मंडळ, मध्यस्थ संस्था आणि आर्थिक उपक्रम या सर्व पातळ्यांवर स्वीकारले होते. बांधकाम उपक्रमांना त्यांची लक्ष्ये ठरवून दिलेली होती. आणि ती पूर्ण करण्यासाठी सडळ अर्थसंकल्पी तरतूद केलेली होती. उद्योगांना उत्पादन वाढविण्यासाठी अतिभव्य योजने दिल्या जात व त्याचबरोबर मुक्तपणे वित्तपुरवठाही केला जाई. साधनसामग्रीच्या किमती व वेतन हेतु-पुरस्सर कमी ठेवण्यात आले होते. लक्ष्ये कितपत गाठली जातात यावरून उपक्रमांच्या यशाचे मोजमाप केले जाई. त्यामुळे सर्व उपक्रम अधिकाधिक साधन-सामग्री आणि कामगार यांची मागणी करू लागले. सर्व गोष्टींची टंचाई निर्माण होऊन त्यांचे नियंत्रित वाटप करावे लागले त्यातून काळाबाजार सुरू झाला. जे साधनसामग्रीचे तेच श्रमशक्तीचे म्हणजे कामगारांचे. सर्वत्र जादा कामगार कामावर लावून घेतले गेले. अशा रितीने बेकारी नष्ट झाली एवढेच नाहीतर सर्वत्र कामगारांची टंचाई भासू लागली.

केवळ भांडवली बांधकामाकडेच लक्ष दिल्या-कारणाने ग्राहकोपयोगी वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाकडे दुर्लक्ष झाले. त्यामुळे कामगारांचे वेतन कमी असतानाही ग्राहकोपयोगी वस्तूंचा पुरवठा मागणीपेक्षा कमी होत राहिला. पण किमती नियंत्रित होत्या. परिणामी नियंत्रित वाटप, दुकानांसमोर मोठाल्या रांगा, काळा-वाजार आणि असंतुष्ट व निराश ग्राहक. खरेदी करण्यासाठी बाजारात पुरेशा वस्तूच नसल्यामुळे बचत मात्र वाढत राहिली.

एका बाजूने अतिवित्तपुरवठा आणि दडपून खाली ठेवलेल्या किमती यांचा एक परिणाम असा झाला की, कामगारांमधील शिस्त आणि नीतिमत्ता कमी झाली. भांडवलशाही स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेत कामगारांत शिस्त राहते, कारण तिथे कामावरून काढून टाकण्याचा

धाक असतो आणि अधिक वेतन आणि लाभांशाचे आकर्षण असते. सोविएत अर्थव्यवस्थेत बेकारी नष्ट झाली, पण माणसे काम करेनाशी झाली. एकेकाळी कृषीप्रधान अविकसित रशियात छुपी बेकारी होती व ग्रामीण भागात होती. ती आता आधुनिक कारखान्यात आली. माणसे बेकार होती या अर्थाने की, त्यांना पुरेसे काम नव्हते. परंतु त्यांना बेकारभत्याऐवजी वेतन मिळत होते. त्यामुळे कामाची अळंढळ, अनियमित हजेरी, सतत चहाच्या सुट्या, परवानगीशिवाय गैर-हजेरी हे नित्याचे झाले. कामगारांतील बेशिस्त ही आता रशियातील समाजजीवनात खोलवर रुजली आहे. तिची मुळे ज्या पद्धतीने बेकारी नष्ट केली त्या पद्धतीतच आहेत हे ओळखले पाहिजे.

हे टाळून आपल्याला मार्ग काढता येतो का ते पाहू. सोविएत युनियनने वेगाने औद्योगीकरणासाठी भांडवलनिर्मितीवर भर दिला. त्याऐवजी आपण सामाजिक व प्राकृतिक मूलभूत सुविधा निर्माण करण्याकडे लक्ष देता येते का ते पाहू. याकरिताही भांडवलनिर्मिती लागतेच. त्यामुळे तत्त्व तेच राहते. परंतु आपल्या आवाक्यात काय आहे आणि ते साधण्याकरिता आपण कोणत्या संघटना-संस्था निर्माण कराव्यात याचा विचार करता येईल. त्याकरिता आपण रशियाचे अनुकरण करण्याचे कारण नाही. सुदैवाने आपण भांडवलवादी किंवा समाजवादी अशी कोणतीच एकांगी समाजरचना स्वीकारलेली नाही. त्यामुळे अजूनही आपणास पुष्कळच विचारांचे आणि कृतीचे स्वातंत्र्य आहे.

सामाजिक सुविधांमधील रोजगार आणि प्राकृतिक सुविधा निर्माण करण्यातील रोजगार यामध्ये फरक आहे. पहिला फरक म्हणजे, सामान्यतः सामाजिक सुविधांमधील रोजगार-शिक्षक, डॉक्टर, परिचारिका, सार्वजनिक आरोग्यतज्ज्ञ इत्यादी - ही सुशिक्षितांचा व कुशल व्यक्तींचा असतो; अर्थात, साफसफाईसारख्या रोजगारांमध्ये काही अकुशल व्यक्ती असणारच आहेत. दुसरा फरक म्हणजे, या क्षेत्रातील रोजगार कायम स्वरूपाचे असणार; कोणतीही सामाजिक सेवा एकदा निर्माण केली की ती पुढे चालू ठेवावी लागते. तिसरा फरक म्हणजे, असा रोजगार सामान्यतः विशिष्ट ठिकाणी स्थिर असतो; बदलीच्या कारणानेच

त्यात कधीतरी बदल होतो. यादृष्टीने हा रोजगार स्थायी असतो.

सामाजिक सुविधांचा विस्तार आणि त्यांची दैनंदिन कार्यवाही यासंबंधी पुष्कळ अनुभव आहे. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य आणि विध्यासाठी स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा या सुविधा अगदी अल्प प्रमाणात वाढविल्या आणि सुधारल्या तरीसुद्धा आपल्याकडील जवळजवळ सर्व सुशिक्षित बेकारांना रोजगार मिळेल. गरज आहे ती त्यांचे पगार देण्यासाठी पुरेसा पैशाची. त्यामागाने आजवर आपण ग्रामीण भागातील सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छता आणि सफाई यांकडे पुरेसे लक्ष दिले नाही. कारण, आपल्या समाजात खोलवर रुजलेली काही संशोध सांस्कृतिक मूल्ये आहेत. सर्व खेडी स्वच्छ ठेवण्यासाठी किमान दहा लाख अगदीच सुशिक्षित नसली तरी तशी प्रेरणा असलेली माणसे लागतील. त्यांना प्राथमिक शाळेतील शिक्षकाइतका पगार द्यावा. त्यामुळे एक तर या प्रकारच्या कामातील निरिच्छेची भरपाई होईल आणि दुसरे म्हणजे त्यांचे काम फक्त रस्ते झाडण्याचे नसून लोकांना सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता यांचे समान शिक्षण देणे हे आहे हे प्रस्थापित करणे शक्य होईल. स्वच्छता हे एक सांस्कृतिक मूल्य आहेच. शिवाय अर्थशास्त्रच पाहावयाचे तर सार्वजनिक आरोग्य आणि स्वच्छता यावर खर्च होईल त्यापेक्षा औषधपाण्याच्या खर्चात अधिक बचत होईल. नियोजन मंडळाने सुचविले आहे त्याप्रमाणे यातील बरीच कामे स्थानिक शासनाच्या योग्य त्या पातळीवर सोपविता येतील केंद्र आणि राज्य शासनांनी त्यासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी स्वीकारावी. या निधीमध्ये केंद्र व राज्य यांचा वाटा किती असेल ते त्यांनी आपसात ठरवावे.

याउलट प्राकृतिक सुविधा निर्माण करण्यातील रोजगार वेगळ्या प्रकारचा असतो. तो सामान्यतः अकुशल आणि अस्थायी असतो; रस्ते, मृद व जल संधारणाची कामे इत्यादीवरील रोजगार त्या कामां-वरोबर संपुष्टात येतो. अर्थात, इथेही वरच्या पातळीवर सुशिक्षित व कुशल व्यक्ती रोजगारात असतीलच. वास्तु, जलसिंचन, विद्युत अभियंते वगैरे आणि काही अस्थायी रोजगाराचे रूपांतर यथावकाश स्थिर रोजगारात होते; पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांची दैनंदिन कार्यवाही आणि

देखभाल यासाठी त्यांची जखमी असते. मात्र नवीन कामावरील रोजगार बहुतांशी अकुशल व्यक्तींचा आणि अस्थायी असाच असणार.

महाराष्ट्र शासनाच्या रोजगार हमी योजनेमुळे अशा प्रकारच्या कार्यक्रमांचा पुष्कळसा अनुभव आज जसेस आहे. या योजनेचे श्रेय वि. स. पागे यांच्या निष्ठेला द्यावे लागेल. त्यांनी निष्ठेने या योजनेच्या कार्यवाहीचा तपशील ठरविला आणि त्यासंबंधीच्या नियमावलीला कायद्याचे अधिष्ठान दिले. त्यामुळेच ही योजना बऱ्याच चांगल्या रीतीने प्रत्यक्षात उतरविता आली. केंद्रातील पूर्वीच्या शासनावर तिचा बराच प्रभाव पडला होता. या योजनेला काही कल्पनारम्य किंवा लोकप्रिय अशा ग्रामशासन आणि ग्रामपातळीवरील नियोजन या कल्पना चिकटविण्यात आल्या आणि त्यातून जवाहर रोजगार योजना उदयाला आली. पूर्वी उल्लेख केलेल्या श्रम मंत्रालयाच्या रोजगाराच्या हक्कासंबंधीच्या टिपणावरून याविषयी अधिक विचार झालेला दिसत नाही.

श्रम मंत्रालयाच्या टिपणात या कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीसंबंधी ज्या सूचना केल्या आहेत त्यांचा यापूर्वी उल्लेख केलाच आहे. एका सूचनेचा पुन्हा उल्लेख करावयास हवा. ती म्हणजे, हमी कामांचे नियोजन आणि कार्यक्रमाची अमलबजावणी करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायत आणि नगरपालिका यांसारख्या लोकनियुक्त स्थानिक संस्थांकडे सोपवावी, हे व्यवहार्य नाही. सार्वजनिक खर्च करून करण्याजोगी कामे प्रत्येक स्थानिक क्षेत्रात उपलब्ध होऊ शकणार नाहीत. तसेच प्रत्येक व्यक्तीला कायमचे तिच्या घराच्या जवळपास काम देता येणे शक्य नाही. सतत रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी एकामागून एक अशी कामे काढावी लागतील आणि एका कामावरून दुसऱ्या कामावर कामगारांना जावे लागेल. जिथे काम उपलब्ध आहे तेथे जाण्यास कामगार तयार असतील तरच सतत रोजगार देता येईल. अर्थातच वाहतूक आणि कामाच्या ठिकाणी निद्वारा यांची सोय करावी लागेल. याकरिता, कामांचे प्राथमिक नियोजन ग्रामपंचायतीऐवजी निदान जिल्हा परिषदेच्या पातळीवर व्हावयास हवे. अशा कामांचे नियोजन व कार्यवाही अंतिमतः केंद्र आणि राज्य शासनाकडे राहिली पाहिजे. पुढील दहा-वीस

वर्षे जवळपास एक कोटी लोकांना या रीतीने रोजगार पुरवावा लागेल, हे लक्षात घेऊन कामगारांच्या संघटना उभ्या कराव्या लागतील. तरच कामगारांत किमान शिस्त ठेवून कामे करून घेता येतील आणि खर्च अना-ठायी होणार नाही.

या बाबतीत आपल्याला पुरेसा अनुभव नाही. म्हणून दोन प्रकारच्या कामगार संघटना उभारून पाहण्या लागतील. एक तर, कामगारांच्या सहकारी संघटना त्या जिल्ह्यातील कामे कंत्राटी पद्धतीने घेऊन पूर्ण करतील. आजवर रोजगार हमी कार्यक्रमात या संघटनांना योग्य वाव दिला गेला नाही. या संस्थांचे अध्यक्ष हे खाजगी कंत्राटदारच असतात असे कारण त्यासाठी पुढे केले जाते. काही अंशी हे खरे आहे; आणि त्याकरिता या संघटनांकडून कामगारांचे शोषण होणार नाही याकरिता आवश्यक ती कायदेशीर तरतूद केली पाहिजे. परंतु कामगारांचे शोषण फक्त खाजगी व सहकारी कंत्राटदारच करतात असे नाही. रोजगार योजनांचा अनुभव पाहता महसूल विभाग, विकास विभाग, सार्वजनिक बांधकाम विभाग अथवा स्थानिक संस्था यांपैकी कोणीही रोजगार योजनांची कार्यवाही केली तरी कामगारांचे शोषण टळत नाही असे दिसते. म्हणून रोजगार दिला तर शोषण होते या भीतीपोटी गरीब माणसाला बेकार ठेवणे हे योग्य होणार नाही. बेकारीमुळे गरीब माणसे असंघटित व असहाय्य राहतात. उलट, रोजगार मिळाला तर तीच माणसे संघटित होऊन शोषणाविरुद्ध संघर्ष करू शकतात. कामगार सहकारी संघटनेचा अध्यक्ष तत्त्वतः का असेना, कामगारांनीच निवडून दिलेला असल्यामुळे त्याच्याविरुद्ध बंड करणे कामगारांना शक्य आहे; सरकारी अधिकाऱ्यांविरुद्ध सहज शक्य नाही, कारण त्याला खालून वरपर्यंत संरक्षण असते.

शासनाच्या दृष्टीनेही काम मागणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीवरोबर संपर्क साधण्यापेक्षा कामगारांच्या सहकारी संस्थांशी संपर्क साधणे सोपे जाईल. उत्पादक रोजगाराला आवश्यक विविध कौशल्ये आणि क्षमता असलेला सुमारे 50 कामगारांचा एक असे गट तयार केले पाहिजेत. याकरिता कामगार सहकारी संस्थांसंबंधीचा कायदा आहे. गरज आहे ती या संघटनांना ठराविक किमतीने सतत काम उपलब्ध करून देण्याची.

दिलेले काम वेळेत करून देऊन हवे असेल तर पुढचे काम घेणे ही या संस्थांची मुख्य जबाबदारी राहिल. या रीतीने रोजगारची हमी मिळाल्यास या संस्थांची संख्या वेगाने वाढून बरेच बेकार कामगार संघटित होतील. त्यातून, संघटन आणि संबंधित व्यावसायिक बाबी यांचा अनुभव घेतलेले तळातले नेतृत्व उदयाला येईल. उत्पादक कामे शोधणे, त्यासंबंधीच्या योजना तयार करणे आणि त्यांच्या कार्यवाहीसाठी पुरेसा निधी उपलब्ध करून देणे, ही शासनाची जबाबदारी राहिल. कामे शोधणे, त्यासंबंधी प्राथमिक पाहणी करणे आणि त्यांच्या खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करणे ही कामे योग्य पातळीवरील स्थानिक शासनाकडे सोपविता येतील. कामांचे अंतिम नियोजन आणि त्यांची सहकारी संस्थांमार्फत अंमलबजावणी ही राज्य शासनाची जबाबदारी असेल. वित्तीय जबाबदारी केंद्र शासनाची असेल; त्यातील राज्य शासनाचा वाटा परस्पर विचाराने ठरविला जाईल.

कामगार संघटनांचा दुसरा पर्याय म्हणजे भूसेना. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यात याचा उल्लेख आहे. केंद्र, राज्य, जिल्हा अशा तऱ्हेच्या विविध स्तरांवर तिची उभारणी करता येईल. ज्या बेकार कामगाराला सहकारी कामगार संस्थेमध्ये सहभागी व्हावयाचे नसेल त्याला या सेनेत भरती होता येईल; मात्र त्यासाठी त्याला किमान शारीरिक क्षमतेच्या कसोटीला उतरावे लागेल आणि विशिष्ट काम व वेतन मान्य करावे लागेल. याला भूसेना म्हटले तरी त्याचा प्रत्यक्ष संरक्षण खात्याशी संबंध असावा असे नाही. तरीही अर्धी चड्डी आणि अर्ध्या हाताची पैरण अशा पुरुषांचा पोषाख आणि सेनादलातील शिस्तीचे वातावरण असणे उपयुक्त व आवश्यक आहे. दर वर्षी कित्येक हजार विंगार-हुद्याचे (non-commissioned) अधिकारी सैन्यातून निवृत्त होत असतात; त्यांना पुन्हा रोजगार हवा असतो. या तरुण माणसांना सैन्य दलातला पंधरा वर्षांचा अनुभव असल्याने ते सहजपणे पन्नासेक लोकांचा गट सांभाळू शकतात. त्यांच्या अनुभवाचा तसेच क्षमतेचा उपयोग भूसेनेत उत्तम रीतीने होऊ शकेल. भूसेनेत भरती होणाऱ्यांना दरमहा पगार मिळेल. त्यामुळे हा खर्च फुकट जाऊ नये म्हणून केंद्र शासनला दक्ष रहावे लागेल. केंद्र आणि राज्य शासन दर वर्षी कामे शोधून त्यांचा संपूर्ण तपशील तयार

करतील, ती कामे जिथे असतील तिथे जाऊन भूसेना ती हातात घेऊन पूर्ण करील. त्याकरिता यंत्रे वापरण्यास कोणताही प्रत्यवाय नसावा. किंबहुना, यंत्रे वापरण्यास संघटन अधिक चांगले होईल आणि कामगारांच्या कौशल्यात सुधारणा होईल. अकुशल कामगार नेमल्यास कमी भांडवल लागते या कारणाने कुणालाही कायमचे अकुशल ठेवता कामा नये.

शेवटी या कार्यक्रमांना लागणारा वित्तपुरवठा कसा करावयाचा याचा विचार करावा. कामाचा हक्क मूलभूत केल्या कारणाने, जी कोणती कामगारांची सहकारी संस्था काम भागेल तिला काम देण्याचे, त्याच-प्रमाणे अपेक्षित शारीरिक क्षमता असून देईल ते काम व वेतन स्वीकारण्याच्या प्रत्येक व्यक्तीला भूसेनेत दाखल करून घेण्याचे बंधन शासनावर राहिल. या उपक्रमांचा वित्तीय बोजा किती असेल ते पुढील तीन ते पाच वर्षांच्या अनुभवावरूनच सांगता येईल. दरम्यान, केंद्र व राज्यांच्या अर्थसंकल्पात यासाठी भरपूर तरतूद करणे उचित ठरेल. शासन किती साधनसंपत्ती उभी करू शकते त्याची सर्वसाधारण कल्पना आपल्याला आहेच. त्यामध्ये भरीव वाढ करण्यासाठी श्रीमंतांवर कर बसवावे लागतील, तर दुसऱ्या बाजूने, संघटित मजुरांना नियंत्रणाखाली ठेवावे लागेल. यापैकी काही करणे आपल्याला शक्य आहे काय, हे शासनाने अवतीभोवती पाहून ठरवावे. त्यातील फारसे शक्य दिसत नाही. त्यामुळे शासनाने आपले कार्यक्षेत्र मर्यादित करावे हे अपरिहार्य आहे. खाजगी क्षेत्र जे करण्यास तयार आहे ते त्याला करून देणे आणि जे खाजगी क्षेत्राकडून होणार नाही तेवढ्याची जबाबदारी सार्वजनिक क्षेत्राने उचलणे हाच मार्ग आहे.

खाजगी क्षेत्र पूर्ण रोजगार निर्माण करू शकत नाही ती जबाबदारी शासनाचीच आहे, आणि ती लहान नाही. त्याकरिता करावयाच्या वित्तपुरवठ्याचे अर्थ-व्यवस्थेवर अनिष्ट परिणाम संभवतात. त्याचे भान ठेवले पाहिजे नव्याने रोजगार प्राप्त झालेल्या व्यक्तींना वेतन आणि पगार दिल्याने अर्थव्यवस्थेत अधिक ऋण-शक्ती निर्माण होते, परंतु त्याचबरोबर ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे उत्पादन वाढत नाही. कधीकधी ग्राहकोपयोगी वस्तूंचा उल्लेख वेतन वस्तू असा केला जातो आणि अशा वस्तू म्हणजे जन्मान्य व जाडेभरडे कापड असा

भोळसट ग्रह करून घेतला जातो. हे खरे नाही. गरी-
बांच्या हातात क्रयशक्ती उपलब्ध होताच ते सर्व
प्रकारच्या वस्तू व सेवांची मागणी करतात. शिवाय
खर्चाची पहिली फेरी संपली म्हणजे, ती क्रयशक्ती
इतरांच्या हातात जाते, त्यातून वाढणाऱ्या उत्पन्नामुळे
नुसत्याच वेतन वस्तूंचीच नव्हे, तर कमीजास्त प्रमाणात
सर्वच ग्राहकोपयोगी वस्तूंची मागणी वाढते, आणि
अंतिमतः त्यांचे उत्पादन करण्यासाठी कच्चा माल व
भाडवली वस्तूंची मागणी वाढते. प्रारंभीचा वित्त-
पुरवठा नवे कर बसवून, कर्जे उभारून, तुटीचा अर्थ-
भरणा करून (म्हणजे नोटा छापून), यांपैकी कोणत्या
पद्धतीने केला असेल त्यानुसार नव्या मागणीचे स्वरूप
बदलेल. परंतु पूर्ण रोजगाराच्या घडकेबंद कार्यक्रमा-
मुळे मागणी वाढून यथावकाश सर्वच वस्तू व सेवांच्या
किमती वाढणे अनिवार्य आहे.

अशा प्रकारे अर्थव्यवस्थेस काही अंतर्यामी धोके
असले तरी यातून आर्थिक विकासालाही गती मिळ-
ण्याचा संभव असतो. अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची अति-
रिक्त क्षमता उपलब्ध असल्यास आणि तिने बाजारातील
मागणीला प्रतिसाद दिला तर विकास सगती मिळेल.
यात ती अपयशी ठरली तर चलनफुगवटा व भाववाढ
अटळ आहे. म्हणून यासंबंधीचे निर्णय जबाबदारीचे व
दूरगामी ठरतील. बाजारातील वाढत्या मागणीला
अर्थव्यवस्थेने कसा प्रतिसाद द्यावा? विस्तृत नियोजन
करून की, बाजारातील परिस्थितीनुसार पावले उचल-
ण्याचे स्वातंत्र्य खाजगी क्षेत्राला देऊन? सुदैवाने
सोविएट युनियनप्रमाणे आपण संपूर्ण केंद्रीय नियोज-
नाचा अवलंब केला नसल्याने, तांत्रिक व व्यवस्थापकीय
कौशल्य असलेले अधिकारी, उपलब्ध असलेले एक
विस्तृत आणि उत्साही खाजगी क्षेत्र अजूनही अस्तित्वात
आहे. बाजाराला प्रतिसाद कसा द्यावा याचे ज्ञान
सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्राला अधिक असते.
बाजाराविषयीचे ज्ञान आणि त्या अनुषंगाने आवश्यक
ते उत्पादनविषयक निर्णय स्वरित घेणे खाजगी क्षेत्राला
शक्य असते, जे सार्वजनिक क्षेत्राला नसते. म्हणूनच
या बाबत खाजगी क्षेत्र अधिक कार्यक्षम ठरते. गेल्या
वर्ष दोन वर्षांत रशिया व अन्य समाजवादी देशात
झालेल्या उलथापालथीचे बीज सार्वजनिक क्षेत्राच्या
याच अकार्यक्षमतेत आहे. खाजगी क्षेत्राच्या या वैशि-
ष्ट्याचा पूर्ण फायदा उठवावयाचा असल्यास, त्याच्या

निर्णयप्रक्रियेत आणि प्रेरणामध्ये हस्तक्षेप करण्याचे
शासनाने टाळावे हे बरे. 'अधिक श्रमप्रधान क्षेत्रांकडे
व तंत्रविज्ञानाकडे खाजगी गुंतवणुकीचा ओघ परिणाम-
कारकपणे वळविता येण्यासाठी' वित्तीय व पतपुरवठा
घोरणांचा वापर करण्याचा मानस नियोजन मंडळाने
व्यक्त केला आहे, तो टाळावा. वास्तविक खाजगी व
सार्वजनिक क्षेत्रांच्या जबाबदाऱ्यांनुसार त्यांना साधन-
संपत्ती विभागून देणे हे वित्तीय व पतपुरवठा घोरणांचे
प्रधान कार्य आहे; ही घोरणे याच उद्देशाने आखली
गेली पाहिजेत.

घटनेने दिलेल्या रोजगाराच्या हक्काचा आदर
करणे आणि सर्व गरजूंना रोजगार उपलब्ध करून देणे
ही पूर्णतया शासनाची जबाबदारी आहे. आठव्या
पंचवार्षिक योजनेचा भर रोजगारावरच असेल तर
शासनाला आपली सर्व वित्तीय, तांत्रिक आणि प्रशासकीय
साधनसंपत्ती या एका उद्दिष्टाप्रत कारणी लावावी लागेल.
हे केले तरच, बेकारी संपुष्टात येऊन उपलब्ध मानवी
संपत्ती विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी उपयोगात
येण्याची शक्यता आहे. उलटपक्षी, शासन आपल्या
आर्थिक कुवतीपलीकडचे काही करू म्हणेल तर अर्थ-
व्यवस्था चलनफुगवटा व भाववाढीच्या गर्तेत पडेल.
मग किमती व वेतनावर मर्यादा आणि वस्तू व सेवां-
साठी लांबच लांब रांगा अटळ होतील. सोविएट
युनियन आणि इतर समाजवादी देश याच परिस्थिती-
तून बाहेर पडण्याची धडपड करीत आहेत.

रोजगाराच्या समस्येचा तिडा हा असा आहे.
म्हणूनच रोजगाराच्या हक्काला राज्यघटनेमध्ये मूलभूत
हक्काचे स्थान देताना काळजीपूर्वक पावले उचलावी
लागतील. सुरुवातीला कमी वेतन द्यावे लागेल व
त्याचबरोबर कामासाठी अधिक काटेकोर अटी घालाव्या
लागतील. पुरेसा अनुभव मिळाल्यानंतर आणि अर्थ-
व्यवस्था हे सर्व कितपत पचनी पाडू शकते. हे समज-
ल्यानंतर वेतन वाढविता येईल, कामाच्या अटी काहीशा
सैल करता येतील. पूर्ण रोजगारात कामगारांना शिस्त
ठेवणे अवघड होते हा सोविएट रशियाचा अनुभव आहे.
त्याचे भान आपण राखले पाहिजे. आपण स्वभावतःच
कष्ट करणारी माणसे नव्हेत. सर्व काही गोष्टींसाठी
शासनावर अवलंबून राहण्याची आपली परंपराच आहे;
स्वातंत्र्योत्तर काळात तिला खतपाणी घालून दूड

बनविले येले आहे. म्हणून रोजगाराचा घटनात्मक हक्क काम न करण्याचा कायदेशीर हक्क होण्याचा धोका आहे. असा हक्क राष्ट्राच्या विनाशाची तांदी ठरेल. ते टाळावयाचे तर रोजगाराचा हक्क न्यायालयाच्या कक्षेतून कटाक्षाने बाहेर टेवला पाहिजे. आर्थिक विकास साधणारा रोजगार कायद्याने प्रस्थापित होत नाही आणि न्यायालयातून मिळविता येत नाही. त्यासाठी शासनसंस्थेकडे काही आर्थिक आणि संघटनात्मक क्षमता असावी लागते. तिने आपल्या मर्यादितच जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. लोकप्रिय निवडणूक जाहीर-नामे अथवा भंपक शब्दावलीचे मानवी हक्काचे जाहीर-नामे यास बळी पडता कामा नये.

टीप

या संदर्भात पुढे दिलेला तपशील मार्क हरिसन, "लेसन्स ऑफ सोविएत प्लॅनिंग ऑफ फुल एम्प्लॉयमेंट" आणि फिलिप हॅन्सन, "द सेरेडिपिटस सोविएत अर्थव्हेमॅट ऑफ फुल एम्प्लॉयमेंट : लेबर शॉर्टेज अँड लेबर होर्डिंग इन सोविएत इकनॉमी," डेविड लेन (संपा.), लेबर अँड एम्प्लॉयमेंट इन द यू.एस.एस.आर., व्हीटशीफ बुक्स लि., यातून घेतलेला आहे.

संदर्भ टीपा

- 1 नॅशनल फ्रंट मॅनिफेस्टो, पृ. 16.
- 2 लोकसभा सचिवालय, एस्टिमेट्स कमिटी (1978-79), थर्डी-फोर्थ रिपोर्ट, परिच्छेद 2.28.
- 3 संयुक्त राष्ट्रसंघ, ह्यूमन राईट्स : ए कॅंपायलेशन, ऑफ इंटरनॅशनल इन्स्ट्रुमेंट्स, पृ. 5.
- 4 आदिशेशरया, "अॅडॉप्ट वेज-गुड्स मॉडेल टू इम्प्लिमेंट इट", कुरुक्षेत्र, मार्च 1990, पृ. 1.

- 5 बसू, डी. डी., कॉमेंटरी ऑन द कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ इंडिया, 1981, पृ. 113; कश्यप, सुभाष यांनी कुरुक्षेत्र, मार्च 1990, पृ. 20 येथे संदर्भ दिल्याप्रमाणे.
- 6 तत्रैव.
- 7 तत्रैव.
- 8 तत्रैव, पृ. 9.
- 9 तत्रैव, पृ. 35.
- 10 श्रम मंत्रालय, राइट टू वर्क : अॅप्रोच, कॉन्स्टिट्यूशनल असेसमेंट, लेजिसलेशन ऑन वर्क गॅरंटी, फिर्नॅन्शियल अँड आदर कन्सिडरेशन्स, सप्टेंबर 1990, परिच्छेद 9.
- 11 तत्रैव, परिच्छेद 11.
- 12 तत्रैव, परिच्छेद 12 (ii).
- 13 तत्रैव, परिच्छेद 1-2.
- 14 तत्रैव, परिच्छेद 6, 12.
- 15 नियोजन मंडळ, अॅप्रोच टू द एर्थ फाईव्ह ईयर प्लॅन : 1990-95, मे 1990, परिच्छेद 1-4.
- 16 तत्रैव, परिच्छेद 117.
- 17 नियोजन मंडळ, फोर्थ फाईव्ह ईयर प्लॅन, 1969-74, पृ. 434.
- 18 नियोजन मंडळ, एम्प्लॉयमेंट : पास्ट ट्रेन्ड्स अँड फ्रॉस्पेक्ट्स फॉर नाइन्टिन् नाइन्टीज, मे 1990, परिच्छेद 24.
- 19 तत्रैव.
- 20 तत्रैव, परिच्छेद समरी (15).

□ □

बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती

भालचंद्र मुणगेकर *

प्रास्ताविक

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संपूर्ण ह्यातभर भारतातील जातीव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष केला. जाती-व्यवस्थेचे 'बुद्ध' समजले गेलेल्यांवर - विशेषतः अस्पृश्यांवर - किती वाईट व भयावह परिणाम झाले याची विस्ताराने चर्चा करणे इथे अप्रस्तुत ठरेल. जाती-व्यवस्थेमुळे अस्पृश्य समाज सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा यांपासून वंचित राहिला, इतकेच नव्हे तर, सुसह्य जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या साध्या नैसर्गिक मानवी अधिकारांनाही पारखा झाला. आंबेडकर स्वतःच अस्पृश्य म्हणून जन्माला आले. त्यामुळे त्यांना जातीव्यवस्थेचे समूळ उच्चाटन अभिप्रेत होते.¹ स्वाभाविकपणे त्यांनी जातीव्यवस्थेचा सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी सर्व स्तरांवर मुकाबला करण्याचा प्रयत्न केला. अस्पृश्यतेच्या दास्यातून 'अस्पृश्यांची मुक्ती'² करणे हे त्यांच्या सर्व प्रयत्नांचे एकमात्र उद्दिष्ट होते.

वरील पार्श्वभूमीवर आंबेडकर एक 'समाज-क्रांतीकारक'³ म्हणून मान्यता पावणे स्वाभाविक आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजाविली; त्यामुळे गौरवाने त्यांचा घटनेचे 'शिल्पकार' असा उल्लेख करण्यात येतो. 1946 साली त्यांनी मुंबई येथे 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना करून समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत उच्च शिक्षण नेण्याचे महत्कार्य केले. या संस्थेने मुंबईत सकाळची महाविद्यालये सुरू केल्यामुळे नोकरी करणाऱ्यांनाही महाविद्यालयीन शिक्षण घेणे शक्य झाले. परंतु आंबेडकर हे स्वतःच एक शिक्षणतज्ज्ञ होते. 1927 आणि 1938 साली त्यांनी मुंबई विधिमंडळात अनुक्रमे 'मुंबई विद्यापीठ कायदा दुरुस्ती' व 'मुंबई प्राथमिक शिक्षण कायदा दुरुस्ती' यासंबंधी जी दोन विधेयके मांडली ती याची साक्ष देतात.⁴ काही काळ त्यांनी राजकीय अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. ते

* अर्थशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

स्वतः बॅरिस्टर होते व त्यांनी मुंबई उच्च न्यायालयात वकिलीही केली. अशा प्रकारे विविध पेलू असलेले असे त्यांचे व्यक्तिमत्व होते.

आंबेडकरांच्या संपन्न व्यक्तित्वाच्या एका महत्त्वपूर्ण पेलूकडे मात्र हवे तितके लक्ष दिले गेले नाही. ते एक निष्णात अर्थशास्त्रज्ञ होते. सैद्धान्तिक व व्यावहारिक आर्थिक प्रश्न या दोन्हीबाबत त्यांनी दर्जेदार अर्थ-शास्त्रीय लेखन केले आहे. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे, त्यांचे सर्व अर्थशास्त्रीय लेखन स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील आर्थिक समस्यांशी निगडित असूनही त्यांचा दूरदर्शीपणा व त्यांच्या विचारातील सखोलपणा यामुळे त्यांचे लेखन देशाच्या काही आर्थिक समस्यांवर अगदी आजही समर्थपणे प्रकाश पाडू शकते.

प्रस्तुत लेखात आंबेडकरांचे भारतातील शेती-विषयक विचार विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोयीसाठी लेखातील चर्चा तीन विभागात केली आहे. पहिल्या भागात भारतातील धारणक्षेत्राचे सरासरी लहान आकारमान, त्यातून निर्माण झालेले प्रश्न व ते सोडविण्यासाठी आंबेडकरांनी सुचविलेले उपाय यांची चर्चा केली आहे. दुसऱ्या भागात त्यांनी मुंबई विधि-मंडळात कोकणातील 'खोती' पद्धती रद्द करण्यात यावी यासंबंधी जे विधेयक मांडले त्याचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. लेखाच्या तिसऱ्या व शेवटच्या भागात आंबेडकर यांना अभिप्रेत असलेल्या शासकीय समाजवादाचा (State Socialism) अपरिहार्य भाग म्हणून सामुदायिक शेतीसंबंधीचे त्यांचे विचार मांडले आहेत. अशा तऱ्हेने आंबेडकरांचे भारतीय शेतीसंबंधीचे विचार कसे विकसित होत गेले याचा एक मागोवा घेण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न या लेखात केला आहे.

भारतातील लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय

'भारतातील लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय' (Small Holdings in India and Their Remedies) हा आंबेडकरांचा लेख म्हणजे भारताच्या शेतीप्रश्नावरील अत्यंत मूलभूत अशा प्रकारचे भाष्य होय. हा लेख प्रथम 1918 साली प्रसिद्ध झाला. त्यानंतरच्या काळात भारतात शेती-

क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वपूर्ण व गुणात्मक असे बदल झाले आहेत. 1950 च्या दशकात विविध राज्यांनी संमत केलेले व अडखळत का होईना कार्यान्वित केलेले जमीनसुधारणा विषयक कायदे हा पहिला महत्त्वाचा बदल होय. तसेच 1967-68 च्या दरम्यान शेती-क्षेत्रात झालेली 'हरित क्रांती' हा दुसरा बदल. परंतु या ठिकाणी मुद्दाम नमूद करावयाची गोष्ट म्हणजे, आंबेडकरांनी प्रस्तुत लेखात शेतीविषयक उपस्थित केलेले प्रश्न आहेत तसेच आहेत असे नमून काही प्रश्न तीव्रतर झाले आहेत इतकेच नव्हे तर, त्यांच्या लेखनातील ताजेपणा आणि विश्लेषणाची व्याप्ती व खोली लक्षात घेता ते सत्तर वर्षांपूर्वी जेवढे मार्गदर्शक होते तितकेच, किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक, आज मार्गदर्शक आहेत असे म्हणणे रास्त ठरावे.

लहान धारणक्षेत्रे ही भारतीय शेतीला भेडसावणारी एक गंभीर समस्या आहेच; परंतु ही लहान धारणक्षेत्रे विखुरलेली असल्याने समस्या अधिक बिकट होते. उदाहरणार्थ, मुंबई इलाख्यात सरासरी धारणक्षेत्र 25.9 एकर, तर पुण्याजोजारच्या पिंपाला सौदागर येथे अवघे एक-दोन एकर एवढेच धारणक्षेत्र होते.⁵ यापेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, ही धारणक्षेत्रे लहान लहान तुकड्यात विभागली गेली होती. उदाहरणार्थ, रत्नागिरी जिल्ह्यातील अवध्या वीस गुंठ्यांचे धारणक्षेत्र तीन तुकड्यात विभागलेले, तर ठाणे जिल्ह्यातील एक एकर नऊ गुंठ्यांचे धारणक्षेत्र सहा तुकड्यात विभागलेले. सर्वांत कळस म्हणजे, मुरतमधील एक एकराचे धारणक्षेत्र चौदा तुकड्यांचे मिळून झालेले होते.⁶ अशी असंख्य उदाहरणे देता येतील, मुळातच लहान धारणक्षेत्रे व त्यातही त्यांचे विखंडन यामुळे साधनसंपत्तीचा कार्यक्षमतेचा उपयोग करण्यात अडचण निर्माण होऊन उत्पादनखर्च वाढतो व परिणामतः उत्पादकता कमी होते. अशा प्रकारे शेती हा सर्वांत मोठा राष्ट्रीय व्यवसाय असल्यामुळे एकीकडे त्यावर सर्वाधिक लोक अवलंबून, तर दुसरीकडे शेतीची उत्पादकता फारच कमी आणि लहान धारणक्षेत्रे व त्यांचे विखंडन ही कमी उत्पादकतेची कारणे असल्याचे मानले गेल्यामुळे स्वाभाविकपणे धारणक्षेत्रांचा आकार वाढविणे (enlargement) व तुकडेजोड करणे (consolidation) हेच आपल्याला प्राथमिक उपाय वाटू लागतात.

नेमक्या या पार्श्वभूमीवर आपल्याला आंबेडकरांचे धारणक्षेत्रांच्या आकाराविषयीचे विचार तपासून पाहणे अगत्याचे आहे. या संदर्भात त्यांनी खालील प्रश्न उपस्थित केले :

(अ) धारणक्षेत्रांच्या विखंडनामुळे साधन-संपत्तीचा उपयोग कार्यदक्षपणे करण्यात अडचण निर्माण होत असतानाही असे विखंडन मुळातच का होते ?

(आ) मोठी धारणक्षेत्रे कार्यदक्ष व लहान धारणक्षेत्रे अकार्यदक्ष ही सरोखरच वस्तुस्थिती आहे काय ? दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, 'किफायतशीर' (economic) धारणक्षेत्रे कसे ठरवायचे ?

(इ) भारतातील लहान व विखुरलेल्या धारण-क्षेत्रांमुळे निर्माण झालेल्या समस्येवर अंतिम उपाय कोणता ?

पहिली गोष्ट म्हणजे वारसा हक्क हे जमिनीच्या विभाजनाचे प्रमुख कारण आहे. या मताची आंबेडकर असहमत होते. त्यांच्या मते जमिनीवर पडत असलेला लोकसंख्येचा प्रचंड भार हेच त्याचे मुख्य कारण होय. "शेती हे उपजीविकेचे एकमात्र साधन असल्यामुळे अजिबात नसण्यापेक्षा लहानसा का होईना पण जमिनीचा तुकडा आपल्या स्वाधीन असावा, अशी लोकांची धारणा होती." अशा रितीने आंबेडकरांनी प्रश्नाच्या मुळालाच हात घातला. त्यांचे प्रतिपादन असे : "जमिनीच्या लहान लहान तुकड्यांपासून काही ना काही फायदा होणे हेच लहान धारणक्षेत्रांच्या समस्येचे उगमस्थान आहे." 7 हा फायदा तरी का होतो ? उप-जीविकेसाठी फार मोठी लोकसंख्या मुख्यत्वे शेतीवर अवलंबून आहे म्हणून. त्यामुळे वारसा हक्क हे जमिनीच्या विभाजनाचे मुख्य कारण नसून शेतीवरील लोकसंख्येचा अमर्याद भार हेच त्याचे मूळ कारण होय. राहणीमानाची पातळी कमी असते म्हणून लोक लहान लहान तुकडे कसण्याचे पत्करत नसून उपजीविकेचे अन्य कोणतेच साधन नसल्यामुळे त्यांना तसे करणे भाग पडते. थोडासा अधिक किफायतशीर असा उपजीविकेचा दुसरा कोणताही मार्ग उपलब्ध असला तरी लोक लहान लहान तुकडे कसण्याचे सोडून देतील." 8

आंबेडकरांचा धारणक्षेत्रांचा आकार वाढविणे व

तुकडेजोड करणे या गोष्टींना विरोध होता, असा माझ याचा अर्थ नव्हे. त्यांना फक्त एकाच मुद्याचे आग्रहाने प्रतिपादन करावयाचे होते की, शेतीवर लोकसंख्येचा प्रचंड भार असल्यामुळे जरी मोठी धारणक्षेत्रे तयार केली व तुकडेजोडीचे काम यशस्वीपणे पार पाडलं तरी धारणक्षेत्रांचा एक विशिष्ट किंवा ठराविक आकार टिकवून धरणे जवळ जवळ अशक्यप्राय आहे.

यानंतर स्वाभाविकपणे आंबेडकर स्वतःच उपस्थित केलेल्या, 'किफायतशीर धारणक्षेत्र कोणते ?' या दुसऱ्या महत्त्वपूर्ण प्रश्नाकडे कळतात ; कारण, शेती व्यवसायाचे एक उपक्रम म्हणून संघटन करण्याच्या-दृष्टीने हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

प्रथमतः उपभोगाचा (उपभोग घेण्यासाठी दुसरे उत्पादन होते की नाही हा) निकष लावून किफायतशीर धारणक्षेत्रांची व्याख्या करणे आंबेडकरांना अमान्य होते ? त्यांच्या मते, "शेती हा उत्पादनाचा उपक्रम (enterprise in production) असल्यामुळे उपभोगाचा निकष लावून किफायतशीर धारणक्षेत्र ठरविणे ही मुळातच चूक ठरेल." 10 स्वाभाविकपणे, किफायतशीर धारणक्षेत्रांची व्याख्या उत्पादनाचा निकष लावूनच केली जावी, असा त्यांचा आग्रह होता. या संदर्भात त्यांचे प्रतिपादन असे : "शेती हा उत्पादनाचा उपक्रम असल्यामुळे मोठे वा लहान धारणक्षेत्र अशी गोष्ट असू शकत नाही. शेतकऱ्याच्यादृष्टीने त्याच्याकडील धारणक्षेत्र लहान किंवा मोठे ठरणे ही गोष्ट मशागत करण्यासाठी आवश्यक असलेले इतर उत्पादक घटक त्याला उपलब्ध आहेत की नाहीत, यावर अवलंबून असते ; कारण वर नमूद केल्याप्रमाणे शेती हा उत्पादनाचा उपक्रम आहे. केवळ जमिनीचे आकारमान ही अर्थशास्त्रीयदृष्ट्या निरर्थक संकल्पना आहे. त्यामुळे अर्थशास्त्रीय परिभाषेत मोठी धारणक्षेत्रे किफायतशीर व लहान अकिफायतशीर असतात, असा युक्तिवाद चूक ठरण्याची शक्यता आहे. खरे पाहता, धारणक्षेत्र किफायतशीर की अकिफायतशीर ही गोष्ट दिलेल्या धारणक्षेत्राची मशागत करण्यासाठी आवश्यक असलेले इतर उत्पादक घटक योग्य प्रमाणात उपलब्ध आहेत वा नाहीत यावर अवलंबून असते. यादृष्टीने विचार करता लहान धारणक्षेत्र मोठ्या धारणक्षेत्रांप्रमाणेच किफायतशीर असू शकते. मशागत करण्या-

साठी आवश्यक असलेले जमिनीसकट सर्व उत्पादक-घटक योग्य प्रमाणात उपलब्ध आहेत किंवा कसे हाच या संदर्भात खरा महत्वाचा प्रश्न आहे." ¹¹ त्यामुळे, आंबेडकरांच्या मते किफायतशीर धारणक्षेत्र म्हणजे जमीन, भांडवल व श्रम हे सर्व उत्पादकघटक इष्टतम (optimum) प्रमाणात उपलब्ध असणे होय. कारण, तसे झाले तरच एक उत्पादकघटक (जमीन, भांडवल वा श्रम) इतर घटकांच्या सहाय्याने अधिकतम योगदान करू शकतो. ¹² अशा तऱ्हेने किफायतशीर धारणक्षेत्र म्हणजे नुसते जमिनीचे आकारमान नसून धारणक्षेत्र आणि कार्यक्षम मशागत करण्यासाठी आवश्यक असलेली इतर सामग्री यांचा इष्टतम मिलाप होय. ¹³ त्यामुळे अर्थातच लहान धारणक्षेत्रे ही शेतीची समस्या नसून भांडवल व तत्सम साधनसामग्रीचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे, धारणक्षेत्रांचे आकारमान मोठे करणे हा भारतातील शेती समस्येवर उपाय नसून भांडवल व तत्सम साधन-सामग्रीची उपलब्धता वाढविणे हा खरा उपाय आहे वचतीतूनच भांडवलनिर्मिती होते, आणि जिथे जिथे (ज्या ज्या क्षेत्रात) अतिरिक्त उत्पादन असते तिथे तिथे वचत केली जाते, ही राजकीय अर्थशास्त्रात सर्व-मान्य झालेली गोष्ट आहे. ¹⁴

अशा तऱ्हेने आंबेडकरांच्या मते, भारतातील शेतीमधून अतिरिक्त उत्पादन न झाल्यामुळे (होत नसल्यामुळे) भांडवलाचा तुटवडा निर्माण होणे, ही शेतीची खरी समस्या आहे. त्यामुळे मशागत करताना श्रमाचा अवाजवी उपयोग करणे अपरिहार्य होऊन बसते. दुसरी गोष्ट म्हणजे लागवडीखालील क्षेत्र फार मोठे (वाटत) असले तरी देशातील एकूण लोकसंख्येचा विचार करता ते अपुरेच म्हणावे लागेल. उदाहरणार्थ, 1895 मध्ये भारतात लागवडीखालील जमिनीचे दरडोई प्रमाण अवघे एक एकर इतके होते; याउलट इटलीमध्ये हेच प्रमाण 1.75 एकर, फ्रान्समध्ये 2.30 एकर, आयर्लंडमध्ये 3.30 एकर, रशियात 5.60 एकर, तर अमेरिकेत 8.90 एकर असे होते. ¹⁵ "शेतीक्षेत्रातील फार मोठी लोकसंख्या व प्रत्यक्ष लागवडीखालील जमिनीचे अत्यल्प प्रमाण यामुळे स्वाभाविकपणे शेती क्षेत्रातील काही लोकसंख्या वाजवीपेक्षा अधिक (superfluous) व बेकार (idle) राहते," असे आंबेडकरांचे प्रतिपादन होते.

याचा अर्थ, असे श्रमिक प्रत्यक्षात कोणतेही उत्पादक काम करीत नसतात. ¹⁶ अशा प्रकारे सुप्रसिद्ध अर्थ-शास्त्रज्ञ रॅगनर नक्स यांनी 'प्रच्छन्न बेकारी' ची (disguised unemployment) संकल्पना मांडण्यापूर्वी सुमारे 35 वर्षे अगोदर आंबेडकरांनी 'वाजवीपेक्षा अधिक रोजगारा'ची (superfluous employment) संकल्पना मांडली होती. ¹⁷ नक्स यांची 'प्रच्छन्न बेकारी' ची संकल्पना व आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली 'वाजवीपेक्षा अधिक रोजगारा' ची संकल्पना या दोन्ही आशयाच्यादृष्टीने एकच आहेत.

परंतु आंबेडकर यांच्याही पुढे जातात. ते 'बेकार श्रम' व 'बेकार भांडवल' यामधील फरक स्पष्ट करतात. ते म्हणतात, "भांडवल अस्तित्वात असते, परंतु श्रम जिवंत (जगत) असतात." ते पुढे म्हणतात, "भांडवल जेव्हा उपयोगात नसते तेव्हा ते काही निर्माण करीत नाही, परंतु अशावेळी (त्याची देखभाल करण्यासाठी) त्याच्यावर फार खर्चही करावा लागत नाही. ¹⁸ श्रमाच्या बाबतीत तसे नाही. त्यांच्याकडून मिळविणे होवो वा न होवो, त्यांच्या उपभोगावर खर्च हा करावाच लागतो." या विवेचनादरून ते अशा निष्कर्ष काढतात की, बेकार श्रम म्हणजे एक सामाजिक 'संकट' होय. कारण, राष्ट्रीय उत्पन्नात योगदान करण्याऐवजी अशा बेकार श्रमांमुळे अगोदरच तुटपुंजे असलेले अतिरिक्त उत्पन्न (ज्याचा उपयोग वचतीसाठी व्हावयाचा असतो) अधिकच अत्यल्प होते व अशा प्रकारे भांडवलनिर्मितीच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होतो.

परंतु समजा, उत्पादन वाढविण्यासाठी अधिक-अधिक भांडवल व तत्सम साधनांचा वापर करून सधन मशागत केल्यास पूर्वीपेक्षाही कमी श्रमाचा वापर होऊन अनावश्यक श्रमाचे प्रमाण वाढणार नाही काय? (दुसऱ्या शब्दात, प्रच्छन्न बेकारीची समस्या अत्रिक तीव्र होणार नाही काय?) आंबेडकरांना या समस्येची कल्पना असल्याचे दिसते. ते म्हणतात, 'किफायतशीर करण्यासाठी जरी आपण सध्याची धारणक्षेत्रे मोठी करून भांडवल व तत्सम साधने आवश्यक त्या प्रमाणात उपलब्ध केली तरी त्यातून प्रश्नाची सोडवणूक होईल असे नव्हे; उलट त्यामुळे बेकार श्रमांचे प्रमाण वाढून समस्या अधिकच विकट होईल. असे होण्याचे प्रमुख

कारण म्हणजे, पारंपारिक पद्धतीच्या शेतीपेक्षा भांडवलदारी शेतीपद्धतीत मुळातच कमी श्रमाची आवश्यकता असते.¹⁹

मग अशा चमत्कारिक (पेचप्रसंगमय) परिस्थितीवर मात करण्यासाठी उपाय तरी कोणता? 'उद्योगीकरण' (industrialisation) हेच आंबेडकरांनी या प्रश्नाचे दिलेले निःसंदिग्ध उत्तर. त्यांच्या मते, उद्योगीकरणाचे संचयी (cumulative) लाभ होतात. पहिला (आणि सर्वात महत्त्वाचा) फायदा असा की, त्यामुळे शेतीक्षेत्रातील अनावश्यक व बेकार श्रम उत्पादक अशा बिगर शेतीक्षेत्रात सामावून घेता येतील. उत्पादनप्रक्रियेत सामावून घेतले गेल्यामुळे अशा श्रमांना यापुढे दुसऱ्यांच्या श्रमांवर (मिळकतीवर) उपजीविका करण्याचे कारण तर उरणार नाहीच, परंतु यापुढे ते स्वतःच्या प्रतिपाळासाठी (आवश्यक) ते उत्पादन करून राष्ट्राच्या अतिरिक्त उत्पन्नात भर घालण्याचे काम करतील. दुसरी गोष्ट अशी की, जमिनीपासून मिळणारा (तथाकथित) फायदा संपुष्टात येऊन जमिनीवरील भार कमी होईल. परिणामतः जमिनीचे विभाजन व विखंडन करण्याच्या प्रवृत्तीस (गरजेला) आळा बसेल. शेवटी, जमिनीवरील लोकसंख्येचा भार कमी झाला व भांडवल आणि तत्सम साधनांचा महा-गतीमध्ये वाढता वापर होऊ लागला तर, मोठी धारणक्षेत्रे निर्माण करण्याची आपोआपच गरज निर्माण होईल; नव्हे, धारणक्षेत्रे मोठी करावीच लागतील.²⁰

अशा तऱ्हेने आंबेडकरांच्या मते 'भारतातील शेतीचे प्रश्न सोडविण्याचा उद्योगीकरण हा एकच खात्रीलायक उपाय होय.'²¹

खोती पद्धतीचा अंत

17 सप्टेंबर 1937 रोजी आंबेडकरांनी मुंबई कायदेमंडळात 'खोती' पद्धत रद्द करण्याविषयीचे विधेयक मांडले. 'खोती' पद्धत ही मुंबई इलाख्यातील किरकोळ स्वरूपाची भूधारणा पद्धत असून ती रत्नागिरी तसेच ठाणे व कुलाबा (रायगड) जिल्ह्यांच्या काही भागात प्रचलित होती. 'खोती' आणि सर्वसाधारण 'रयतवारी' भूधारणा पद्धतीमध्ये फरक असा की, 'रयतवारी' पद्धतीमध्ये शासन व जमीन कसणारे यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध असून शासनाला शेतसारा भरण्याची जबाबदारी

जमीन कसणाऱ्यांवर असे. याउलट, खोती पद्धतीमध्ये शेतसारा गोळा करण्यासाठी शासनाने 'खोतींची' नियुक्ती केलेली असे. या पद्धतीमध्ये जमीन कसणाऱ्याला (कुळाला) 'कनिष्ठ' भूधारक व खोताला 'वरिष्ठ' भूधारक असे संबोधिले जाई. अशा प्रकारे 'खोती' पद्धत ही काही प्रमाणात उत्तर भारतात प्रचलित असलेल्या जमिनदारी पद्धतीशी मिळती-जुळती होती.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे 'खोती' पद्धतीमध्ये भूधारकांकडून शेतसारा गोळा करून त्याचा काही हिस्सा शासनाच्या तिजोरीत भरण्याची जबाबदारी 'खोत' या व्यक्तीकडे असे. एकदा शेतसाऱ्यांपैकी ठराविक रक्कम शासकीय तिजोरीत भरणा करून झाली की, भूधारकांशी वाटेल तसे वर्तन करण्याचे 'खोताला' स्वातंत्र्य असे. 'खोत' या स्वातंत्र्याचा सर्रासपणे दुरुपयोग करीत आणि भूधारकांवर सर्व प्रकारचा जुलूम करीत. परिणामी भूधारकांची आर्थिक परिस्थिती अगदी हलाखीची होई. त्यामुळे अर्थातच भूधारकांमध्ये असंतोष खदखदू लागला. ते 'खोती' पद्धत नष्ट करण्याची मागणी करू लागले. 'खोत' व भूधारक यांच्यातील संबंध इतके विकोपाला गेले की, भूधारकांनी तीन खोतांना ठार मारले. अशा रितीने 'खोती' पद्धतीमुळे मुंबई इलाख्याच्या एका भागातील शांतता धोक्यात आली. या पार्श्वभूमीवर 'खोती' पद्धत लवकरात लवकर नष्ट करण्याची आंबेडकरांनी मागणी केली.

'खोती अंताचे' विधेयक सादर करून भूधारकांच्या शोषणाला मूठमाती देण्याचा आंबेडकरांचा प्रयत्न होता. तसेच, 'खोती' अंतामुळे शासन व भूधारक यांचा प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित होणार होता. मात्र असे असूनही, खोतांना बाजवी स्वरूपाची नुकसान भरपाई देण्यात यावी, अशी तरतूद आंबेडकरांनी आपल्या विधेयकात केली होती. आंबेडकरांचे 'खोती अंताचे विधेयक' म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात करण्यात आलेल्या जमीनमुधारणाविषयक कायद्यांची नांदीच होय.²²

सामुदायिक शेती

आंबेडकरांनी अस्पृष्टांचा उच्चार हेच आपले

जीवितकार्य मानले व त्यासाठी त्यांनी आपली सर्व शक्ती पणास लावली. कारण, समाजजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अस्पृश्यांचे अतोनात व अव्याहृत शोषण झाले होते. मात्र असे असले तरी, त्यांनी फक्त अस्पृश्यांच्याच वेदनांचा विचार केला, असे म्हणणे चूक ठरेल. त्यांचा शोषणाला विरोध होता. त्यामुळे त्यांचे विचारविश्व अस्पृश्यांपुरतेच सीमित नव्हते, तर सर्व शोषित-पीडित जनतेच्या त्यात समावेश होता, याची किती तरी उदाहरणे देता येतील. त्यांचे एक उदाहरण म्हणजे यापूर्वी ज्याचा उल्लेख झाला आहे ते मुंबई विधिमंडळात सादर केलेले 'खोती अंताचे' विधेयक. सामुदायिक शेतीचा त्यांनी केलेला पाठपुरावा हे त्यांचे दुसरे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. आता याविषयीच्या त्यांच्या विचारांचा परामर्श घेऊ.

'ऑल इंडिया शेड्यूल्ड कास्टस् फेडरेशन' च्या-वतीने आंबेडकर यांनी 1946 साली घटना समितीला एक मसुदा सादर केला होता. 'राज्ये आणि अल्पसंख्यांक' (States and Minorities) या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या या मसुद्यात त्यांनी अल्पसंख्यांकांच्या-आणि विशेषतः अस्पृश्यांच्या-संरक्षणाची एक योजनाच सादर केली होती. सदर योजनेचा थेट राजकीय लोकशाहीच्या स्वरूपाशीच संबंध होता.

राजकीय लोकशाही ही मुख्यतः चार मूलभूत प्रमेयांवर आधारलेली असल्याची आंबेडकरांची धारणा होती.²³

- (1) व्यक्ती हे एक स्वयंभू मूल्य आहे.
- (2) व्यक्तीला काही मूलभूत, हिरावून घेता येणार नाहीत असे अधिकार असतात, आणि राज्य-घटनेने अशा अधिकारांची हमी दिलीच पाहिजे
- (3) कोणत्याही प्रकारचा फायदा वा लाभ यासाठी व्यक्तीला आपला घटनात्मक अधिकार गमवावा लागता कामा नये.
- (4) दुसऱ्यांवर हुकुमत गाजविता येईल अशा प्रकारची कोणतीही सत्ता (अधिकार) शासनसंस्थेने खाजगी व्यक्तीला (ना) देता कामा नये.

राजकीय लोकशाहीचा अशा प्रकारचा अंश

अभिप्रेत असल्यामुळे समाजाच्या आर्थिक व्यवहारात शासनसंस्थेचा अगदी कमीत कमी हस्तक्षेप असावा असा युक्तिवाद करणाऱ्या घटनातज्ज्ञांनी आंबेडकरांचे मतभेद होते. शासनसंस्थेपासून जे मुक्त असते ते स्वातंत्र्य, अशी जरी त्यांची धारणा असली तरी राजकीय लोकशाहीचा गंभीरपणे विचार करणाऱ्या अभ्यासकांसमोर ते लगेचच एक मूलभूत प्रश्न उभा करतात. ते म्हणतात : 'कुणाचे स्वातंत्र्य ? आणि कशासाठी स्वातंत्र्य ?'

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, राजकीय लोकशाही प्रत्यक्ष कृतीत आणण्यासाठी तिला आर्थिक लोकशाहीची जोड असलीच पाहिजे, असे आंबेडकरांचे आग्रही प्रतिपादन होते. त्यासाठी त्यांनी आर्थिक क्षेत्रात शासनसंस्थेच्या हस्तक्षेपाचा पुरस्कार केला. त्यांचे म्हणणे असे की, जर शासनसंस्थेने समाजातील आर्थिक व्यवहारांचे नियमन केले नाही तर खाजगी मालकांना ते करावेच लागेल, अशा परिस्थितीत खाजगी मालक स्वतःच्या स्वातंत्र्याचा उपयोग दुसऱ्यांवर अधिसत्ता गाजविण्यासाठी करतील. जर शासनसंस्थेने आर्थिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करून त्यावर नियंत्रण ठेवले नाही तर जमिनदार कुळांवर जबर खंड बसवितील, आणि भांडवलदार कामगारांचे कामाचे तास वाढवून वेतन कमी करण्यासाठी आपले स्वातंत्र्य कामी आणतील. अशा प्रकारे विवेचन करून आंबेडकर म्हणतात : 'शासनसंस्थेच्या हस्तक्षेपावाचून स्वातंत्र्य हे खाजगी मालकांच्या हुकुमशाहीचे दुसरे नाव होय.'²⁴

आर्थिक लोकशाहीचे स्वप्न साकार करण्यासाठी आंबेडकरांनी आर्थिक क्षेत्रात, आणि विशेषतः उद्योग व शेतीक्षेत्रात, शासनसंस्थेच्या हस्तक्षेपाचे समर्थन केले. त्या अनुषंगाने त्यांच्या सामुदायिक शेतीविषयक विचारांचा मागोवा घेणे उचित ठरेल.

'राज्ये आणि अल्पसंख्यांक' या मसुद्यात विवेचन केल्याप्रमाणे शेती हा 'शासकीय उद्योग' असावा असे आंबेडकरांचे मत होते. मूलभूत उद्योग आणि विमा याप्रमाणे सर्व जमीन शासनाने स्वतःच्या ताब्यात घ्यावी अशी त्यांची शिफारस होती. मग अशी जमीन खाजगी व्यक्तींच्या मालकीची असो, कुळे म्हणून असो की त्यांच्याकडे ती जमीन महाण असो. मात्र ज्यांच्या-

कडून जमीन घेतली जाईल त्यांना योग्य ती नुकसान-भरपाई दिली जावी, याबद्दल त्यांचा आग्रह होता. शासनाने जमीन ताब्यात घेतल्यानंतर तिचे ठराविक आकाराचे भाग करून ते गावातील रहिवाश्यांना खालील अटींवर कसण्यासाठी द्यावेत.

- (अ) सामुदायिक शेतीबाबत शासनाने तयार केलेले अधिनियम व मार्गदर्शक तत्त्वे यानुसार शेत कसण्यात यावे.
- (आ) जात व तत्सम कोणत्याही गोष्टीच्या आधारे गावकऱ्यांमध्ये भेदभाव न करता सर्वांना सामुदायिक शेतीमध्ये सामावून घेतले जाईल. असे झाले की कुणीही जमीनदार असणार नाही, कुणीही कुळ असणार नाही, आणि कुणीही शेत-मजूर असणार नाही.
- (इ) मशागतीसाठी आवश्यक असलेला पाणीपुरवठा, भाख्वाही जनावरे (गुरेढोरे); अवजारे, खते, बी-बियाणे इत्यादी साधनसामग्री पुरविण्याची जबाबदारी शासनावर असावी.
- (ई) शेती उत्पादनातून शासनाला योग्य तो हिस्सा देऊन झाल्यावर उरलेले उत्पादन जमीन कसणाऱ्या गावकऱ्यांनी आपापसात वाटून घ्यावे.
- (उ) याबाबत शासनाला खालील अधिकार असतील :
 - (1) शेती उत्पादनावर शेतसारा, जमिन-दारांता द्यावयाची नुकसान भरपाई व शासनाने पुरविलेल्या भांडवलाना वापर यासाठी कर बसविणे; आणि
 - (2) सामुदायिक शेतीच्या अटीचा भंग करणाऱ्या वा अन्य कोणत्याही प्रकारे सामुदायिक शेतीच्या तत्त्वांना बाधा आणणाऱ्या सभासदांना योग्य ती शिक्षा फर्माविणे.²⁵

आंबेडकरांनी या योजनेला 'शासकीय समाजवाद' (State Socialism) असे नाव दिले. इतकेच नव्हे तर, सदर योजना शक्यतो लवकर - परंतु कोणत्याही परिस्थितीत राज्यघटना कार्यान्वित झाल्यापासून दहा

जानेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4

वर्षांच्या आत - अमलात आणण्यात यावी, अशी त्यांची शिफारस होती.

वरील विवेचनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की; आंबेडकरांच्या मते (समाजाचा) आर्थिक ढाचा हा राज्यघटनेचा अविभाज्य भाग असावा. त्यांना असे का वाटे? त्यांचा व्यक्तिवाद असा : संसदीय लोकशाहीमध्ये कायदा करण्याचे कार्य अर्थातच विधिमंडळ करणार अशा वेळी शासकीय समाजवादाची प्रतिष्ठापना करण्याचे कार्य विधिमंडळाने सर्वसाधारण कायद्यानुसार (Ordinary Law) पार पाडले व (यदाकदाचित) जर शासकीय समाजवादाला विरोध असलेला राजकीय पक्ष सत्ताहूळ झाला तर तो शासकीय समाजवाद रद्दवातल करू शकेल. शासकीय समाजवाद ही तर कायमचीच व्यवस्था हवी. त्याचाठी दुसरा एकमेव पर्याय म्हणजे हुकुमशाही. परंतु हुकुमशाहीत लोक-शाहीला थारा नाही. या पार्श्वभूमीवर आंबेडकर खालील निष्कर्ष काढतात :

“ हुकुमशाहीविरहित व संसदीय लोकशाहीच्या चौकटीत शासकीय समाजवाद कार्यान्वित कसा करावयाचा, ही खरी समस्या आहे. यावर संसदीय लोकशाही कायम ठेवणे व राज्यघटनेनुसार (घटनात्मक तरतुदीनुसार) शासकीय समाजवादाचा अंगीकार करणे, हा एकच पर्याय उपलब्ध आहे. असे झाले तर शासकीय समाजवादाला विरोध असलेल्या एखाद्या पक्षाला संसदेत बहुमत प्राप्त झाले तरी शासकीय समाजवादाची योजना रद्द करणे, तिच्यात फेरफार करणे, वा तिचा संकोच करणे त्या पक्षाला शक्य होणार नाही. केवळ अशा रितीनेच शासकीय समाजवाद, संसदीय लोकशाही आणि हुकुमशाहीस नकार ही तिन्ही उद्दिष्टे साध्य करता येतील.”²⁶

संदर्भ टोपा

- 1 या संदर्भात पहा : “ अॅनिहिलेशन ऑफ कास्ट ” डॉ. आर. आंबेडकर : रायटिंग्ज अॅन्ड स्पीचिस गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र, एज्युकेशन डिपार्टमेंट, 1979, खंड 1, पृ. 23 ते 96.
यापुढे या संदर्भाचा उल्लेख रायटिंग्ज अॅन्ड स्पीचिस असा करण्यात येईल.

- 2 इमॅन्सिपेशन ऑफ द अनटचेबल्स हे आंबेडकरांनी इन्स्टिट्यूट ऑफ पॅसिफिक रिलेशन्स इन कॅनडा या संस्थेला सादर केलेल्या एका निबंधाचे शीर्षक होते, 1943 साली मुंबईच्या टक्कर अँड कंपनीने ते पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले.
- 3 " डॉ. बी. आर. आंबेडकर : ए सोशल रिस्वोल्युशनरी ", लिमये, मधु, प्राईम, मूव्हर्स : रोल ऑफ द इन्डिअिहज्युअल इन हिस्टरी रेडिअन्ट, पब्लिशर्स, नवी दिल्ली, 1985.
- 4 रायटिंग्ज अँड स्पीचिस, खंड 2, पृ. 39-66.
- 5 रायटिंग्ज अँड स्पीचिस, खंड 1, पृ. 457.
- 6 तत्रैव, पृ. 457-58.
- या संदर्भात मुद्दाम उल्लेख करण्यासारखी, तसेच द्वितीय मोष्ट म्हणजे गेल्या काही वर्षात लाग-वडीखालील सरासरी धारणक्षेत्राचे आकारमान देशाच्या पातळीवर सर्व राज्यांत वेगाने कमी होत चालले आहे. यासंबंधीची उपलब्ध आकडेवारी परिशिष्ट 1 व 2 मध्ये दिली असून ती नजरेखालून घातली म्हणजे आंबेडकरांच्या दूरदृष्टाचा प्रत्यय येतो.
- 7 रायटिंग्ज अँड स्पीचिस, खंड 1, पृ. 474.
- 8 तत्रैव, पृ. 474.
- 9 तत्रैव, पृ. 466-68.
- 10 तत्रैव, पृ. 460.
- 11 तत्रैव, पृ. 468.
- 12 तत्रैव, पृ. 468.
- 13 तत्रैव, पृ. 470.
- 14 तत्रैव, पृ. 472. अर्थात किफायतशीर धारणक्षेत्र ठरविताना तंत्रविज्ञान, हवामान, जमिनीचा कस, पर्जन्य, सिंचनाची सोय इत्यादी सर्व गोष्टी विचारात घेणे आवश्यक आहे.
- 15 तत्रैव, पृ. 472 वरील तक्ता पहावा.
- 16 तत्रैव, पृ. 473.
- 17 नवर्स, रॅग्नर, प्रॉब्लेम्स ऑफ कॅपिटल फॉर्मेशन इन अंडरडेव्हलप्ड कंट्रीज, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, लंडन, 1953.
- ' Disguised unemployment ' implies that " a certain number of labour force could be dispensed with, without making any difference to the volume of output " (पृ. 33), अशा रितीने आंबेडकरांची ' वाजवीपेक्षा जास्त (Super fluous) रोजगार ' ही संकल्पना नवर्स यांच्या ' प्रच्छन्न बेकारी ' या संकल्पनेशी मिळतीजुळती आहे.
- 18 रायटिंग्ज अँड स्पीचिस, पूर्वोक्त, पृ. 474.
- 19 तत्रैव, पृ. 475.
- 20 तत्रैव, पृ. 477.
- 21 तत्रैव, पृ. 477.
- 22 रायटिंग्ज अँड स्पीचिस, खंड 2, पृ. 96 ते 103.
- 23 रायटिंग्ज अँड स्पीचिस, खंड 1, पृ. 409.
- 24 तत्रैव, पृ. 410.
- 25 तत्रैव, पृ. 396-97.
- 26 तत्रैव, पृ. 412.

परिशिष्ट 1

प्रत्यक्ष लागवडीखालील धारणक्षेत्राचे आकारमान
(हेक्टर)

राज्य	1961-62	1971-72	1981-82
1 आंध्र प्रदेश	2.87	2.30	2.00
2 आसाम	1.46	1.28	1.05
3 बिहार	1.53	1.25	1.00
4 गुजराथ	4.48	3.66	2.59
5 हरियाणा	-	3.87	2.50
6 हिमाचल प्रदेश	-	1.49	1.39
7 जम्मू व काश्मिर	1.43	1.21	1.06
8 कर्नाटक	4.11	3.19	2.47
9 केरळ	0.75	0.51	0.43
10 मध्य प्रदेश	3.99	3.47	2.70
11 महाराष्ट्र	4.65	3.84	2.97
12 ओरिसा	1.98	1.38	1.45
13 पंजाब	3.84 *	4.06	1.81
14 राजस्थान	5.53	4.17	3.74
15 तामीळनाडू	1.49	1.32	0.87
16 उत्तर प्रदेश	1.78	1.55	1.28
17 पश्चिम बंगाल	1.55	1.12	0.77
भारत	2.63	2.20	1.67

* हरियाणा अंतर्भूत

संदर्भ : सावंत, एस. डी., "अग्रेरियन स्ट्रक्चर इन इंडिया : ए रिव्ह्यू ऑफ कन्सेप्ट्स अँड ट्रेन्ड्स", गांधी संग्रहालय, मणी भवन, मुंबई येथे 4 ते 6 ऑक्टोबर, 1990 दरम्यान आयोजित 'ग्रामीण भारतातील आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय' या विषयावरील चर्चासत्रात सादर केलेला निबंध.

परिशिष्ट 2

धारणक्षेत्रांची निवडक वैशिष्ट्ये
(1981-82, ग्रामीण)

राज्य	प्रत्यक्ष लागवडी- खालील धारणक्षेत्रांचे सरासरी आकारमान (हेक्टर)	सीमांत धारण- क्षेत्रांची टक्केवारी	धारणक्षेत्रांचे सरासरी तुकडे (हेक्टर)	तुकड्यांचे सरासरी आकारमान (हेक्टर)
1 आंध्र प्रदेश	2.00	48.64	3.53	0.55
2 आसाम	1.05	60.65	2.65	0.41
3 बिहार	1.00	73.11	6.27	0.15
4 गुजराथ	2.59	36.80	2.94	0.88
5 हरियाणा	2.50	41.80	3.43	0.72
6 हिमाचल प्रदेश	1.39	54.23	5.19	0.27
7 जम्मू व काश्मिर	1.06	60.39	4.65	0.22
8 कर्नाटक	2.47	37.82	3.07	0.84
9 केरळ	0.43	85.93	1.61	0.26
10 मध्य प्रदेश	2.70	31.39	3.92	0.68
11 महाराष्ट्र	2.97	30.13	3.04	0.97
12 ओरिसा	1.45	54.50	5.02	0.28
13 पंजाब	1.81	54.38	2.38	0.76
14 राजस्थान	3.75	29.01	4.71	0.79
15 तामिळनाडू	0.88	70.00	2.54	0.34
16 उत्तर प्रदेश	1.28	59.06	4.17	0.30
17 पश्चिम बंगाल	0.77	73.63	5.33	0.14
भारत	1.67	56.00	4.04	0.41

संदर्भ : परिशिष्ट 1 प्रमाणे

भारत आणि महाराष्ट्र : संरचनात्मक बदलांचा तौलनिक अभ्यास

विनायक देशपांडे *
ऋचा घाटे *

अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल आर्थिक विकास साधण्यासाठी आवश्यक आहेत. वस्तू व सेवांचे मूल्य, त्यांचे उत्पादन, विनिमय उपभोग, दरडोई उत्पन्न आणि रोजगारनिर्मिती इत्यादी परिवर्तनशील घटक परस्परावलंबी आहेत. ह्या घटकांद्वारे संरचनात्मक बदल होऊन पारंपरिक अर्थव्यवस्थेचे परिवर्तन आधुनिक अर्थव्यवस्थेत घडून येते. विकासाच्या सिद्धांतानुसार कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेचे परिवर्तन विकसित औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत होत असते. असे समजले जाते की, उत्पन्नात होणाऱ्या वाढीबरोबर मागणीत बदल होऊन त्याचा परिणाम उत्पन्नाच्या रचनेत होतो. हा बदल म्हणजे यंत्रनिर्मित वस्तूंच्या मागणीत होणारी महत्वपूर्ण वाढ होय.

आर्थर लेविस यांच्या मते संक्रमणाच्या काळात अकुशल कामगारांचा पुरवठा लवचिक असतो. नफा, ज्वलत आणि गुंतवणूक वाढत असते व औद्योगिक क्षेत्राचा विकास सैती विकासाच्या तुलनेत जलद असतो. कुझनेटस् व लेविस यांनी संक्रमणाचे मापन करताना साठविलेले भौतिक व मानवी भांडवल, मागणीच्या रचनेतील बदल, उत्पादन, व्यापार आणि रोजगार या घटकांवर उत्पन्नातील वाढीचा होणारा परिणाम विचारात घेतला आहे.

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत प्राथमिक क्षेत्राच्या तुलनेत औद्योगिक व सेवा क्षेत्रांचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा वाढत जातो. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे शेती अर्थ-व्यवस्थेतून औद्योगिक अर्थव्यवस्थेकडे संक्रमण सुरू असल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या संरचनेत बदल होत असलेला आढळून येतो. मर्यादित नैसर्गिक साधन-सामग्रीवर आधारित असलेल्या प्राथमिक क्षेत्राची उत्पन्न व रोजगार वाढविण्याची क्षमतादेखील मर्यादित असते त्यामुळे उत्पन्न व रोजगार निर्मितीच्यादृष्टीने द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा विकास अपरिहार्य ठरतो.

* पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

जादेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4

प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेतील

तक्ता 1
क्षेत्रनिहाय गटानुसार

वर्ष		प्राथमिक		निर्माणक	
		भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
1960-61	चा. कि.	6,955 (52.15)	668.30 (41.84)	2,549 (19.11)	422.10 (26.42)
	स्थि. कि.	10,085.55	969.11	3,696.34	612.00
1965-66	चा. कि.	10,194 (49.00)	777.40 33.02	4,218 (20.27)	736.20 (31.27)
	स्थि. कि.	11,647.62	888.25	4,819.46	841.18
1970-71	चा. कि.	17,258 (49.59)	1,156.30 (28.96)	6,927 (19.90)	1,331.50 (33.35)
	स्थि. कि.	15,607.51	1,444.16	7,861.85	1,379.01
1975-76	चा. कि.	27,001 (44.37)	2498.40 33.74	13,601 (22.35)	2,385.70 (32.22)
	स्थि. कि.	15,607.51	1,444.16	7,861.85	1,379.01
1980-81	चा. कि.	42,880 (40.64)	3,976.60 (28.61)	23,978 (22.73)	4,812.90 (34.62)
	स्थि. कि.	16,684.82	1,547.31	9,329.96	1,872.41
1985-86	चा. कि.	76,880 (36.98)	5,890.70 (24.04)	52,068 (25.05)	8,494.40 (34.66)
	स्थि. कि.	21,474.86	1,645.44	14,544.13	2,372.73
1986-87	चा. कि.	82,358 (35.68)	5,519.70 (20.74)	58,829 (25.48)	9,874.40 (37.10)
	स्थि. कि.	21,845.62	1,464.11	15,604.50	2,619.20
1987-88	चा. कि.	87,787 (34.58)	7,764.70 (24.15)	67,391 (25.96)	11,481.70 (35.71)
	स्थि. कि.	21,459.60	1,855.80	16,106.83	2,744.19

- टोप : (1) चा. कि. - चालू किमतीनुसार
स्थि. कि. - स्थिर किमतीनुसार
(2) 1970-71 आधारभूत वर्ष घेण्यात आले आहे.
(3) कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दर्शविताने.

झालेली उत्पन्ननिमिती

सेवा		एकूण		दरबोई एकूण उत्पन्न	
भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
38.31 (28.73)	507.00 (31.74)	13,335 (100.00)	1,597.40 (100.00)	305.60	409.00
5,555.39	735.20	19,330.29	2,316.41	443.15	593.09
6,389 (30.71)	840.90 (35.71)	20,801 (100.00)	2,354.50 (100.00)	425.50	533.70
7,300.04	960.80	23,767.13	2,690.24	486.17	609.80
10,611 (30.49)	1,504.90 (37.67)	34,796 (100.00)	3,991.90 (100.00)	636.10	809.00
20,249 (33.27)	2,519.90 (34.03)	60,851 (100.00)	7,404.00 (100.00)	1,008.30	1,392.80
11,704.62	1,456.59	35,173.98	4,279.76	582.83	805.08
38,648 (736.63)	5,109.10 (36.76)	10,5506 (100.00)	13,897.80 (100.00)	1,627.20	2,243.50
15,038.13	1,987.98	41,052.91	5,407.70	633.15	872.96
78,900 (37.96)	10,118.90 (41.29)	20,7,848 (100.00)	24,503.20 (100.00)	2,734.00	3,542.20
22,039.10	2,826.23	58,058.09	6,844.45	763.68	939.57
89,628 (38.83)	11,215.70 (42.15)	23,0,815 (100.00)	26,609.80 (100.00)	2,974.16	3,777.40
23,774.00	2,974.93	61,224.12	7,053.29	710.82	902.82
1,02,440 (39.46)	12,907.70 (40.14)	25,961.80 (100.00)	32,154.10 (100.00)	3,284.00	4,489.80
24,483.79	3,085.01	62,050.17	7,685.00	760.18	1,039.30

आधार : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 1960-61 ते 1988-89, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

विविध संरचनात्मक बदलांचा राज्याच्या उत्पन्न व रोजगार निर्मितीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच संदर्भ वर्षात भारताच्या विविध क्षेत्रातील बदलांचा देखील उल्लेख करण्यात आला आहे. ह्या अभ्यासासाठी 1961 ते 1988 हा कालावधी घेण्यात आला असून प्रमुख उद्दिष्टे खालील-प्रमाणे आहेत.

(1) क्षेत्रनिहाय गटानुसार राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विश्लेषण करणे.

(2) अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदलांच्या उत्पन्न व रोजगारांवर होणाऱ्या परिणामांचे परीक्षण करणे.

(3) विविध क्षेत्रानुसार दरडोई उत्पन्ननिर्मितीचा अभ्यास करणे.

1

उत्पन्नाची क्षेत्रनिहाय गटानुसार विभागणी

भारताच्या नियोजनाचा प्रमुख उद्देश राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवून जनतेच्या राहणीमानाचा दर्जा वाढवा हा आहे. 1987-88 मध्ये भारताचे एकूण उत्पन्न (स्थिर किमतीनुसार) 62,050.17 कोटी रुपये इतके होते. तर महाराष्ट्राचे 7,685 कोटी रुपये होते. 1960-61 मध्ये भारताचे उत्पन्न रु. 19,330 कोटी होते आणि महाराष्ट्राचे 3,316.41 कोटी रुपये इतके होते. म्हणजेच, भारताच्यादृष्टीने उत्पन्नात 220.88 टक्क्यांनी वाढ झाली तर हीच वाढ महाराष्ट्रासाठी 231.76 टक्के होती. ह्याच काळात दरडोई उत्पन्नात भारतात 71.54 टक्क्यांनी तर महाराष्ट्रात 75.23 टक्क्यांनी वाढ झाली.

तक्ता 1 मध्ये भारत व महाराष्ट्रात औद्योगिक गटानुसार निर्माण झालेले उत्पन्न चालू व स्थिर किमतीनुसार दर्शविण्यात आले आहे. चालू किमतींना एकूण उत्पन्नात बरीच वाढ झालेली दिसते. किमतीत झालेल्या वाढीचा परिणाम वगळून उत्पन्नाच्या वाढीचा अभ्यास किमत निर्देशांकाचा उपयोग करून स्थिर किमतीनुसार करण्यात आला आहे. ही माहिती 1960-61 पासून 1985-86 पर्यंत पाच वर्षांच्या अंतराने दिलेली आहे. यात 1986-87 व 1987-88 या वर्षांचादेखील समावेश करण्यात आला आहे.

(अ) प्राथमिक क्षेत्राचा घटना हिस्सा

राज्य उत्पन्नातील प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा 1960-61 साली 41.84 टक्के होता. ह्यात सतत घट होत जाऊन 1987-88 साली तो 24.15 टक्के असलेला दिसून येतो. 1986-87 च्या तुलनेत 1987-88 मध्ये ह्या हिस्शात 3.41 टक्क्यांनी वाढ झाली. ही वाढ तात्पुरत्या स्वरूपाची असून ह्या वाढीमुळे उत्पन्नाच्या संरचनेतील बदलांच्या प्रवृत्तीत फरक पडलेला नाही.

याच कालखंडात भारताच्या संदर्भातदेखील प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा सतत घटत असलेला आढळून येतो. 1960-61 ते 1987-88 या काळात हा हिस्सा 52.15 टक्क्यांवरून 34.58 टक्क्यांपर्यंत घसरला. ही घट होत असतानाही असे लक्षात येते की, 1980-81 पर्यंत इतर दोन्ही क्षेत्रांच्या तुलनेत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा महत्त्वपूर्ण होता. महाराष्ट्रात मात्र 1960-61 पर्यंतच प्राथमिक क्षेत्राचे वर्चस्व कायम राहिले.

घातफल कार्यानुसारी (Exponential Function) तंत्राच्या सहाय्याने प्राथमिक क्षेत्राचा विकास दर भारतासाठी (1960-61 ते 1987-88) 11.51 टक्के तर महाराष्ट्रासाठी 10.22 टक्के होता.

(आ) निर्माणक क्षेत्राचा वाढता हिस्सा

ह्या क्षेत्राचा राज्य उत्पन्नातील हिस्सा 1960-61 च्या 26.42 टक्क्यांवरून 1987-88 मध्ये 35.71 टक्क्यांपर्यंत वाढत गेला. 1975-76 आणि 1987-88 ह्या दोन वर्षांमध्ये मात्र थोडीशी घट झालेली दिसते. 1975-76 मध्ये ही घट 1.13 टक्के तर 1987-88 मध्ये 1.39 टक्के होती. राष्ट्रीय उत्पन्नात मात्र निर्माणक क्षेत्राचा वाटा 1960-61 च्या 19.11 टक्क्यांवरून 1987-88 मध्ये 25.96 टक्क्यांपर्यंत वाढत गेला. निर्माणक क्षेत्राचा एकूण उत्पन्नातील वाटा राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर वाढत असूनही अर्थव्यवस्थेत त्याचे वर्चस्व अजूनही प्रस्थापित झालेले नाही. घातफल कार्यानुसारी तंत्राद्वारे काढलेल्या या क्षेत्राचा विकास दर महाराष्ट्रात 24.22 टक्के तर भारताचे बाबतीत 24.75 टक्के होता.

(इ) सेवाक्षेत्राचा बदलता हिस्सा

सेवाक्षेत्राच्या 1960-61 च्या 31.74 टक्के हिस्शात सतत बदल होऊन हा वाटा 1987-88 साली 40.14 टक्के इतका वाढवला. परंतु 1975-76 साली सेवाक्षेत्राच्या हिस्शात 3.64 टक्क्यांनी तर 1987-88 साली 2.01 टक्क्यांनी घट झाली.

राष्ट्रीय स्तरावर या क्षेत्राच्या हिस्शात सतत सुधारणा होत असलेली आढळून येते. 1960-61 या वर्षात 28.73 टक्के असलेला वाटा 1987-88 साली 39.46 टक्क्यांपर्यंत वाढत गेला. त्यावरून असे म्हणता येईल की, सेवाक्षेत्राचे महत्त्व भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ वर्षात सेवाक्षेत्राचा महाराष्ट्रात विकास दर 23.70 टक्के तर भारतात 24.98 टक्के (घात-फल कार्यानुसारी तंत्राने) होता. याच तंत्राद्वारे मापन केल्यास एकूण उत्पन्नाचा विकास दर महाराष्ट्रासाठी 19.65 टक्के तर भारतासाठी 15.70 टक्के होता.

या विवेचनावरून क्षेत्रनिहाय गटातील उत्पन्नात लक्षणीय संरचनात्मक बदल झालेला दिसतो. अर्थव्यवस्थेचे प्राथमिक क्षेत्रातून निर्माणक व सेवा क्षेत्राकडे संक्रमण होत जाणे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे निदर्शक आहे. प्राथमिक क्षेत्राचे महत्त्व कमी होत गेलेले आहे, परंतु विकासाच्या दृष्टीने निर्माणक क्षेत्राच्या विकासाची गती सेवाक्षेत्राच्या विकासागतीच्या तुलनेने कमी आहे.

आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने सुरवातीच्या काळात सेवाक्षेत्राचा विकास आवश्यक आहे. कारण इतर दोन्ही क्षेत्रांच्या विकासासाठी आवश्यक असलेली आधारभूत संरचना (Infrastructure) या क्षेत्राद्वारे पुरविण्यात येते. प्राथमिक व निर्माणक क्षेत्रातील दुवा सेवाक्षेत्राच्या मार्फत साधल्या जातो. औद्योगिक विकासाच्या गतीला चालना देण्यासाठी सेवाक्षेत्राचा विस्तृत विकास होत असतो, परंतु या विकासासोबतच औद्योगिक क्षेत्राचा आवश्यक तेवढा विकास न झाल्यास आर्थिक विकासाची गती स्थिरावू लागते. आर्थिक विकासाची गती वाढती राहण्यासाठी प्राथमिक व सेवाक्षेत्रातील उत्पन्न व रोजगारनिर्मितीच्या मर्यादा

लक्षात घेता निर्माणक क्षेत्राचा जलद गतीने विकास होणे आवश्यक आहे.

निर्माणक क्षेत्रातील रोजगारनिर्मिती व कामगारांची सरासरी उत्पन्न निर्माण करण्याची क्षमता इतर दोन्ही क्षेत्रापेक्षा अधिक आहे किंवा नाही हे तपासण्याचा प्रयत्न पुढील भागात केला आहे.

2

भिन्न क्षेत्रानुसार उत्पन्न व रोजगार

या भागात विविध क्षेत्रातील संरचनात्मक बदलांचा रोजगारावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. हे करित असताना क्षेत्रनिहाय गटानुसार श्रमिकांची संख्या, तसेच क्षेत्रानुसार सरासरी प्रतिश्रमिक उत्पन्न निर्माण करण्याची क्षमता यांचा ऊहापोह केला आहे.

(अ) कार्यकारी लोकसंख्येची आर्थिक वर्गवारी

भारतात 1961 मध्ये एकूण लोकसंख्येच्या 42.98 टक्के लोकसंख्या कार्यकारी होती, तर ही संख्या 1981 मध्ये 32.47 टक्के झाली. महाराष्ट्रात 1961 मधील कार्यकारी लोकसंख्या 47.90 टक्क्यांवरून 1981 मध्ये 38.70 टक्क्यांपर्यंत घटली. (पहा तक्ता 2).

राज्यातील एकूण कार्यकारी लोकसंख्येच्या 72.07 टक्के श्रमिक 1961 मध्ये प्राथमिक क्षेत्रात होते. हे प्रमाण 1971 मध्ये 66.72 टक्के तर 1981 मध्ये त्यात आणखी घट होऊन 64.20 टक्के झाले. भारताच्या संदर्भात ही घट 1961 च्या 72.26 टक्क्यांवरून 1981 मध्ये 69.33 टक्के इतकी झाली. राज्याच्या तुलनेत भारतातील हा घटतीचा वेग 4.94 टक्क्यांनी कमी आहे.

निर्माणक क्षेत्रात सतत वाढ होत जाऊन महाराष्ट्रात 1961 मध्ये असलेले 11.17 टक्के प्रमाण 1971 मध्ये 13.02 टक्के आणि 1981 मध्ये 13.65 टक्के इतके वाढले. भारतात मात्र ही वाढ

तक्ता 2
श्रमिकांची वर्गवारी
(हजारत)

वर्ष	प्राथमिक		निर्माणक		सेवा		एकूण	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
1961	136415 (72.26)	13674 (72.07)	20027 (10.60)	2138 (11.27)	32325 (17.12)	3160 (16.66)	188767 (100.00)	18972 (100.00)
1971	130886 (72.56)	12271 (66.72)	17068 (9.46)	2395 (13.02)	32419 (17.97)	3724 (20.25)	180373 (100.00)	18390 (100.00)
1981	154279 (69.33)	15602 (64.20)	25143 (11.30)	3317 (13.65)	43093 (19.37)	5384 (22.15)	222515 (100.00)	24303 (100.00)

टीप : कंसतील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दर्शविताने.

10.60 (1961) टक्क्यांवरून 11.30 टक्क्यांपर्यंतच (1981) झाली.

सेवाक्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांची टक्केवारी सतत वाढत असलेली आढळते. महाराष्ट्रात ही वाढ 1961 च्या 16.66 टक्क्यांपासून 1971 साली 22.15 टक्क्यांपर्यंत झाली. बदलाची हीच प्रवृत्ती राष्ट्रीय स्तरावरदेखील दिसून येते. मात्र भारतात या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांच्या टक्केवारीतील बदल (1961 ला 17.12 टक्के, 1981 ला 19.37 टक्के) नाममात्र आहे.

याच दोन दशकातील उत्पन्नाच्या बदलाचा विचार केल्यास क्षेत्रनिहाय गटानुसार काम करणाऱ्या लोकांच्या संरचनेतील बदलापेक्षा क्षेत्रनिहाय उत्पन्नातील बदल भारत व महाराष्ट्रासाठी बराच जास्त आणि महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसते. उदाहरणार्थ, प्राथमिक क्षेत्राचे उत्पन्न महाराष्ट्रात 1961 ला एकूण उत्पन्नाच्या 41.84 टक्के होते आणि रोजगार 72.07 टक्के होता. 1981 मध्ये उत्पन्नाचा वाटा घटत जाऊन 24.15 टक्के झाला मात्र रोजगारीचा वाटा

64.20 टक्क्यांपर्यंत कायम राहिला. भारताच्या संदर्भात देखील याच काळात उत्पन्नाचा वाटा 52.15 टक्क्यांपासून 34.58 टक्क्यांपर्यंत घसरला, पण रोजगाराचा वाटा मात्र 72.26 टक्क्यांपासून 69.33 टक्के इतकाच घटला. अशाच प्रकारची प्रवृत्ती इतर क्षेत्रातदेखील आढळून येते.

(आ) काम करणाऱ्यांची सरासरी उत्पन्ननिर्मिती

याबाबत माहिती तक्ता 3 मध्ये दिली आहे. विविध क्षेत्रानुसार काम करणाऱ्यांची संख्या व उत्पन्ननिर्मिती या आधारे सरासरी उत्पन्ननिर्मिती सोपण्यात आली.

महाराष्ट्रात 1961 मध्ये सरासरी उत्पन्ननिर्मिती (स्थिर किमतींना) प्राथमिक क्षेत्रात 708.72 रुपये होती. यात वाढ होऊन 1971 मध्ये ती 942.30 रुपये तर 1981 मध्ये 991.74 रुपये इतकी झाली. भारतात 1961 ते 1981 च्या दरम्यान ही सरासरी उत्पन्ननिर्मिती 739.33 रुपयांवरून 1,081.74 रुपयांपर्यंत वाढली. भारताच्या बाबतीत प्राथमिक

तक्ता 3

दशवर्षिक सरासरी उत्पन्ननिर्मिती
(रुपये)

वर्ष	प्राथमिक		निर्माणक		सेवा		एकूण	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
1961	739.33	708.72	1845.68	2862.91	1718.60	2326.58	1024.40	1220.96
1971	1318.55	942.30	4058.47	5559.50	3273.08	4041.08	1929.11	2170.69
1981	1081.47	991.74	3710.76	5644.89	3489.69	3692.38	1844.95	2225.12

क्षेत्राचा उत्पन्नातील वाटा अधिक असल्यामुळे ही सरासरी जास्त असल्याचे दिसते. भारतात 1961 ते 1981 या काळात प्राथमिक क्षेत्रातील सरासरी उत्पन्नात 46.27 टक्क्यांनी तर महाराष्ट्रात 39.13 टक्क्यांनी वाढ झाली.

निर्माणक क्षेत्रातील दहा वर्षांची सरासरी काढून उत्पन्ननिर्मिती महाराष्ट्रात 1961 साली 2,062.91 रुपये, 1971 साली 5,559.50 रुपये तर 1981 साली 5,644.89 रुपये इतकी झाली. 1961 ते 1981 या काळातील ही वाढ 97.17 टक्के होती. भारताच्या संदर्भात याच काळातील सरासरी उत्पन्ननिर्मिती 1,845.68 रुपये, 4,058.47 रुपये व 3,710.76 रुपये होती. 1961 ते 1981 या काळातील ही वाढ 101.05 टक्के आहे. महाराष्ट्रात औद्योगीकरण लवकर झाल्यामुळे या क्षेत्रातील सरासरी उत्पन्ननिर्मिती भारताच्या तुलनेत अधिक आहे.

सेवाक्षेत्रातील सरासरी उत्पन्ननिर्मितीची वाढ 1961 ते 1981 च्या दरम्यान भारतात 103.05 टक्क्यांनी तर महाराष्ट्रात ही वाढ 58.70 टक्क्यांनी झाली. महाराष्ट्रातील सेवा क्षेत्रातील सरासरी उत्पन्ननिर्मितीदेखील भारतापेक्षा अधिक असल्याचे दिसते. 1961 साली भारतात या क्षेत्रातील उत्पन्ननिर्मिती 1,718.60 रुपये तर महाराष्ट्रात 2,326.58 रुपये, 1981 साली भारतात 3,489.69 रुपये तर महाराष्ट्रात 3,692.38 रुपये इतकी झाली.

वरील विवेचनावरून महाराष्ट्रातील निर्माणक व तृतीयक क्षेत्रातील सरासरी उत्पन्ननिर्मिती भारताच्या तुलनेत अधिक असल्याचे दिसते. एकूण तिन्ही क्षेत्रे मिळून होणारे सरासरी उत्पन्नदेखील महाराष्ट्रात 1981 साली (2,225.12 रुपये) भारतापेक्षा (1,844.95 रुपये) अधिक होते.

भारत व महाराष्ट्र या दोन्हींच्या बाबतीत 1961 ते 1971 च्या दरम्यान सरासरी उत्पन्ननिर्मितीतील बदल 1971 ते 1981 या दशकात झालेल्या बदलाच्या तुलनेत बराच अधिक होता. तिन्ही क्षेत्रांचा एकत्रित विचार करता, भारतात 1961 ते 1971 या दशकात 88.32 टक्के वाढ झाली तर 1971 ते 1981 च्या दरम्यान 4.36 टक्क्यांनी सरासरी उत्पन्ननिर्मितीत घट झालेली आढळते. महाराष्ट्राच्या बाबतीत 1961-71 या दरम्यानची वाढ 77.78 टक्के वाढ होती, तर 1971-81 मध्ये ही वाढ फक्त 2.51 टक्के होती. भारतात 1971-81 च्या दरम्यान सेवाक्षेत्र सोडून इतर क्षेत्रांमध्ये सरासरी उत्पन्ननिर्मितीत घट झालेली आढळते. महाराष्ट्रात मात्र फक्त सेवाक्षेत्रात ही घट दिसते.

3

वाढीव रोजगार-उत्पन्न गुणोत्तर
(Incremental Employment Income Ratio)

या भागात 1961 ते 1971 आणि 1971 ते

तक्ता 4

रोजगार-उत्पन्न गुणोत्तर

(रोजगार : '000)

(उत्पन्न : कोटी रुपये)

क्षेत्र	दशक	भारत			महाराष्ट्र		
		रोजगारातील बदल	उत्पन्नातील बदल	गुणोत्तर	रोजगारातील बदल	उत्पन्नातील बदल	गुणोत्तर
प्राथमिक	1961-71	-5529	7172.45	-0.77	-1403	187.19	-7.49
	1971-81	23393	-573.18	540.81	3331	391.01	8.52
निर्माणक	1961-71	-2959	3230.66	-0.91	257	719.41	0.35
	1971-81	8075	2402.96	3.36	922	540.91	1.70
सेवा	1961-71	94	5055.61	0.018	564	997.90	0.56
	1971-81	10674	4427.13	2.41	1660	483.08	3.44
एकूण	1961-71	-8394	15448.81	-0.542	-582	1675.49	-0.34
	1971-81	42142	6256.91	6.73	5913	1415.80	4.17

1981 या दशकांमध्ये रोजगार व उत्पन्नात होणाऱ्या बदलांचा संबंध काय आहे याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तक्ता 4 मध्ये ही माहिती दिली आहे. 1961 ते 1971 या काळात रोजगार व उत्पन्नात झालेला बदल तसेच 1971 ते 1981 या दरम्यान रोजगार व उत्पन्नात झालेला बदल यांचा विचार करून रोजगाराला उत्पन्नाने भागून गुणोत्तर काढण्यात आले आहे. हे काढत असताना स्थिर किमतींना असलेल्या उत्पन्नाचाच विचार करण्यात आला आहे.

तिन्ही क्षेत्रांचा विचार करता असे दिसते की, 1961-71 दरम्यान भारत व महाराष्ट्रात उत्पन्न बदलाचा दर धन (Positive) स्वरूपाचा असताना रोजगार बदलाचा दर मात्र ऋण (Negative) स्वरूपाचा होता. भारतात वाढीव रोजगार-उत्पन्न गुणोत्तर 0.542 येते. याचा अर्थ, दर एक कोटी वाढीव उत्पन्नामागे 542 कामकरी कमी झाले. तसेच महाराष्ट्रात-

देखील दर एक कोटी वाढीव उत्पन्न-निर्मितीमागे 340 कामकरी कमी झाले. 1971-81 मध्ये मात्र भारत व महाराष्ट्र दोन्हींच्या बाबतीत दर एक कोटी उत्पन्ना-मागे रोजगारातील बदल (6,730 व 4,170) धन स्वरूपाचा आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, एकंदर आर्थिक विकास होत असताना भारत व महाराष्ट्रात 1971 नंतर उत्पन्ननिर्मितीबरोबरच रोजगारनिर्मिती देखील वाढत गेली. याउलट, 1961-71 च्या दरम्यान एकूण उत्पन्नात वाढ होऊनही एकूण रोजगारात वाढ झालेली दिसत नाही. 1971 नंतरच्या काळात देशाच्या आर्थिक नियोजनात जागीवपूर्वक रोजगार-निर्मितीवर अधिक भर देण्यात आल्यामुळे असे झाले असण्याची शक्यता आहे.

प्राथमिक क्षेत्रात 1961-71 या काळात भारतात व महाराष्ट्रात उत्पन्न वाढत असताना रोजगार-वाढीचा दर मात्र कमी होता. 1971-81 च्या दर-

म्यान भारतात रोजगारातील बदल घन स्वरूपाचा पण उत्पन्नातील बदल ऋण स्वरूपाचा होता. रोजगार-उत्पन्न अनुपात 1961-71 या काळात -770:1 (रोजगार मूळ अंकात, उत्पन्न कोटी रुपयात) तर 1971-81 या दरम्यान -40,810:1 असा होता. महाराष्ट्रात हा अनुपात 1961-71 या काळात -749:1 आणि 1971-81 या काळात 8,520:1 असा होता. मे 1972 मध्ये संपूर्ण महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागात रोजगार हमी योजना प्रथमतः सुरू करण्यात आली. त्यानुसार अकुशल, शारीरिक काम सोपवणाऱ्या प्रौढांना काम देणे शासनावर बंधनकारक होते. तसेच लहान भूधारकांची आर्थिक उन्नती करण्या-करिता व्यापक प्रमाणावर विकास कार्यक्रम या योजने-अंतर्गत घेण्यात आले. याचाही परिणाम राज्यात निर्देशित दुसऱ्या शतकात रोजगारनिर्मिती घन स्वरूपाची असण्यात झाला असणे संभवनीय आहे.

निर्माणक क्षेत्रात भारतात 1961-71 मध्ये रोजगार-उत्पन्न गुणोत्तर -910:1 आणि 1971-81 च्या दरम्यान 3,360:1 इतके होते. 1971 नंतर सरकारने जाहीर केलेल्या औद्योगिक घोरणानुसार सार्वजनिक क्षेत्रात (Public sector) प्रत्यक्षरित्या तर खाजगी क्षेत्रात (Private sector) नवीन उप-क्रमांना प्रोत्साहन देऊन रोजगार वाढविण्याच्यादृष्टीने प्रयत्न केला गेला. याच कारणामुळे निर्माणक क्षेत्रात-देखील 1971-81 चे गुणोत्तर घन स्वरूपाचे असल्याचे दिसते. महाराष्ट्रात हे गुणोत्तर 1961-71 व 1971-81 ह्या दशकात घन होते. (350:1 व 1,700:1) महाराष्ट्रात औद्योगीकरणाची प्रक्रिया आधीपासूनच सुरू झाल्यामुळे 1961-71 च्या दर-म्यानदेखील हे गुणोत्तर घन स्वरूपाचे होते.

सेवाक्षेत्रात दोन्ही दशकात महाराष्ट्र व भारता-साठी हे गुणोत्तर घन स्वरूपाचे असल्याचे दिसते. 1961-71 च्या दरम्यान ते भारतात 18:1 तर महाराष्ट्रात 560:1 एवढे होते. आणि 1971-81 मध्ये ते भारतात 2,410:1 तर महाराष्ट्रात 3,440:1 इतके झाले. निर्माणक क्षेत्र व सेवा क्षेत्र परस्परपूरक असल्यामुळे निर्माणक क्षेत्राच्या विकासाबरोबर सेवा क्षेत्राचाही विकास होतो. रोजगारनिर्मितीची क्षमता विकासाच्या दुरुवातीच्या काळात अधिक असल्यामुळे

ह्या क्षेत्रातील रोजगारनिर्मिती दोन्ही दशकात घन स्वरूपाची होती. त्याचप्रमाणे उत्पन्ननिर्मितीचा दर-देखील घन होता.

4

निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासावरून भारत व महाराष्ट्राच्या विविध क्षेत्रातील संरचनात्मक बदल विकासाच्या दिशेने होत असल्याचे दिसते. संदर्भ दशकांमध्ये एकूण उत्प-न्नातील प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी होत असून निर्माणक व सेवा क्षेत्रांचा वाटा वाढत गेलेला दिसतो. उत्पन्नाच्या वाढीबरोबर रोजगारवाढीची प्रवृत्ती निर्मा-णक व सेवा क्षेत्राकडे अधिक असलेली आढळून येते. परंतु तिन्ही क्षेत्रात उत्पन्नातील बदलाचे प्रमाण रोजगार बद-लाच्या प्रमाणापेक्षा बरेच अधिक आहेत. उदाहरणार्थ भारतात 1961-81 च्या दरम्यान प्राथमिक क्षेत्राचे एकूण उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण 52.15 टक्क्यांवरून 34.58 टक्क्यांपर्यंत घसरले. म्हणजेच यात 33.69 टक्क्यांनी घट झाली. याच क्षेत्रातील रोजगारातील घट फक्त 4.65 टक्के (1961 ला 72.26 टक्के तर 1981 ला 69.33 टक्के) होती. त्याचप्रमाणे सरा-सरी उत्पन्ननिर्मितीत झालेली वाढदेखील निर्माणक व सेवा क्षेत्रात प्राथमिक क्षेत्राच्या तुलनेने अधिक झालेली दिसते. 1961-81 च्या दरम्यान भारतात प्राथमिक क्षेत्रातील सरासरी उत्पन्ननिर्मिती 1.46 पटीने वाढली तर निर्माणक क्षेत्रात ती 2.01 पटीने व सेवाक्षेत्रात 2.03 पटीने वाढलेली दिसते. असाच बदल महारा-ष्ट्रातदेखील झालेला आढळून येतो.

उत्पन्न व रोजगारातील बदलांचा एकंदरीत विचार करता 1971-81 च्या दरम्यान तिन्ही क्षेत्रा-तील एकूण उत्पन्न व रोजगार हे दोन्ही वाढल्याचे दिसते. निर्माणक व सेवाक्षेत्रातील रोजगारातील वाढ उत्पन्नाच्या मानाने कमशः दुपटीने व तिपटीने होती. प्राथमिक क्षेत्रात मात्र रोजगारात घट झालेली दिसते. याउलट, महाराष्ट्रात मात्र याच दरम्यान प्राथमिक क्षेत्रात रोजगार सर्वाधिक वाढल्याचे दिसते. प्राथमिक क्षेत्रातील रोजगार व उत्पन्ननिर्मितीची मर्यादा आणि निर्माणक क्षेत्राची रोजगारनिर्मितीची क्षमता लक्षात घेता आर्थिक नियोजनात निर्माणक क्षेत्र अधिक विक-

सित होण्याच्यादृष्टीने प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे. तसेच प्राथमिक क्षेत्राची उत्पन्ननिमित्तीक्षमता वाढविण्याच्यादृष्टीनेदेखील प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

सेवाक्षेत्राचा विकास होत असताना हे लक्षात ठेवणे जरूरीचे आहे की, सेवाक्षेत्राचे प्रमुख उद्दिष्ट इतर दोन्ही क्षेत्रांच्या विकासाला आवश्यक आधारभूत संरचना पुरविणे हे आहे. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात सेवा क्षेत्राच्या विकासाची गती अधिक असली तरीही आवश्यक आधारभूत संरचना निर्माण झाल्यावर मात्र निर्माणक व प्राथमिक क्षेत्रांच्या विकासाची गती सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत अधिक असणे आवश्यक आहे. दीर्घ-काळात संतुलित विकास साधण्याच्यादृष्टीने ह्या तिन्ही क्षेत्रातील विषमता कमीत कमी करणे योग्य ठरेल.

संदर्भ सूची

1. मोहन्ती, दीपक आणि राघवन, व्ही. एस., 'न्यू सेरीज ऑन नॅशनल अकाउन्ट्स स्टॅटिस्टिक्स अँड स्ट्रक्चर ऑफ इंडियन इकनॉमि,' इकनॉमिक अँड पोलिटिकल बिकली, खंड 25, अंक 27, जुलै 7, 1990.
2. चैनरी, होलिस, स्ट्रक्चरल चेंज अँड डेव्हलपमेंट पॉलिसी, (ए वर्ल्ड बँक रिसर्च पब्लिकेशन), ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1979.
3. राव, के. एस., स्टॅटिस्टिकल इन्फरन्स अँड मेझर-मेंट ऑफ स्ट्रक्चरल चेंजिस इन अँड इकनॉमि, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1964.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

परिषदेचे सदस्य व हितचिंतक यांना आवाहन

'अर्थसंवाद' या नियतकालिकावरील व कार्यालयीन खर्च गेली काही वर्षे सातत्याने वाढत असल्यामुळे व परिषदेला मिळणाऱ्या अनुदानात कोणतीही वाढ नसल्यामुळे परिषदेला दरवर्षी अधिकाधिक तूट घेत आहे. ही तूट भरून काढण्यासाठी वर्गणीचे दर सुधारणे, जाहिराती मिळविणे इत्यादी निर्णय परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाने घेतले आहेत. त्याचबरोबर मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या नावे एक स्वतंत्र कायम निधी उभारावा असेही ठरले आहे. या कायम निधीसाठी सदस्यांकडून व परिषदेच्या हितचिंतकांकडून देण्या / अनुदाने मिळवावीत असेही वार्षिक साधारण सभेत ठरविण्यात आले आहे. परिषदेच्या आजीव सदस्यत्वाची एकरकमी वर्गणी रु. 400 करण्यात आली असल्यामुळे यापूर्वीच आजीव सदस्यत्व घेतलेल्या व्यक्ती आपण होऊन रु. 150 इतकी देणगी या कायम निधीसाठी देतील अशी अपेक्षा आहे. 'अर्थसंवाद' चे वाचक, परिषदेचे साधारण सदस्य व अन्य हितचिंतकही या निधीसाठी स्वयंस्फूर्तपणे, यथाशक्ती आपले अधिक सहाय्य देतील व परिषदेला आर्थिक स्थैर्य मिळवून देतील असा आम्हांस विश्वास वाटतो.

या कामी निधीसाठी पाठवावयाचे बँक ड्राफ्टस, मनिऑर्डर्स इत्यादी 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने काढावेत व ते थूले कार्यालयीन पत्त्यावर पाठवावेत.

देणगीदारांची नावे वेळोवेळी 'अर्थसंवाद' च्या अंकात दिली जातील.

व्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह-खजिनदार

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक विकास

वेणू पळशीकर *

विदेशी व्यापारातून आर्थिक विकास व आर्थिक विकासामधून व्यापारवृद्धी अशी सर्वसामान्य मांडणी पारंपरिक सिद्धांतामध्ये केलेली आहे. राष्ट्रवादी विचारसरणीच्या फ्रेडरिक लिस्टनीमुद्धा बालोद्योगांना काही काळ संरक्षण आवश्यक असले तरी दीर्घकाळात आंतरराष्ट्रीय श्रमविभागणीच आर्थिक अभिवृद्धीसाठी दृष्ट असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. या पारंपरिक विचारसरणीचा प्रतिवाद करणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय श्रमविभागणी ही अनुकूल नैसर्गिक परिस्थितीतून निर्माण होणारी भौगोलिक श्रमविभागणी नसते हे औद्योगिक क्रांतीच्या सुरुवातीपासून इंग्लंडमध्ये व अन्यत्र दिसून आले आहे. तसेच बेकारीचे प्रमाण मोठे असणाऱ्या देशाने तौलनिक लाभाऐवजी रोजगारनिर्मितीला प्राधान्य देऊन उत्पादनाचा आकृती-बंध ठरवावयास हवा, याचा विचार पारंपरिक सिद्धांतामध्ये नाही. आजही आंतरराष्ट्रीय संस्था खुल्या व्यापाराचा पुरस्कार करतात. पण खुला व्यापार (free trade) हा नेहमीच न्याय्य व्यापार (fair trade) ठरत नाही. पहिल्या व तिसऱ्या जगातील देशांमधील व्यापारात असमान विनिमयाचा (unequal exchange) प्रश्न निर्माण होतो.

जागतिक आर्थिक विकासाच्या संदर्भात पहिल्या जगातील देश हे केंद्रस्थानी व तिसऱ्या जगातील देश हे केंद्रापासून खूप दूर अगदी परिघावर आहेत, असे म्हणता येईल. गेल्या शंभर वर्षात शेतीमालाच्या किमती औद्योगिक मालाच्या किमतीच्या तुलनेत घटल्यामुळे तिसऱ्या जगाचा मूल्यतुल्यता दर (terms of trade) प्रतिकूल झाला असे पारंपरिक सिद्धांत सांगतो. पण प्रत्यक्ष अनुभव असा येतो की, प्राथमिक वस्तूंची निर्यात करणारा देश केंद्रस्थानी असला तर त्यांच्या सापेक्ष निर्यात किमती घटत नाहीत आणि औद्योगिक वस्तू निर्यात करणारा देश परिघवर्ती असला तर त्यांच्या सापेक्ष निर्यात किमती घटतात. कोणत्या वस्तू निर्यात होतात यापेक्षा कोणत्या देशातून त्या

* बीरांबके महाविद्यालय, श्रीरामपूर.

नियति होतात यावर सापेक्ष क्रिमतींची पातळी अवलंबून असते.

राष्ट्रीय पातळीवर विषमता कमी करण्यासाठी पुरोगामी कर आकारले जातात व मिळणारे उत्पन्न गरीब लोकांना अर्थसम वनविण्यासाठी खर्च केले जाते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संपत्तीचे समतेच्या दिशेने फेरवाटम करून गरीब राष्ट्रांना न्याय मिळवून देणारी समाधानकारक यंत्रणा आज अस्तित्वात नाही. जगातील गरीब देशांच्या गरिबीला श्रीमंत देश जबाबदार असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक मदत भिक्षा म्हणून नव्हे तर नुकसानभरपाईच्या स्वरूपात या देशांना मिळाली पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय श्रमविभागणीतून व जागतिक व्यापारवाढीतून या राष्ट्रांची आर्थिक अभिवृद्धी आपोआप होईल असे केंद्रस्थानचे देश आग्रहाने सांगत असतात. द. कोरिया, तैवान, हाँगकाँग, सिंगापूर यासारख्या पूर्वे आशियाई देशांचा दाखला यासंदर्भात दिला जातो. या परिघवर्ती देशांनी लघुभार उद्योग-घट्यात विशेषीकरण संपादन केले आहे कापड, फर्निचर चामड्याच्या वस्तू, वस्त्रोद्योग, खाद्य पदार्थ व विविध पेये यांच्या निमित्तीचे उद्योगधंदे त्यांनी विकसित केले आहेत त्यांच्या उत्पादनाला अमेरिका व इतर प्रगत देशांमध्ये मोठी बाजारपेठ मिळाली आहे. प्रतिवर्षी साडेचार अब्ज डॉलर्स या निर्यातीपासून या देशांना मिळतात. परंतु परिघवर्ती देशांचे बरील प्रकारचे यांत्रिक उत्पादन केंद्रवर्ती देशांचे हितसंबंध लक्षात घेऊन विशिष्ट तंत्राने व विशिष्ट प्रकारे केले जाते. त्यामध्ये परिघस्थ देशांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार नसतो उत्पादनविषयक निर्णय वेप्याचे आणि तंत्रवैज्ञानिक संशोधनाचे अधिकार प्रगत देशांत केंद्रित झाले आहेत. तसेच यंत्रसामग्री व औद्योगिक अर्थ-निमित्त माल यांच्या आयातीवर हे औद्योगिकरण आधारलेले असते. त्यामुळे विकासाच्या स्वयंउद्‌घाटाचा किंवा आत्मनिर्भरतेची अवस्था या देशांना कधीच प्राप्त होत नाही. त्यांचे परावलंबन दिवसेंदिवस वाढतच असते.

समान कामाला समान दाम या तत्त्वाला केंद्रस्थ देशांचा विरोध असतो. समान गुणवत्ता असणाऱ्या

कामगारांच्या वेतनातसुद्धा स्वकीय व परकीय असणारे भेद केले जाते. तिसऱ्या जगातील कामगारांना तुलनेने कमी वेतन दिले जाते. थोडक्यात, तिसऱ्या जगातील या प्रकारच्या आर्थिक विकासाची खोटी केंद्र-स्थानातील प्रगत देशांच्या हातात असते. आर्थिक विकासासाठी लागणाऱ्या स्वायत्ततेच्या अभावामुळे उपक्रमशीलता, नवप्रवर्तन, साहस यासारख्या संयोजक कौशल्यांचा उत्तरोत्तर ऱ्हास होत जातो. स्वयंकेंद्रित एकात्मिक अर्थव्यवस्थेच्या अभावामुळे अशा प्रकारचा विकास चिरस्थायी होऊ शकत नाही. एकोणीसाव्या शतकात ईशान्य ब्राझीलमध्ये साखरेच्या निर्यातीमुळे विकासाचा आर्थिक चमत्कार (economic miracle) घडून आला. पण केंद्रस्थानच्या प्रगत देशांना साखर उद्योगधंद्याचे महत्त्व वाटेनासे झाल्यावर एकात्मिक स्वयंकेंद्री विकासाच्या अभावी त्या देशांमध्ये आर्थिक सुस्तीची अवस्था निर्माण झाली आणि आज हा देश दुष्काळग्रस्त प्रदेश बनला आहे.

थोडक्यात, असमान विनिमयावर आधारलेल्या आंतरराष्ट्रीय श्रमविभागणीतून खरा आर्थिक विकास अशक्य आहे या असमान विनिमयातून जो विकास होत आहे त्याला न्यूनविकसितपणाचा विकास (development of underdevelopment) असे सार्थपणे म्हणता येईल. पारंपरिक सिद्धांताच्या मांडणीत बरील प्रश्नांचे भान ठेवल्याचे दिसत नाही. त्यासाठी एकूणच विनिमयाच्या प्रवृत्ती अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय दोन्ही पातळींचावरील सामाजिक न्यायाच्या भूमिकेतून फेरमांडणी करावी लागेल.

प्रस्तुत लेखाची मांडणी पारंपरिक स्वरूपाची असल्यामुळे बरील सर्व मर्यादा झालाही अर्थातच लागू पडतील.

व्यापार सिद्धांत आणि आर्थिक विकास

पारंपरिक सिद्धांतानुसार जर प्रत्येक राष्ट्राने "तौलनिक लाभ असलेल्या वस्तूच्या उत्पादनामध्ये विशेष करण संपादन केले तर त्यामुळे एकूण जागतिक उत्पादनामध्ये वाढ होईल व विदेशी व्यापार यंत्रणेद्वारे प्रत्येकाला वाढीव उत्पादनामध्ये हिस्सा मिळू शकेल," या धोरणाचा अवलंब केल्यास अल्पकाळांमध्ये अशा

देशांचे राष्ट्रीय कल्याण महत्तम झाले तरी विशेषीकरणान्या या प्रकारच्या आकृतीबंधामुळे विकसनशील देशांना विकसित देशांच्या तुलनेत कायमचेच दुय्यम स्थान प्राप्त होईल, अशी भीती या तिसऱ्या जगातील देशांना वाटल्यास ते वावगे म्हणता येणार नाही. या स्थितीशील धोरणाऐवजी औद्योगिकीकरणाने दीर्घकालीन धोरण अवलंबिल्यास अल्पकालीन हानी झाली तरी कालांतराने यंत्रोत्पादनाचे फायदे अनुभवास येऊन दीर्घकाळात राष्ट्रीय कल्याणाची उच्चतम पातळी साठता येईल. औद्योगिक उत्पादनामुळे मिळणारे लाभ म्हणजे अधिक प्रशिक्षित श्रमशक्ती, नवोपक्रम व नव-प्रवर्तन, उच्चतर व अधिक स्थिर निर्यात किमती, उच्चतर राष्ट्रीय उत्पन्न हे होत. विकसनशील देशांनी प्राथमिक वस्तूंच्या उत्पादनात विशेषीकरण संपादन केले आणि विकसित देशांनी यंत्रोत्पादित वस्तूंच्या उत्पादनात विशेषीकरण केले तर औद्योगिक व व्यापारी क्षेत्रात मिळणारे हे सर्व फायदे विकसित देशांना प्राप्त होतील व विकसनशील देश आहेत तसेच गरीब, अविकसित व आश्रित, पराधीन राहतील.

विकास ही गतीशील संकल्पना आहे. याउलट, विदेशी व्यापाराचा तौलनिक लाभासंबंधीचा पारंपरिक सिद्धांत स्थितीशील स्वरूपाचा आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी तौलनिक स्थितिकीच्या (comparative statics) सहाय्याने घटकांच्या उपलब्धतेतील बदल, तंत्रवैज्ञानिक बदल आणि आवडीनिवडीतील बदल यामुळे विदेशी व्यापारापासून मिळणाऱ्या लाभावर कोणत्या प्रकारे परिणाम होतो ते आज दाखविले जाते.

हिकस या नोबेल पारितोषिक विजेत्या ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञांनी तंत्रवैज्ञानिक प्रगती तटस्थ स्वरूपाची (neutral) किंवा श्रमाची बचत करणारी (labour-saving) अथवा भांडवलाची बचत करणारी (capital-saving) असू शकते, असे सांगितले आहे. वरील तिन्हीपैकी कोणत्याही स्वरूपाची तंत्रवैज्ञानिक प्रगती निर्यात उत्पादनाच्या क्षेत्रात झाल्यास व्यापारानुकूल (pro-trade) प्रवृत्ती निर्माण होते. आयात उत्पादनाच्या क्षेत्रात झाल्यास व्यापार-प्रतिकूल (anti-trade) प्रवृत्ती निर्माण होते. तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीमुळे व्यापारवृद्धी किंवा व्यापारव्हास असा कोणताही परिणाम घडून आला तरी त्यामुळे संबंधित

देशाच्या सार्वजनिक कल्याणामध्ये (social welfare) भरच पडते, असे सामान्यपणे म्हणता येईल. परंतु याला एक महत्त्वाचा अपवाद आहे. एकूण परिस्थितीत खालील प्रकारची वैशिष्ट्ये असल्यास विकसनशील देशांमध्ये दारिद्र्यकारी अभिवृद्धीचा (immiserising growth) धोका संभवतो. (1) विकसनशील देश आकाराने मोठा असून निर्यातक्षेत्रातील उत्पादनक्षमता वाढली तरी निर्यात मालाच्या विदेशी मागणीची उत्पन्न लवचिकता अत्यल्प असल्यास तसेच विकसनशील देशांचे उत्पन्न विदेशी व्यापारावर मुख्यत्वेकडून अवलंबून असल्यास व्यापार मूल्यतुल्यता दरातील घटीचा परिणाम देशातील सार्वजनिक कल्याण खालावण्यात होतो. यालाच दारिद्र्यकारी अभिवृद्धी असे म्हटले जाते

अनेक नवोदित वसाहतींच्या आर्थिक अभिवृद्धीचे इंजिन (engine of growth) ही भूमिका विदेशी व्यापाराने एकोणीसाव्या शतकात पार पाडल्याचे दिसून येते. त्यावेळी जगातील बहुसंख्य औद्योगिक उत्पादन ब्रिटनमध्ये केंद्रित झाले होते. त्या देशात औद्योगिक उत्पादन आणि लोकसंख्या दोन्ही प्रचंड वेगाने वाढत होते. इंग्लंडमध्ये कच्चा माल व अन्नधान्य यांची टंचाई होती. या वस्तूंची वाढती आयात नवोदित वसाहतींकडून (अमेरिका, अर्जेंटिना, युएस, द. आफ्रिका) करण्यात आली. 1815 ते 1913 या शतकात इंग्लंडची लोकसंख्या तिप्पट झाली. वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न दसपट वाढले आणि आयातींचे परिणाम (volume) वीसपटीने वाढले निर्यातवाढीच्या गुणक व प्रवेग परिणामामुळे नवोदित वसाहतींच्या आर्थिक अभिवृद्धीस चालना मिळाली.

आज मात्र निर्यात क्षेत्रातील मागणी व पुरवठा या दोन्ही बाबतीत विकसनशील देशांना अनेकानेक अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांच्या निर्यात मागणीची उत्पन्न लवचिकता आता खूप मोठ्या प्रमाणात कमी झाली आहे. या लवचिकता कॉफी 0.8, कोको 0.5, साखर 0.4 आणि चहा 0.1 अशा आहेत. कृत्रिम रासायनिक पर्यायी वस्तूमुळे नैसर्गिक कच्चा माल कमी प्रमाणात खरीदला जाऊ लागला आहे. कृत्रिम रबरामुळे नैसर्गिक रबराची मागणी कमी झाली आहे. नायलॉनसारख्या कृत्रिम धाग्यामुळे कापसा-

सारख्या नैसर्गिक घाण्याची मागणी घटली आहे. प्लॉस्टिकमुळे चामडी व कातडी या नैसर्गिक वस्तूंची मागणी कमी झाली. तंत्रज्ञानिक सुधारणामुळे कच्च्या मालाच्या वापरात बचत होऊ लागली आहे. आज विकसित देशांमध्ये वस्तूउत्पादन क्षेत्रापेक्षा सेवाउत्पादन क्षेत्र अधिक वेगाने वाढत आहे. या क्षेत्राला कच्चा माल कमी प्रमाणात लागतो. तसेच आता विकसित देशांनी विकसनशील देशांकडून होणाऱ्या निर्यातीवर बरेच निर्बंध लादले आहेत. उदाहरणार्थ गहू, भाजीपाला, साखर, तेल आणि इतर वस्तूंच्या बाबतीत असे निर्बंध लादण्यात आले आहेत.

पुरवठ्याच्या बाजूने विचार केल्यास असे दिसून येते की, आज बहुसंख्य विकसनशील देशांमध्ये नैसर्गिक साधनसंपत्ती क्वितीतरी कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. (खनिज तेल निर्यात करणारे देश याला अपवाद आहेत.) बेसुमार लोकसंख्येमुळे अन्नधान्य व कच्चा माल यांचे उत्पादन त्यांनी वाढविले तरी त्याचा बव्हंश भाग निर्यातीऐवजी अंतर्गत सेवनासाठीच वापरला जातो. तसेच विकसित देशांकडून विकसनशील देशांकडे पूर्वीच्या तुलनेने आज बरेच कमी भांडवल निर्यात होत आहे. शिवाय आता विकसनशील देशांमध्ये बाहेरून कुशल कामगारांची आवक होण्याऐवजी स्वदेशातील कुशल प्रशिक्षित कामगारवर्ग परदेशातील अधिक चांगल्या संधीच्या आकर्षणाने तेथे स्थलांतरित होताना दिसत आहे. त्यामुळे brain drain ची समस्या निर्माण झाली आहे. एकोणीसाव्या शतकात युरोपमधून नवीन जगात देशांतर झाले ते धार्मिक व राजकीय लढाऊक विषयासाठी. हद्दपार झालेल्या या लोकांत अनेक गुणी व कसबी लोक असल्यामुळे नवोदित वसाहतींचा विकास त्यांच्यामुळे घडून आला. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळातील बहुसंख्य स्थलांतर परदेशात अधिक वास्तव उत्पन्न मिळविण्याच्या आकर्षणाने झाले.

वरीलप्रमाणे अडचणी असल्या तरीसुद्धा पारंपरिक व्यापार मिद्धांत आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेच्या दृष्टीने आजही पूर्णपणे संदर्भहीन ठरत नाही. विकसनशील देशाने भांडवलसंचय करून तंत्रज्ञानिक सुधारणा घडवून आणण्याची क्रमाक्रमाने त्याचा तौलनिक लाभ प्राथमिक वस्तूंच्या उत्पादनाऐवजी साध्या यंत्रोत्पादित वस्तूंच्याबाबतीत आणि याही पुढच्या टप्प्यावर जटिल

यंत्रोत्पादित वस्तूंच्याबाबतीत वाढू लागतो काही प्रमाणात आज ब्राझील, तैवान, कोरिया, मेक्सिको आणि इतर काही विकसनशील देशांच्या बाबतीत असे घडून येत आहे.

सांप्रतच्या काळात विदेशी व्यापाराने आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रात केलेले योगदान पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. (1) आग्नेय आशियातील आणि पश्चिम आफ्रिकेतील अनेक देशांच्या बाबतीत विदेशी व्यापारामुळे शेतीतील अन्नधान्य व कच्चा माल यांचे देशांतर्गत उत्पादन वाढविण्यास चालना मिळत आहे. (2) विदेशी व्यापारामुळे बाजारपेठेचा आकार वाढून थम विभागीय व मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळू लागले आहेत. तैवान, हाँगकाँग, सिंगापूर यासारख्या लहान आकाराच्या देशांनी चालविलेल्या लघुभार यंत्रोत्पादनामध्ये विदेशी व्यापारामुळे या प्रकारचे फायदे मिळालेले दिसून येतात. (3) नवीन नवीन कल्पना, नवीन तंत्रविद्या आणि नवीन व्यवस्थापकीय व इतर कौशल्ये संक्रमित करणारे यान म्हणून विदेशी व्यापार उपयोगी ठरत आहे. पण बऱ्याचवेळा परकीय भांडवलदार तंत्रविद्येचे हस्तांतरण करण्यास उत्सुक नसतात. स्थानिक कामगारांचे प्रशिक्षण करण्यातही त्यांना रस नसतो. (4) भारत आणि ब्राझील यासारख्या कित्येक विशाल विकसनशील देशांत नवनवीन यंत्रोत्पादित वस्तूंच्या आयातीमुळे तत्सम देशी वस्तूंच्या उत्पादनाला चालना मिळून या वस्तूंचे कार्यदक्ष देशी उत्पादन शक्यही झाले. (5) अखेरिस विदेशी व्यापार हे एकाधिकार किंवा मक्तेदारीविरोधी उत्कृष्ट शस्त्र आहे. कारण परकीय स्पॅरॅला तोंड देण्यासाठी देशी उत्पादकांची कार्यदक्षता वाढविण्यास चालना मिळते. आतापर्यंत सोविएत रशिया व चीन यासारख्या देशांनी संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून तसेच आवल्या भिन्न विचारप्रणालीमुळेही स्वावलंबनाची कास धरली होती. पण त्यांनासुद्धा अगदी अलिकडे त्यांच्या आर्थिक विकासाच्यादृष्टीने विदेशी व्यापार लाभप्रद ठरू शकतो हे मामिकपणे जाणवलेले दिसते.

मूल्यतुल्यता दर आणि आर्थिक विकास

राऊल प्रेबिश, सिगर व मिर्दाल या अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते वस्तू व व्यापार मूल्यतुल्यता दर (Com-

odity terms of trade) विकसनशील देशांच्या बाबतीत अधिकाधिक प्रतिकूल बनत आहे. विकसित देशांमध्ये उत्पादकतेत होणाऱ्या वाढीचा परिणाम त्या देशातील कामगारांना जास्त वेतन मिळविण्यात आणि एकूणच वास्तव जीवनमान उंचाविण्यात होतो. याउलट विकसनशील देशातील उत्पादकता वाढीचा परिणाम त्या देशातील निर्यात किमतीच्या पातळी खाली आणण्यात होतो अशा प्रकारे विकसित देशांचा दुहेरी फायदा होतो. आपल्या देशातील उत्पादकता वाढीचा फायदा ते देशातील लोकांनाच वेतनवाढ व उत्पन्नवाढीच्या स्वरूपात करून देतात आणि त्याचबरोबर विकसनशील देशात हरित क्रांतीमुळे उत्पादकता वाढली तर त्यामुळे त्या देशातून निर्यात होणाऱ्या शेतीमालाच्या किमती घसरल्यामुळे त्या मालाची आयात करणाऱ्या विकसित देशांनाच त्याचा फायदा मिळतो. विकसित व विकसनशील देशातून अंतर्गत उत्पादकतावाढीला मिळणारा हा अतिभिन्न प्रतिसाद मुख्यत्वेकरून त्या देशांमधील श्रमाच्या बाजारपेठेतील अतिभिन्न परिस्थितीमुळे निर्माण होतो. प्रगत देशातील कामगार संघटना शक्तीमान असतात. तसेच या देशातून श्रमशक्ती ही वस्तु मागणीच्या मानाने दुर्मिळ असते. त्यामुळे उत्पादकतेतील वाढीबरोबर कामगार संघटना आपले वेतन त्या प्रमाणात वाढवून मागू शकतात. अनेकवेळा तर त्या उत्पादकता वाढीपेक्षाही जास्त प्रमाणात वेतनवाढ मिळवू शकतात यामुळे उत्पादकाचा उत्पादन खर्च वाढून या प्रगत देशांकडून निर्यात होणाऱ्या यंत्रोत्पादित वस्तूच्या किमती वाढतात. विकसनशील देशांची परिस्थिती नेमकी याच्या उलट असते. अतिरिक्त श्रमशक्ती, मोठ्या प्रमाणातील बेरोजगारी, कमकुवत कामगार संघटना किंवा कामगार संघटनांचा अभाव असे दृश्य बहुसंख्य विकसनशील देशांतून दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून या देशांतील उत्पादकतेत वाढ झाल्यास (वेतनवाढ करावी न लागल्यामुळे) उत्पादन खर्च घटतो आणि त्या देशांतून निर्यात होणाऱ्या शेतीमालाच्या किमतीही घटतात. याचा परिणाम म्हणून विकसनशील देशांचा सामूहिक (Collective) व्यापार मूल्यतुल्यता दर घटत जाण्याची दीर्घकालीन प्रवृत्ती दिसून येत आहे. प्रस्तुत दर घटण्याचे आणखी एक कारण आहे ते म्हणजे शेतीमालाच्या मागणीच्या तुलनेने यंत्रोत्पादित औद्योगिक मालाच्या मागणीची उत्पन्न लवचिकता बरीच

अधिक असते हे होय.

प्रेविश आणि सिगरनी आपल्या विधानाच्या पुष्टचर्चेला एका ऐतिहासिक अभ्यासाचा दाखला दिला आहे. 1949 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने केलेल्या एका अभ्यासानुसार 1870 ते 1938 या कालावधीत इंग्लंडचा व्यापार मूल्यतुल्यता दर 100 वरून 170 पर्यंत वाढला. इंग्लंडमधून यंत्रोत्पादित औद्योगिक माल निर्यात होत होता आणि अन्नधान्य व कच्चा माल यांची आयात त्या देशात होत होती. उलटपक्षी विकसनशील देश अन्नधान्य व कच्चा माल निर्यात करणारे व यंत्रोत्पादित औद्योगिक माल आयात करणारे देश होते. यावरून प्रेविश व सिगर यांनी असे अनुमान काढले की, विकसनशील देशांचा व्यापार मूल्यतुल्यता दर या काळात 100 वरून 59 पर्यंत खाली आला. (हा इंग्लंडच्या व्यापार मूल्यतुल्यता दराच्या व्यस्त प्रमाणात बदललेला आहे). बरील निष्कर्षावर खालील प्रमाणे टीका करण्यात आली.

(1) सागरी वाहतुकीच्या खर्चात घट झाल्यामुळे इंग्लंडला शेतीमाल स्वस्त पडू लागला होता. (2) शेतीमालाच्या तुलनेत औद्योगिक मालामध्ये दर्जात्मक सुधारणा खूपच झाली होती. त्यामुळे काही प्रमाणात बदल आवश्यकच होता. (3) प्रगत देशसुद्धा काही प्राथमिक वस्तूंची निर्यात करीत असतात आणि विकसनशील देश आज काही प्रमाणात औद्योगिक मालाची निर्यात करू लागले आहेत. (4) बरील अभ्यासाचे अंतिम वर्ष हे मंदीचे वर्ष होते. मंदीच्या काळात शेतीमालाच्या किमती औद्योगिक मालाच्या किमतीच्या तुलनेने जास्त प्रमाणात घसरलेल्या असतात. (5) वस्तु व्यापार मूल्यतुल्यता दरापेक्षा आयातक्षमता दर (income terms of trade) विकसनशील देशांच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा असतो. विल्सन यांच्या पाहणीत 1950 ते 1965 या कालखंडात वस्तु व्यापार मूल्यतुल्यता दर 9 टक्क्यांनी घटल्याचे पण त्याचवेळी आयातक्षमता दर 56 टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून आले. विकसनशील देशांच्या निर्यात किमती काही प्रमाणात घटल्या तरी एकूण निर्यात राशी उल्लेखनीय प्रमाणात वाढल्यामुळे निर्यातीपासून मिळणारे उत्पन्न वाढत गेलेले आहे.

सर्वे विकसित देश उद्योगप्रधान असे सर्व-
सामान्य चित्र असल्यामुळे विकसनशील देशांनाही
औद्योगीकरणाची इच्छा होणे साहजिकच आहे. दोन
प्रकारच्या औद्योगीकरणाचा विचार करता येईल.
(1) आयात पर्यायी औद्योगीकरण (2) निर्यातनिमुख
औद्योगीकरण. पहिल्या प्रकारच्या औद्योगीकरणाचे
फायदे असे आहेत : (1) बाजारपेठेची स्वाध्वती
आणि (2) परकीय स्पर्धेसमूह संरक्षण. तोटे
पुढीलप्रमाणे सांगता येतील : (1) परकीय
स्पर्धेच्या अभावी अकार्यक्षतेचा धोका. (2) देशी
मागणी मर्यादित असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावरील
उत्पादनाचे फायदे मिळत नाहीत. (3) सोप्या यंत्रो-
त्पादित वस्तूंच्या बाबतीत शक्य पण भांडवल सधन
व प्रयत्न तंत्रविद्येवर आधारित उद्योगधंद्यांच्या बाबतीत
अडचणी.

निर्यातनिमुख औद्योगीकरणाचे फायदे म्हणजे
(1) जागतिक बाजारपेठेमुळे मोठ्या प्रमाणावरील
उत्पादनाचे फायदे मिळू शकतात. (2) निर्यात उद्योग-
धंद्यांना कार्यक्षतेच्याबाबतीत दक्ष रहावे लागते,
त्यामुळे एकूण अर्थव्यवस्थेतच कार्यक्षता वाढीला
प्राधान्य मिळते. उलटपक्षी, त्यातील तोटे पुढीलप्रमाणे
आहेत : (1) विकसनशील देशांतील निर्यात उद्योग-
धंद्यांना विकसित देशांतील प्रगत उद्योगधंद्यांच्या स्पर्धेत
टिकून राहणे कठीण जाते. (2) आपल्या देशातील
साध्या श्रमप्रधान उद्योगधंद्यांना प्रगत देशांनी बहुधा
संरक्षण दिले असल्यामुळे या वस्तूंच्या उत्पादनात
विकसनशील देशांचा तौलनिक लाभ असूनसुद्धा त्यांचा
फायदा त्यांना उठविता येत नाही.

1950 ते 1970 या कालखंडात बहुसंख्य
विकसनशील देशांनी, विशेषतः मोठ्या आकाराच्या
विकसनशील देशांनी, आयातपर्यायी धोरणावर भर
दिला. भारत, पाकिस्तान, अर्जेन्टिना, ब्राझीलसारख्या
देशांमधून प्रभावी संरक्षणासाठी जकातीचे दर 100
टक्के, 200 टक्के किंवा अधिक ठेवण्यात आले. त्यामुळे
स्वदेशी उद्योगधंद्यांची कार्यक्षता घसरली आणि
स्वदेशी ग्राहकांना आकारण्यात येणाऱ्या किमतीमध्ये
पराकोटीची वाढ झाली. काही वेळा तर आयात
आदानासाठी खर्च करावे लागणारे विदेशी चलन
उत्पादित आयात पर्यायी वस्तूंच्या विदेशी चलनातील

मूल्यापेक्षा जास्त असे म्हणजे या वस्तूंच्या निमितीमुळे
विदेशी चलनाची बचत होण्याऐवजी जास्त विदेशी
चलन खर्च करावे लागत असे. आयातपर्यायी उद्योग-
धंद्यांना देण्यात येणाऱ्या प्रचंड आर्थिक मदतीमुळे ते
असुरीपेक्षा जास्त भांडवलसधन बनले. आणि त्यामध्ये
श्रमक्षतीचा वापर तुलनेने कमी होऊ लागला. उदा-
हरणार्थ, भारतातील पोलाद कारखान्याने अमेरिकन
पोलाद कारखान्यातील भांडवल प्रमाणाची बरोबरी करणे
हा भांडवलाचा अपभ्रंश आहे. गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध
असलेले तुटपुंजे भांडवल त्यामुळे अस्वाकधीतच संपुष्टात
येते आणि त्यामधून रोजगारनिमितीसुद्धा फारच थोडी
होते. तसेच हे कारखाने चालविण्यासाठी कच्चा माल
व इंधन खरेदी करण्यासाठी निधी उपलब्ध न झाल्या-
मुळे त्यांची उत्पादनक्षमता पूर्णपणे वापरता येत नाही.
काही विकसनशील देशांनी तर आयात पर्यायीकर-
णाच्या धोरणावर इतका भर दिला की, त्यामुळे शेती
व इतर प्राथमिक उत्पादनाच्या क्षेत्रांकडे त्यांचे दुर्लक्ष
झाले. त्यामुळे पारंपरिक वस्तूंच्या निर्यातीसमूह त्यांना
मिळणारे उत्पन्न घटले आणि पूर्वी अन्नधान्याची
निर्यात करणाऱ्या ब्राझीलसारख्या काही देशांना तर
आता अन्नधान्याची आयात करणे भाग पडू लागले
आहे एकूण परिणाम असा झाला की, भारत,
पाकिस्तान, अर्जेन्टिना यासारख्या ज्या विकसनशील
देशांनी आयात पर्यायीकरणावर भर दिला त्यांची
परिस्थिती अधिक वाईट झाली. त्यांचा विकास अधिक
मंद वेगाने होऊ लागला त्यांच्याशी तुलना करता
सिंगापूर, तैवान, हाँगकाँग यासारख्या आकाराने लहान
असलेल्या विकसनशील देशांना निर्यातनिमुख औद्योगी-
करणाच्या धोरणामुळे जास्त वेगाने विकास साधत
आला.

प्रस्थापित आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था विकसन-
शील देशांना अन्यायकारक वाटते. म्हणून यूनोच्या
विदेशी व्यापार व विकास परिषदांमधून (UNCTAD
मधून) या व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणण्याची
मागणी या देशांनी सामूहिकरित्या सातत्याने केलेली
आढळून येते. या मागणीतील महत्त्वाची कलमे खालील-
प्रमाणे आहेत. (1) आंतरराष्ट्रीय वस्तु करारांद्वारे
विकसनशील देशांनी निर्यातीसमूह मिळणारे उत्पन्न
वाढविण्याचा व त्यामध्ये स्वयं निर्माण करण्याचा
प्रयत्न करणे. (2) अशा करारांच्या प्रबंधासाठी येणारा

खर्च प्राधान्येकरून विकसित देशांनी करावा. (3) विकसित देशांनी शेतीमालाच्या आयातीवरील निर्बंध काढून टाकावेत. (4) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी नवीन तंत्रविद्येचे हस्तांतरण विकसनशील देशांकडे करावे. (5) विकसनशील देशांना अधिक विदेशी मदत मिळावी. (6) विकसनशील देशांमधील यंत्रोत्पादनाला जागतिक बाजारपेठेत अधिक पसंती मिळावी. (7) आंतरराष्ट्रीय निर्णयाच्या क्षेत्रात विकसनशील देशांना अधिक कर्त-पणाची भूमिका मिळावी.

आंतरराष्ट्रीय वस्तू करारांमध्ये सुरुवातीला साखर, तांबे, कापूस, कोको, कॉफी, रबर, कथील, ताग आणि वाख (Sisal) या दहा वस्तूंचा अंतर्भाव करण्यात आला होता. पण एकूण अशा करारांवाबतचा आतापर्यंतचा अनुभव विशेष आशादायक नाही. या करारांच्या कार्यवाहीसाठी खर्च फार येतो व करार यंत्रणेकडे न विकल्या गेलेल्या वस्तूंचे साठे वाढतच जातात. त्याऐवजी ह्या पैसा सरळ विकसनशील देशांना त्यांचे आर्थिक विकासाचे प्रकल्प राबविण्यासाठी दिला तर जास्त फायदा होईल असे वाटते. विकसनशील देशांमधून होणाऱ्या शेतीमालाच्या निर्यातीवरील सर्व व्यापारनिर्बंध उठविल्यास त्या निर्यातीपासून या देशांना प्रतिवर्षी सुमारे तीन अब्ज डॉलर्स मिळू शकतील असा अंदाज आहे. परंतु विकसित देशांतील जमीनदार वर्ग राजकीयदृष्ट्या प्रबळ असल्यामुळे त्यांच्या विरोधात जाऊन ही मागणी पुरी करणे शक्य होत नाही. तीच गत विकसित देशांकडून विकसनशील देशांमध्ये तंत्र-विद्येचे हस्तांतरण करण्याच्या मागणीची झालेली दिसून येते. आंतरराष्ट्रीय आचारसंहितेद्वारे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना त्यांच्या सांप्रतच्या गैरमागणापासून परावृत्त केल्याशिवाय ही मागणी पूर्ण होऊ शकणार नाही. विकसनशील देशांमधून होणाऱ्या यंत्रोत्पादित निर्यातीला जास्त पसंती मिळण्याच्यादृष्टीने जगातील दरात भेदभाव केल्यास त्यामुळे प्रतिवर्षी दोन ते तीन अब्ज डॉलर्स या देशांना मिळतील. 1975 मधील रोम परिषदेतील ठरावानुसार युरोपच्या आर्थिक संघाने सदस्य देशांच्या भूतपूर्व वसाहतीवरील बहुतेक सर्व व्यापारी निर्बंध काढून टाकले आहेत. त्यामुळे आता आफ्रिका, कॅरेबियन व पॅसिफिक विभागातील अशा 46 विकसनशील देशांतून होणाऱ्या यंत्रोत्पादित, अंशतः यंत्रोत्पादित आणि इतर निवडक निर्यातवस्तूना

या संघाकडून पसंती दिली जाते. (तथापि कापड, वूट, घरगुती इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे आणि विकसनशील देशांतील निर्यातीमध्ये महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या इतर अनेक वस्तूना या यादीतून वगळण्यात आले आहे.)

विकसनशील देशांना मदत करण्यासाठी 1970 पासून नाणेनिधीने भरपाई वित्तपुरवठा योजना सुरू केली आहे. या योजनेनुसार कोणत्याही सालचे निर्यात उत्पन्न आधीच्या पाच वर्षांच्या सरासरीपेक्षा कमी भरल्यास व्यापारातील तूट भरून काढण्यासाठी एस. डी. आर. कोट्यामधून कर्ज दिले जाते. अशाच प्रकारची एक योजना अलिकडच्या काळात युरोपच्या आर्थिक संघानेही सुरू केली आहे. पण विकसनशील देशांच्या गरजांच्या मानाने या सर्व योजनांची व्याप्ती अतिसंयम मर्यादित आहे.

विकसित देशांनी त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या निदान पाऊण टक्का रकमेची मदत विकसनशील देशांना करावी व ही रक्कम कोणत्याही विदेशी चलनात रूपांतरित करण्यास हरकत नसावी ही मागणीही आतापर्यंत पुरी झालेली नाही. विकसित देशांनी विकसनशील देशांना कर्जमाफी करून कर्जाच्या सापळ्यातून बाहेर काढावे अशीही एक मागणी आहे. अलिकडे विकसित देशांनी काही विकसनशील देशांच्यावाबतीत असे धोरण अवलंबिले आहे. पण अशी उदाहरणे विरळ आहेत. सर्वसाधारणपणे याला विरोध आहे.

आंतरराष्ट्रीय निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाबद्दल-सुद्धा निराशाजनक परिस्थिती आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, जागतिक बँक, संयुक्त राष्ट्रसंघटना यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या सभासदांमध्ये विकसनशील देशांची बहुसंख्या असली तरी या संस्थांवरील नियंत्रक अधिकार विकसित देशांमध्येच केंद्रित झालेले दिसतात.

जगभरच्या सर्व देशांनाच गेले दशक आर्थिक वसरेणीचे गेले. विकासाचे दशक असे त्याला संबोधता येणार नाही. तिसऱ्या जगातील अनेक देशांच्या वाबतीत तर डरडोई वार्षिक उत्पन्नवाढीचा वेग ऋण बनला. जागतिक बँक, नाणेनिधी, संयुक्त राष्ट्रसंघटना आणि या संघटनेची व्यापार आणि विकास परिषद

तसेच इतर अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांनी आगामी दशकातील विविध स्तरावरील देशांच्या विकास-प्रवृत्तीबद्दल अंदाज व्यक्त केले आहेत. हे सर्व अंदाज अत्यंत निराशजनक आहेत. आजची घोरणे तशीच चालू ठेवल्यास आगामी दशक गेल्या दशका-हून फारसे भिन्न असणार नाही. गेल्या दशकाप्रमाणेच या दशकातमुद्धा औद्योगिक देशांमधील आर्थिक अभि-वृद्धीचा वार्षिक दर दोन तीन टक्के एवढाच राहील. १९५० नंतरच्या पहिल्या व दुसऱ्या दशकात या देशांचा विकास प्रतिवर्षी पाच ते सहा टक्के दराने झाला होता. बऱ्या देशांच्या या मंद विकासवेगाने पडसाद संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेवर उमटल्यावाचून राहणार नाहीत. अनेक लॅटिन अमेरिकन देश व आफ्रिका खंडाला सहारा उपविभाग या प्रदेशांबद्दल प्रस्तुत प्रक्षे-पणात सर्वाधिक चिंता व्यक्त करण्यात आली आहे.

परकीय कर्जाचा बोझ अंशतः या घटनेला जबाबदार असला तर गेल्या दशकात या देशांची गुंतवणूक व आयातीच्या क्षेत्रात झालेली उपासमारही या घटनेला कारणीभूत आहे. वरील कारणांमुळे या अर्थव्यव-स्थांच्या उत्पादनक्षमतांचा न्हास गेल्या दशकात झाला.

असा प्रकारे आगामी विकास दशकाची रणनीती ठरविणाऱ्यांच्या दृष्टीने भविष्यकाळाचे परिप्रेक्ष्य काही उत्साहवर्धक नाही. वास्तविक साधनसंपत्तीचा प्रवाह उत्तरेतील प्रगत देशांकडून दक्षिणेतील विकसनशील देशांकडे जायला हवा. पण आज तो नेमका उलट दिशेने जात आहे. प्रतिवर्षी साठ अब्ज डॉलर एवढी संपत्ती दक्षिणेतून उत्तरेकडे जात आहे. आगामी दश-कात या परिस्थितीत प्रखर परिवर्तन न झालेस विक-सनशीलांच्या विकासाला जोम प्राप्त होणार नाही.

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची प्रकाशने

- नी. वि. सोवनी : अर्थसिद्धांत, आणखी चिकित्सक निबंध * (1977), पृष्ठे 226, किंमत 20 रुपये.
- मो. वि. भाटवडेकर : शिक्षणाचे अर्थशास्त्र (1978), पृष्ठे 157, किंमत 20 रुपये, (वितरण व्यवस्था : व्हीनस प्रकाशन, तपस्व्या, 381 क, शनिवार पेठ, पुणे 411 030.)
- भ. ग. बापट : आंतरराष्ट्रीय व्यापार : सिद्धांत आणि घोरण * (1982), पृष्ठे 333, किंमत रु. 50 (वितरक : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर कॉलनी, पुणे 411 030)
- नी. वि. सोवनी : स्त्राफा विचारसरणी : चार व्याख्याने, * पृष्ठे 64, किंमत रु. 10, प्रकाशक : नी. वि. सोवनी, पुणे.

* ही पुस्तके म. अ. परिषदेच्या धुळे येथील कार्यालयाकडून मिळू शकतील.

ग्रंथ परीक्षण

महाराष्ट्रातील सरकारी खर्च : धोरणात्मक बदलाची दिशा

माधव गोडबोले

पब्लिक एक्सपेंडिचर इन महाराष्ट्र,
ए केस फॉर एक्सपेंडिचर स्ट्रॅटेजी,
हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, 1989.
पृष्ठे 116, किंमत रु. 200.

अलीकडच्या काळात सरकारी क्षेत्राचा विस्तार अभूतपूर्व प्रमाणात झाला आहे. उत्पन्न आणि खर्च अशा सरकारी अर्थसंकल्पाच्या दोन बाजू असतात. यापैकी सरकारी खर्चाचे प्रमाण हे एका परीने सरकारी क्षेत्राचा व्याप दर्शविते असे म्हटले जाते. [मसरोव्ह, पृष्ठ 207] गेल्या काही वर्षांत सर्व देशातील सरकारी खर्च अवाढव्य झाला आहे. ही बाब पडताळून पाहण्यासाठी स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न/उत्पादन (ग्राँस डोमेस्टिक प्रॉडक्ट) याच्याशी असलेले सरकारी खर्चाचे प्रमाण लक्षात घेतले जाते. उदाहरणासाठी आपण काही औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेली राष्ट्रे घेऊ. निवडक देशांच्या बाबतीत हे प्रमाण 1981 मध्ये येणेप्रमाणे होते (आकडे टक्केवारी दर्शविताने : ऑस्ट्रेलिया 33.9; जपान 34.5; इंग्लंड (1979 मध्ये) 43.2; फ्रान्स 49.2; (पश्चिम) जर्मनी 49.3; इटली 51.2; डेन्मार्क 59.5; आणि हॉलंड 61.1 [बेकरमन, पृष्ठ 6.9, तक्ता 3.2] भारता-मध्ये केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे यांच्या एकत्रित खर्चाचे चालू, बाजारी किमतीतील स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी प्रमाण 1970-71 मध्ये 22 टक्के होते ते 1980-81 मध्ये 28.8 टक्के झाले, तर 1987-88 मध्ये 33.6 टक्के एवढ्यापर्यंत वाढले. [रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, पृष्ठ 113]. याचा अर्थ असा की, 1970-71 ते 1987-88 या दरम्यानच्या काळात भारतातील एकूण सरकारी खर्च हा देशाच्या चालू, बाजारी किमतीतील स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या तुलनेने अधिक प्रमाणात वाढत गेला.

सरकारी क्षेत्राच्या विस्ताराचे गमक म्हणून सरकारी खर्चाचे प्रमाण लक्षात घेणे उपयुक्त ठरते हे खरे, तरीही सरकारी वित्तव्यवस्थेवरील प्रकाशित साहित्यामध्ये सरकारी खर्चापेक्षा अर्थसंकल्पाच्या उत्पन्न बाजूकडे - विशेषकरून करांकडे - अभ्यासकांनी अधिक लक्ष पुरविले आहे असे दिसते. याचे कारण उघडच आहे. सरकारी उत्पन्नाच्या साधनांमध्ये भिन्नभिन्न प्रकारचे कर मोडतात, त्यातील प्रत्येकाचे विशिष्ट स्वरूपाचे

आव्हानकारक प्रश्न असतात, एकूण करव्यवस्थेत अनेक प्रश्न गुंतागुंतीचे असतात; तेव्हा सहाजिकच या साऱ्यांचा अभ्यास संशोधकांना अधिक आकर्षित करतो. परंतु अलीकडच्या काळात अर्थसंकल्पातील वाढत्या असमतोलांमुळे सरकारी खर्चाच्या बाजूचा अभ्यास अधिक खोलात जाऊन करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

केंद्र सरकार, तसेच राज्य सरकारे यांच्या अर्थसंकल्पांमध्ये खर्च आणि उत्पन्न या दोहोतील दरी सततपणे रुंदावत जाऊन वाढत्या तुटीचा, म्हणजे खर्च उत्पन्नापेक्षा अधिक असण्याचा, जमाना आता सुरू झाला आहे. या परिस्थितीतील एक बाब विशेष चिंताजनक आहे. काही वर्षांपूर्वीपर्यंत भांडवली अर्थसंकल्पातील तूट असली तरी महसुली अर्थसंकल्पातील शिल्लक, म्हणजे उत्पन्न खर्चापेक्षा अधिक, ही तूट अंशतः भरून काढीत असे. परंतु आता असे दिसते की, सरकारी क्षेत्राचे महसुली अर्थसंकल्पदेखील तुटीचे होत चालले आहेत. उदाहरणार्थ, भारत सरकार आणि राज्य सरकारे यांच्या अर्थसंकल्पांचा एकत्रित विचार केला तर आपणास असे आढळते की, 1970-71 मध्ये एकत्रित अर्थसंकल्पाच्या भांडवली बाजूची तूट - रुपये 570 कोटी होती तर महसुली बाजूस + रु. 144 कोटीची शिल्लक उरली. परिणामी, एकूण अर्थसंकल्पातूट - रु. 426 कोटी (- रु. 570 कोटी वजा + रु. 144 कोटी) एवढी झाली. याउलट 1986-87 मध्ये एकत्रित अर्थसंकल्पातील महसुली तूट - रु. 7,756 कोटी, भांडवली तूट - रु. 1,393 कोटी मिळून एकूण तूट, दोन्हीपेक्षा अधिक, म्हणजे रु. 9,149 कोटी एवढी, आली. 1987-88 मध्ये तर भांडवली बाजूस + रु. 4,797 कोटीची शिल्लक होती, परंतु महसुली बाजूस - रु. 10,379 कोटीची प्रचंड तूट निर्माण झाली आणि म्हणून एकूण अर्थसंकल्प - रु. 5,582 कोटी एवढ्या तुटीचा बनला. [रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया पृष्ठ 113]. एकत्रित अर्थसंकल्पीय तुटीचे एकूण आकडे गेल्या काही वर्षांत वाढत गेले एवढेच नव्हे तर ही तूट चालू, बाजारी किमतीतील स्थूल देशांतर्गत उत्पाणांच्या मर्याने अधिक प्रमाणात वाढत होती. तुटीचे या उत्पाणाची असलेले प्रमाण 1970-71 मध्ये 1.07 टक्के होते, ते 1980-81 मध्ये 2.56 टक्के आणि 1986-87 मध्ये 3.12 टक्के झाले.²

अर्थसंकल्पीय तूट म्हणजे सरकारचा खर्च वजा सरकारचे उत्पन्न होय. कर, फी, मिळणारे व्याज, बाजारात उभी केलेली कर्जे, पूर्वी दिलेल्या कर्जांची झालेली परतफेड इत्यादींमार्गे मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा अधिक खर्च सरकार कसा करू शकते असा प्रश्न कोणीही विचारील. याचे उत्तर असे की, आपला अतिरिक्त खर्च करणे शक्य व्हावे यासाठी सरकार रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया या देशाच्या मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेते. विशिष्ट प्रकारचे कर्जरोखे रिझर्व्ह बँकेकडे जातात आणि बँक त्या बदल्यात सरकारला पैसा पुरविते. थोडक्यात, अधिक पैसा निर्माण करून सरकार अतिरिक्त खर्च करते किंवा अर्थसंकल्पीय तूट भरून काढते. म्हणजे अर्थसंकल्पीय तूट चलनवाढीस कारणीभूत ठरते. बाजारातील वस्तु-पुरवठ्याच्या परिस्थितीनुरूप या घटनेचा भावपातळीवर परिणाम घडून येतो. येथे महसुली तुटीचा काहीसा खोलात जाऊन विचार करावयास हवा.

भांडवली अर्थसंकल्पात तूट येणे हे समजण्यासारखे आहे. सरकारचे काही भांडवली खर्च असे असतात की, त्यातून निर्माण होणारी मत्ता सरकारला निव्वळ उत्पन्न मिळवून देत नाही. समजा सरकारने रस्ते बांधणीवर खर्च केला. हा खर्च समाजाच्यादृष्टीने हितावह म्हणून आवश्यक असतो हे खरे, परंतु हे रस्ते सरकारच्या उत्पाणाचे साधन बनत नाहीत. परिणामी या प्रकारचे बिनलाभदायक भांडवली खर्च हे केवळ तूट निर्माण करतात. तेव्हा ही भांडवली तूट निदान अंशतः भरून काढली जावी यासाठी महसुली अर्थसंकल्प शिल्लकी असावयास हवा हे समुचित राजकीय व्यवस्थेचे (सस्टेनेबल फिस्कल सिस्टीम) एक तत्त्व म्हणून सांगितले जाते. [इकनॉमिक अँडव्हायजरी कौन्सिल, पृष्ठ 9, परिच्छेद 29]. आपल्याकडे तर आता महसुली अर्थसंकल्पदेखील तुटीचा बनू लागला आहे. महसुली अर्थसंकल्पात तूट येते याचा अर्थ असा की, सरकारला आपला अतिरिक्त असा चालू खर्च करण्यासाठीदेखील रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज काढावे लागते. यातून चलनवाढ आणि किंमतवाढ हे परिणाम संभवतात. सिवाय पुढील काही वर्षांत कर्जावरील देय व्याजाचा बोजा वाढत जातो, मुद्दलाची परतफेड करावी लागते, आणि म्हणून या आगामी वर्षातील महसुली आणि एकूण तूट आणि खर्च वाढण्याचा संभव असतो. या सर्व परिस्थितीचे,

वाढती महागाई आणि त्यातून उद्भवणारी वाढती विष-
मता यासारखे दुष्परिणाम लक्षात घेतले तर झपाट्याने
वाढणारी अर्थसंकल्पीय तूट ही बाब चिंता करण्या-
सारखी आहे हे सहज उमगते आणि सरकारी खर्च
काबूत ठेवण्याचे महत्त्व ध्यानात घेते.

एकंदरीत, सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाजूप्रमाणे
खर्चाच्या बाजूचा अभ्यासही अधिक सखोलपणे कर-
ण्याची गरज आता निकडीची बनली आहे. असा अभ्यास
सरकारी खर्चाबाबत संयुक्तिक धोरण निश्चित करण्यास
उपयुक्त ठरेल या दृष्टीने पाहता 'पब्लिक एक्स्पेन्डि-
चर इन महाराष्ट्र' हा महाराष्ट्र शासनाच्या खर्चा-
वरील माधव गोडबोले यांचा अभ्यासपूर्ण ग्रंथ समयोचित
आहे असे म्हणावे लागेल. गोडबोले हे दीड वर्षांपूर्वी
महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाचे सचीव होते आणि
त्या नात्याने त्यांचे अभ्यासलक्ष बनलेल्या क्षेत्राची
त्यांचा निकटचा परिचय होता, ही गोष्ट ध्यानात
घेतल्यास त्यांच्या या अभ्यासाचे महत्त्व समजते.

महाराष्ट्र हे देशातील तुलनेने विकसित असे
राज्य आहे. चालू बाजारी किमतीतील राज्याचे दरडोई
उत्पन्न/उत्पादन 1986-87 मध्ये रु. 3,793 होते
[गोडबोले, पृष्ठ 10, परिच्छेद 37], तर त्या वर्षी
देशाचे त्याच प्रकारचे दरडोई अंदाजित उत्पन्न/उत्पादन
रु. 3,408 होते.³ म्हणजे 1986-87 मध्ये महारा-
ष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न देशाच्या मानाने 11 टक्के अधिक
होते. महाराष्ट्र राज्याचा प्रशासन कारभारदेखील
देशातील इतर अनेक राज्यांच्या तुलनेने अधिक चांगला
आहे असा राज्याचा लौकिक आहे. तेव्हा तुलनेने प्रगत
असा या राज्याच्या सरकारी खर्चाचा अभ्यास हा,
ग्रंथातील आपल्या प्रास्ताविकेत डी. टी. लकडावाला
म्हणतात त्याप्रमाणे, इतर राज्यांनादेखील बोधप्रद
ठरेल, कारण याबाबतीत महाराष्ट्राला भेडसावणारे
प्रश्न इतर अनेक राज्यांमध्ये तर अधिक गंभीर स्वरूप
धारण करीत असतील असा संभव आहे.

देशातील अर्थसंकल्पीय परिस्थिती

माधव गोडबोले यांनी आपल्या ग्रंथात महाराष्ट्र
राज्याच्या खर्चासंबंधीच्या काही निवडक प्रश्नांची
मीमांसा केली आहे. लेखकाने ही मीमांसा, देशातील

जानेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4

एकूण अर्थसंकल्पीय परिस्थिती आणि महाराष्ट्राच्या
शासकीय वित्तव्यवस्थेचे महत्त्वाचे पैलू याविषयीच्या
माहितीच्या पाठवसूमीवर केलेली आहे.

दरवर्षीचा केंद्रीय महसुली अर्थसंकल्प 1974
ते 1979 या कालावधीत शिलकीचा होता असे
आपणास दिसते. राज्यांच्या एकत्रित महसुली अर्थ-
संकल्पाबाबतीत हेच आढळते. केंद्र शासन आणि राज्य
सरकारे यांचा एकत्रितपणे विचार करता आपणास असे
दिसते की, 1974 ते 1979 या कालखंडात एकत्रित
भांडवली तूट दरवर्षी सरासरी रु. -2,017 कोटी होती
तर एकत्रित महसुली शिल्लक प्रतिवर्षी सरासरी + रु.
1,460 कोटी होती. [गोडबोले, पृष्ठ 69, परिशिष्ट
I]. म्हणजे भांडवली तुटीचा सरासरी 72 टक्के भाग
दरवर्षी महसुली शिल्लकीतून भरून काढला जात असे.
पुढे 1979 ते 1984 या कालावधीत मात्र परिस्थिती
पालटली. केंद्र शासनाची महसुली तूट सामान्यपणे
वाढतच गेली, आणि राज्यांच्याबाबतीत एकत्रित
महसुली शिल्लक घटतच गेली. परिणामी, 1974-
79 मध्ये देशातील सरकारी क्षेत्रांची एकूण तूट
दरवर्षी सरासरी - रु. 557 कोटी होती, ती 1979-
84 मध्ये - रु. 2,560 कोटी झाली, आणि पुढे
1984-87 मध्ये तर ती - रु. 6,059 कोटी
झाली. [गोडबोले, पृष्ठ 69, परिशिष्ट I]. तूट वाढत
जाते याचा अर्थ सरकारी खर्च प्रमाणाबाहेर वाढत
चालला आहे असा होतो. आपण केंद्र सरकारच्या
योजनेतर महसुली खर्चाचे उदाहरण घेऊ. 1979 ते
1984 या काळात योजनेतर महसुली खर्च दरवर्षी
सरासरी रु. 13,062 कोटी होता, त्यापैकी 42 टक्के
खर्च हा देय व्याज आणि अर्थसाहाय्य (सबसिडीज)
यांच्यावर होत असे संरक्षणावरील महसुली खर्च यात
मिळविल्यास हे प्रमाण 72 टक्के होते पुढे 1984-87
मध्ये दरवर्षीच्या सरासरी खर्चाचे प्रमाण 72 टक्क्यां-
वरून 74 टक्क्यांवर गेले. [गोडबोले, पृष्ठ 70, परि-
शिष्ट II]. या तीन प्रकारच्या महसुली खर्चात बरीच
काटकसर करणे शक्य आहे असे जाणकारांचे मत
आहे.

या विवेचनाच्या संदर्भात लेखकाने केंद्र-राज्य
संबंधांवरील आयोग अथवा सरकारिया आयोग यांनी
केलेल्या काही शिफारसींचा गोषवारा दिला आहे.

त्यातील दोन शिफारशींचा मुद्दाम उल्लेख करणे प्रस्तुत ठरेल. त्या दोन शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत :

(1) केंद्रशासन आणि राज्य सरकारे ही लोकांची केवळ सुक्षामत करणाऱ्या लोकानुनयवादी कार्यक्रमावर फार मोठ्या प्रमाणात खर्च करतात, असे कित्येक तज्ज्ञांचे म्हणणे आहे. हे कार्यक्रम बहुधा बिनकिफा-यत्नशील असतात, परंतु त्यांच्यामुळे संबंधित शासन अधिक लोकप्रिय बनते असा समज आहे. शासकीय उत्पादाचा विनियोग अशा रितीने केल्याने काही विकास कार्यक्रमांसाठी पैसा अपुरा पडतो का याचा संबंधित सरकारांनी विचार कराव्यास ह्या [सरकारिया आयोग, भाग 1, पृष्ठ 281, परिच्छेद 10.7.30].

(2) प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष असे जे अर्थसाहाय्य देशातील शासकीय क्षेत्रांकडून दिले जाते त्याचा बोजा वाढत राहिल्यास योजनेच्या कार्यवाहीसाठी उपलब्ध होणारा निधी कमी होईल. तेव्हा या अर्थसाहाय्या-वट्टेची समग्र माहिती देणारी पत्रिका दरवर्षी नियोजन आयोगाने तयार करावी आणि ती राष्ट्रीय आर्थिक आणि विकास मंडळासमोर विचारार्थ ठेवावी [सरकारिया आयोग, भाग 1, पृष्ठ 281, परिच्छेद 10.7.33].

महाराष्ट्र शासनाची वित्तीय स्थिती

आपल्या संघराज्यव्यवस्थेत प्रत्येक राज्याचे अर्थ-संकल्पीय उत्पन्न (महसुली आणि भांडवली) हे त्या राज्याने उभे केलेले उत्पन्न आणि केंद्र शासनाकडून त्या राज्याकडे हस्तांतरित होणारे वित्तीय साहाय्य या दोहोंचे मिळून बनलेले असते. केंद्र सरकारकडून राज्यांना तीन प्रकारचे वित्तीय साहाय्य मिळत असते. एक म्हणजे वित्तआयोगाच्या शिफारशींवर आधारलेले साहाय्य होय. यास 'सांविधिक (स्टॅटुटरी) साहाय्य' म्हणतात. हे योजनेतर महसुली खर्चाकरिता असते. दुसरे म्हणजे केंद्राकडून मिळणारे 'योजना-साहाय्य' होय. नियोजन आयोग राज्यांशी विचारविनिमय करून त्या त्या राज्याच्या वार्षिक योजनेसाठी करावयाचा एकूण खर्च निश्चित करतो. त्यातील काही भागासाठी नियोजन आयोगाच्या शिफारशी लक्षात घेऊन केंद्र शासन संबंधित राज्यांना वित्तीय साधने उपलब्ध करून देते. उदाहरणार्थ, 1980-81 ते 1988-89 या काळाखंडात महाराष्ट्र राज्याच्या वार्षिक योजनांसाठी

भारत सरकारकडून मिळालेले साहाय्य राज्याच्या त्या वर्षाच्या योजनांच्या एकूण खर्चाच्या 17.17 टक्के (1981-82 मध्ये) ते 26.50 टक्के (1986-87 मध्ये) होते. केंद्राकडून राज्यांना मिळणाऱ्या वित्तीय साहाय्याचा तिसरा प्रकार म्हणजे 'स्वेच्छाधीन' (डिस्क्रिशनरी) साहाय्य होय. यामध्ये केंद्र सरकारने राज्यांना आपणून दिलेली कर्जे आणि अनुदाने यांचा समावेश होतो. उदाहरणदाखल नैसर्गिक आपत्तीप्रसंगी साहाय्य, विस्थापितांचे पीडानिवारण आणि पुनर्वसन त्यासाठी साहाय्य, अर्थोपाय अग्रिम (वेज अँड मीन्स अँडव्हान्सेस), शेतीच्या निविष्टीसाठी (इन्पुट्स) दिलेली अल्पकालीन कर्जे, इत्यादी प्रकारच्या वित्तीय साहाय्याचा उल्लेख करता येईल.

वित्तआयोगाच्या शिफारशींवरून मिळणारे साहाय्य-सांविधिक साहाय्य-दोन प्रकारचे असते. भारतीय राज्यघटनेच्या काही कलमांनुसार केंद्राने आपल्या काही करांचा विविष्ट हिस्सा राज्यांना द्यावयाचा असतो; हे हस्तांतरण वित्तआयोगाच्या शिफारशीनुसार होते तसेच आपल्या राज्यघटनेच्या कलम 275 प्रमाणे वित्तआयोगाच्या शिफारशींवरून गरजू राज्यांना केंद्राकडून अनुदाने दिली जातात. कर-रूपी हस्तांतरणातील महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा पहिल्या वित्तआयोगापासून नवव्या वित्तआयोगापर्यंत सामान्यपणे घटत गेला आहे असे दिसते. पहिल्या वित्तआयोगाच्या शिफारशींप्रमाणे 1952-57 या काळासाठी आयकराची जी रक्कम राज्यांमध्ये विभागणीयोग्य ठरविण्यात आली त्यातील 17.50 टक्के हिस्सा महाराष्ट्रास मिळाला. [गोडबोले, पृष्ठ 11, तक्ता 3.1]. अगदी अलीकडे नवव्या वित्त-आयोगाने 1990-91 ते 1994-95 या काळासाठी हस्तांतरणाविषयीच्या आपल्या अंतिम स्वरूपाच्या शिफारशी केल्या. त्याप्रमाणे आयकराच्या विभागणी योग्य रकमेतील केवळ 8.19 टक्के भाग महाराष्ट्राला मिळावयाचा आहे. [नववा वित्तआयोग, पृष्ठ 19, परिच्छेद 5.13]. करांच्या विभागणीयोग्य रकमेतील सर्वात मोठा भाग राज्यांना वस्तू उत्पादन शुल्कापासून मिळतो, कारण केंद्र सरकारच्या सर्व करांमध्ये हा कर अधिकतम उद्बर्धनशील (बॉयंट) ठरला आहे. पहिल्या वित्तआयोगाच्या काळात (1952-57) वस्तू उत्पादनशुल्काच्या विभागणीयोग्य रकमेतील 10.37

टक्के हिस्सा महाराष्ट्रास मिळाला [गोडबोले, पृष्ठ 11, तक्ता 3.1]. हे प्रमाण आता नवव्या वित्तआयोगाच्या अंतिम शिफारशीमुळे 5.19 टक्के एवढे घटले आहे. [नववा वित्तआयोग, पृष्ठ 22, परिच्छेद 5.37]. करांच्या विभागणीयोग्य रकमेतील महाराष्ट्राचा हिस्सा घटत चालला आहे याचे प्रमुख कारण हे की, संबंधित विभागणीसाठी जे निकष वित्त आयोग आता स्वीकारू लागले आहेत त्यामध्ये 'राज्याचा मागासलेपण' हा निकष अधिकाधिक महत्त्वाचा बनत चालला आहे, आणि महाराष्ट्र राज्य तर देशातील मागासलेल्या राज्यात मोडत नाही.

आपण आता कलम 275 खाली दिल्या जाणाऱ्या अनुदानांचा विचार करू. वित्तआयोग ज्या पुढील पाच वर्षांसाठी शिफारस करतो त्या पाच वर्षांचे आपापले योजनेतर महसुली उत्पन्न आणि खर्च यांचे संभाव्य आकडे राज्य सरकारांनी वित्त आयोगास सादर करावयाचे असतात. बहुधा राज्य सरकारांचा कल उत्पन्न कमी आणि खर्च अधिक सांगून हस्तांतरित साहाय्याची आपली गरज फुगवून सांगण्याकडे असते. तेव्हा वित्त आयोग राज्य सरकारांनी सादर केलेले आकडे तसेच त्या तसे न स्वीकारता काही निकषांच्या आधारे ते सुधारून घेतो; या प्रक्रियेत बहुधा कोणत्याही राज्याचे अंदाजित उत्पन्न अधिक होऊन आणि खर्चात घट होऊन दोहोतील तफावत कमी होते. वित्त आयोगाने करांच्या हस्तांतरणविषयीच्या शिफारशी निश्चित केल्यावर प्रत्येक राज्याचा विभागणीयोग्य करांचा संभाव्य वाटा त्या राज्याच्या अंदाजित उत्पन्नात मिळवून राज्याचे एकूण अंदाजित उत्पन्न काढले जाते. ज्या राज्यांच्या बाबतीत हे एकूण अंदाजित उत्पन्न अंदाजित खर्चापेक्षा कमी असते त्या राज्यांनाच ही तुट भरून काढण्याइतके अनुदान कलम 275 खाली देण्याची शिफारस वित्त आयोग करतो. आतापर्यंतच्या कोणत्याही वित्त आयोगाच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्र राज्य हे या संदर्भात तुटचे आणि म्हणून अनुदान देण्यास पात्र असे राज्य ठरलेले नाही. अगदी अलीकडच्या नवव्या वित्त आयोगाच्या अंदाजाप्रमाणे 1990 ते 1995 या काळात महाराष्ट्र राज्य हे योजनेतर महसुली बाबींच्यादृष्टीने शिलकी राज्य ठरणार आहे, आणि महाराष्ट्राची ही शिल्लक सर्व शिलकी राज्यांमध्ये अधिक म्हणजे र. 11,525.56 कोटी एवढी असेल. [नववा वित्त

आयोग, पृष्ठ 27, तक्ता 1]. अशा परिस्थितीत महाराष्ट्रास कलम 275 खाली अनुदान देण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. एकंदरीत, महाराष्ट्र राज्यास सांविधिक हस्तांतरणावर फारसे विसंबून राहता येणार नाही.

भारत सरकारकडून राज्यांना मिळणाऱ्या वित्तीय साहाय्याचा दुसरा प्रकार म्हणजे योजनेसाठी मिळणारे साहाय्य होय. राज्यांना द्यावयाच्या योजना साहाय्याचा बराच मोठा भाग राज्यांमध्ये गाडगीळ सूत्रानुसार विभागला जातो हे सर्वश्रुतच आहे. हे सूत्र काही अंती तरी महाराष्ट्रासारख्या राज्यास तितकेसे अनुकूल नाही, असे गोडबोले यांचे म्हणणे आहे. विभागणीयोग्य योजना-साहाय्याचे वाटप या सूत्रानुसार राज्यांमध्ये खालील निकषानुसार⁴ होते : 60 टक्के रक्कम लोकसंख्येनुसार; 20 टक्के देशाच्या सरासरी दरडोई उत्पन्नापेक्षा कमी दरडोई उत्पन्न असलेल्या राज्यातून त्यांचे दरडोई उत्पन्न लक्षात घेऊन; 10 टक्के राज्यां-राज्यांचे करउत्पन्न उभे करण्याचे प्रयत्न लक्षात घेऊन (म्हणजे दरडोई कर-प्रयत्नाच्या आधारे); आणि उर्वरित 10 टक्के रक्कम राज्यां-राज्यांचे विशेष प्रश्न लक्षात घेऊन. दरडोई उत्पन्न देशाच्या सरासरीपेक्षा कमी असलेल्या मागासलेल्या राज्यांसाठीच्या 20 टक्के रकमेत अर्धातच महाराष्ट्राला हिस्सा मिळणे शक्य नाही. विशेष प्रश्नांसाठी राखून ठेवलेल्या 10 टक्क्यांतील केवळ र. 50 कोटी मुंबईची जटिल समस्या ध्यानात घेऊन सातव्या पंचवर्षिक योजनाकाळात महाराष्ट्राला देण्यात आले. म्हणजे केवळ लोकसंख्या आणि करप्रयत्न या दोन निकषांवर वाटल्या जाणाऱ्या 70 टक्के रकमेमध्ये महाराष्ट्राला हिस्सा मिळू शकतो. [गोडबोले, पृष्ठ 13, परिच्छेद 3.13].

केंद्र सरकारच्या संमतीने⁵ राज्ये खुल्या बाजारात आपल्या योजनांसाठी कर्जे उभी करतात; परंतु यातील बराच मोठा भाग ज्या राज्यांचे दरडोई उत्पन्न देशाच्या सरासरीपेक्षा कमी आहे अशा राज्यांसाठी वेगळा काढला जातो. परिणामी सर्व राज्यांना खुल्या बाजारात मिळालेल्या एकूण कर्जातील महाराष्ट्राचा हिस्सा 1980-81 मध्ये 10 टक्के होता, तो 1988-89 मध्ये 6.78 टक्क्यांपर्यंत घसरला. [गोडबोले, पृष्ठ 13, परिच्छेद 3.14]. या सर्व माहितीवरून गोडबोले असा निष्कर्ष काढतात की, केंद्राकडून महाराष्ट्राकडे येणारा

वित्तीय साहाय्याचा अोध सततपणे कमी होत असल्याने राज्यास आपले स्वतःचे उत्पन्न वाढविण्यावर अधिकाधिक भर द्यावा लागत आहे. [गोडबोले, पृष्ठ 14, परिच्छेद 3.16].

महाराष्ट्रास मिळणाऱ्या सांविधिक आणि योजना साहाय्यासंबंधीचे गोडबोले यांचे निष्कर्ष इतर संदर्भ साहित्यातून मिळणाऱ्या माहितीशी ताडून पाहता समर्थनीय वाटतात. मात्र गोडबोले यांनी आपल्या लेखनात स्वेच्छाधीन साहाय्याचा विचार केलेला दिसत नाही. अलीकडच्या सरकारिया आयोगाच्या अहवालान्त तिन्ही प्रकारच्या साहाय्याबाबत जी माहिती दिली आहे तिला अनुलक्षून तुलना करणे बोधप्रद ठरेल. तुलना संयुक्तिक व्हावी यासाठी आयोगाने दरडोई वित्तीय साहाय्याचे राज्यवार आकडे दिले आहेत, आणि ते योग्यच आहे. तुलनेसाठी तक्ता 1 मध्ये महाराष्ट्रास मिळालेले वित्तीय साहाय्य आणि सर्व 22 राज्यांना मिळालेले साहाय्य यांचे दरडोई आकडे दिले आहेत. हे आकडे 1969 ते 1985 या कालखंडातील परिस्थिती दर्शवितात.

या माहितीवरून असे दिसते की, चौथ्या योजनेच्या काळात महाराष्ट्राला मिळालेले एकूण दरडोई साहाय्य (रु. 261) हे सर्व राज्यांच्या सरासरीपेक्षा (रु. 248) काहीसे अधिक होते. पाचव्या योजनाकाळापासून मात्र परिस्थिती बदलली. यापुढील काळात महाराष्ट्राची दरडोई रक्कम देशाच्या सरासरीपेक्षा सततपणे कमी होत गेली असे दिसते. पाचव्या योजनेच्या काळात महाराष्ट्राची दरडोई रक्कम देशाच्या सरासरी दरडोई रकमेच्या 77.0 टक्के होती, ती वार्षिक योजना काळात 82.6 टक्के झाली आणि साहाय्या योजनाकाळात तर ती 98.6 टक्के झाली.

तीन प्रकारच्या साहाय्याचा वेगवेगळा विचार केला तर आपणास काय दिसते ? महाराष्ट्रास मिळालेले दरडोई सांविधिक साहाय्य (रु. 99) हे जवळजवळ सर्व राज्यांच्या सरासरीपेक्षे (रु. 98) होते परंतु तीन योजनाकाळात मात्र महाराष्ट्राची रक्कम देशाच्या मानाने कमी होली. योजनासाहाय्याच्या बाबतीत तर चारही योजनाकाळात महाराष्ट्रास दरडोई कमी साहाय्य मिळाले. चौथी योजना, पाचवी योजना आणि

तक्ता 1

राज्यांना केंद्राकडून मिळालेल्या वित्तीय साहाय्याची दरडोई रक्कम (रुपयात)

योजना काल आणि साहाय्याचा प्रकार	महाराष्ट्र राज्य	सर्व राज्ये (एकूण 22)
---------------------------------	------------------	-----------------------

चौथी योजना काळ (1969-74)

1 सांविधिक साहाय्य	99	98
2 योजना साहाय्य	46	95
3 स्वेच्छाधीन साहाय्य	116	91

एकूण (1+2+3) 261 248

पाचवी योजना काळ (1974-78)

1 सांविधिक	126	158
2 योजना	83	121
3 स्वेच्छाधीन	36	39

एकूण (1+2+3) 245 318

वार्षिक योजना काळ (1978-80)

1 सांविधिक	98	114
2 योजना	93	125
3 स्वेच्छाधीन	47	49

एकूण (1+2+3) 238 288

सहावी योजना काळ (1980-85)

1 सांविधिक	336	370
2 योजना	365	386
3 स्वेच्छाधीन	197	155

एकूण (1+2+3) 898 911

संदर्भ : सरकारिया आयोग, परिशिष्ट (X.12.)

पृष्ठे 328-30.

वार्षिक योजना या काळात योजनासाहाय्याच्याबाबती-
तील सर्व राज्ये आणि महाराष्ट्र यांच्या दरडोई
रकमांतील तफावत बरीच मोठी होती. सहाय्या योज-
नेच्या काळात मात्र महाराष्ट्राचे दरडोई योजना-
साहाय्य देशाच्या 94.6 टक्के होते, म्हणजे तफावत
बरीच कमी होती. स्वेच्छाधीन साहाय्याच्याबाबतीत
परिस्थिती महाराष्ट्राला अनुकूल होती. चौथी योजना
आणि सहावी योजना या काळात महाराष्ट्राला प्राप्त
झालेले दरडोई स्वेच्छाधीन साहाय्य देशाच्या मानाने
अधिक होते; सहाय्या योजनाकाळात तर ते 27 टक्के
अधिक होते. पाचवी योजना आणि वार्षिक योजना
काळात महाराष्ट्राची दरडोई रक्कम सर्व राज्यांशी
तुलना करता कमी होती हे खरे, परंतु ही तफावत
दुर्लक्षणीय होती.

वेगवेगळ्या मार्गांनी केंद्राकडून हस्तांतरित
होणाऱ्या वित्तीय साधनांबद्दलचा एक तुलनात्मक
अभ्यास गुलाटी आणि जॉर्ज यांनी केला आहे. तुलना
करण्यासाठी 1956 ते 1977 या काळाशी संबंधित
आकडेवारी त्यांनी एकत्रित केली आहे; ही तुलना
फक्त 15 प्रमुख राज्यांपुरतीच मर्यादित आहे. ही
राज्ये (1967-70 मधील दरडोई उत्पादनाच्या क्रमा-
नुसार) खालीलप्रमाणे हेली : पंजाब, हरियाणा,
महाराष्ट्र, गुजरात, पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू, केरळ,
ओरिसा, आसाम, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश,
राजस्थान, मध्य प्रदेश, आणि बिहार. गुलाटी-जॉर्ज
यांनी दिलेल्या माहितीवरून असे दिसते की, या काल-
खंडात 15 राज्यांच्या तुलनेने महाराष्ट्रास दरडोई
स्वेच्छाधीन साहाय्य अधिक मिळाले, परंतु दरडोई
सांविधिक आणि योजना साहाय्य मात्र कमी मिळाले;
महाराष्ट्राचे दरडोई योजना साहाय्य 24 टक्क्यांनी
कमी होते. तिन्ही प्रकारचे साहाय्य एकत्रित केल्यास
महाराष्ट्रास मिळालेली दरडोई रक्कम सर्व 15
राज्यांच्या सरासरीपेक्षा कमी होती [गुलाटी आणि
जॉर्ज, पृष्ठे 97-98, तक्ता 2]. एकंदरीत, सांविधिक
आणि योजना साहाय्य यांच्या मानाने स्वेच्छाधीन
साहाय्याच्याबाबतीत केंद्राची महाराष्ट्रावर नेहमीच
मेहेरनजर होती असे दिसते. या गोष्टीचा गोडबोले
उल्लेख करीत नाहीत. मात्र हे खरे की, गुलाटी-जॉर्ज
यांचा अभ्यास आणि सरकारिया आयोगाने सादर
केलेली आकडेवारी यांचा एकत्रित विचार करता असे

जानेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4

दिसते की, सामान्यपणे 1956 ते 1985 या तीन
दशकांच्या काळात सर्व राज्यांच्या तुलनेने महाराष्ट्रास
केंद्राकडून मिळालेले दरडोई वित्तीय साहाय्य कमीच
होते. महाराष्ट्र हे देशातील एक विकसित राज्य आहे.
परिणामी, महसूल गोळा करून घेण्याची महाराष्ट्र
सरकारची क्षमतादेखील अधिक आहे हे लक्षात घेता,
केंद्राकडून महाराष्ट्रास मिळणारे दरडोई वित्तीय
साहाय्य इतर राज्यांच्या मानाने कमी आहे. यात महा-
राष्ट्रावर अन्याय होतीच असे म्हणता येणार नाही.
परंतु आपल्या एकूण प्राप्तीच्या बाबींवरील ही मर्यादा
ध्यानात घेऊन महाराष्ट्र सरकारला आपल्या खर्चा-
विषयी धोरण ठरवावे लागेल हे उघड आहे.

सरकारच्या खर्चाबाबतचे निवडक प्रश्न

गोडबोले यांनी राज्यशासनाच्या खर्चाबाबतचा
आपला दृष्टिकोन विशद करून सांगण्यासाठी ग्रंथाच्या
पाचव्या प्रकरणात काही निवडक प्रश्नांचे उदाहरणा-
दाखल विश्लेषण केले आहे. हे प्रश्न खालीलप्रमाणे
आहेत : (1) अवर्षणप्रस्तांचे पीडानिवारण (ड्राउट-
रिलीफ) आणि अवर्षणापासून बचाव (ड्राउट-प्रूफिंग),
(2) पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, (3) पाटबंधारे वा
जलसिंचन, (4) ऊर्जा, (5) नागरीकरण, (6) पगार
आणि मजूरी (सेंलरीज अँड वेजिस), (7) शिक्षण
आणि (8) रोजगार हमी. या प्रश्नांचे विश्लेषण
करताना लेखकाने सामाजिक न्यायावर आधारित
आर्थिक विकास शक्य तेवढ्या द्रुतगतीने व्हावा यासाठी
कोणत्या बाबींवरील सरकारी खर्चाचे प्रमाण कमी
करून कोणत्या बाबींवर वाढविले पाहिजे याचा मागोवा
घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. [गोडबोले, पृष्ठ 28,
परिच्छेद 5.2]

दानगीदाखल निवडलेल्या काही प्रमुख प्रश्नांचे
विवेचन करीत असताना गोडबोले एक गोष्ट आवर्जून
मांडतात ती ही की, महाराष्ट्र सरकारने आजपर्यंतचा
अर्थसंकल्पीय अनुभव जमेल धरून आगामी काळात एक
व्यूह (स्ट्रॅटेजी) कल्पून खर्चाविषयीच्या धोरणात बदल
करावयास हवेत. या खर्च-धोरण व्यूहाविषयीच्या
आपल्या कल्पना त्यांनी ग्रंथाच्या अखेरच्या सहाव्या
प्रकरणात मांडल्या आहेत या व्यूहास अनुसरून धोरण
आखावयाचे म्हटल्यास अनेक प्रकारच्या खर्चांना कात्री

लावावी लागेल, आणि हे निर्णय क्लेशकारक म्हणून अवघड असतील यात शंका नाही. परंतु जर या निर्णयांमुळे पडणारा अल्पकालीन भार आणि त्यांच्या-पासून मिळणारे दीर्घकालीन लाभ हे लोकांना विश्वासात घेऊन विशद केले तर या निर्णयांना लोकांचा पाठिंबा मिळून ते फलरूप होण्याचा संभव वाढतो, हे लेखकांचे म्हणणे सयुक्तिक वाटते. [गोडबोले, पृष्ठ 2, परिच्छेद 1.13],

वाढत्या अर्थसंकल्पीय तुटीचा जमाना

गेल्या काही वर्षांत अर्थसंकल्पीय तूट सततपणे वाढत आहे. याचा उल्लेख वरती आला आहे. सरकारी उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक झाला की तूट निर्माण होते. तूट कमी करण्याचा एक मार्ग म्हणजे सरकारचे उत्पन्न वाढविणे हा होय. परंतु या मार्गाने परिस्थिती सुधारता येईल असे गोडबोले यांना वाटत नाही असे दिसते. याचे कारण सरकारी उत्पन्न वाढविण्याची शक्यता मर्यादित आहे, असे त्यांचे मत आहे. भारत सरकार-कडून महाराष्ट्रास मिळू शकणाऱ्या वित्तीय साहाय्याच्या मर्यादा याआधी विशद केल्या आहेत. महाराष्ट्र सरकार नवीन कर वसवून उत्पन्न वाढवू शकेल असाही फारसा संभव नाही. [गोडबोले, पृष्ठ 60, परिच्छेद 6.]]. तेव्हा परिस्थितीशी मुकाबला करण्यासाठी योग्य असा खर्च-धोरण व्यूह आखून त्यानुसार धोरणबदल करण्या-वर भर द्यावयास ह्या असे ग्रंथकर्त्यांचे प्रतिपादन आहे. परिणामतः काही क्षेत्रांवरील सरकारी खर्च इतर क्षेत्रांशी तुलना करता वाढवावे लागतील आणि काही क्षेत्रांवरील खर्चावर मर्यादा घालाव्या लागतील, याचा उल्लेख वरती आलाच आहे.

अर्थात महाराष्ट्र सरकारचे उत्पन्न वाढविण्यास मुळीच वाव नाही असे गोडबोले यांचे म्हणणे नाही. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्र शासनाने कित्येक सरकारी उत्पादनसंस्थांमध्ये (पब्लिक सेक्टर एन्टरप्रायझेस) मोठी गुंतवणूक केली आहे. त्यापासून अधिक उत्पन्न मिळविण्याच्या गरजेवर ते भर देतात. महाराष्ट्र राज्य वीज महामंडळ वगळता इतर सरकारी उत्पादनसंस्थां-मध्ये शासनाने गुंतविलेले भागभांडवल 1984-85 मध्ये रु. 258.50 कोटी होते ते 1985-86 मध्ये रु. 286.05 कोटी झाले आणि 1986-87 मध्ये ते

रु. 324.29 कोटीपर्यंत वाढले. परंतु या भागभांडवलावर सरकारला मिळालेला लाभांश 1984-85 मध्ये 0.27 टक्के, 1985-86 मध्ये 0.16 टक्के आणि 1986-87 मध्ये 0.14 टक्के इतका नगण्य होता. [गोडबोले, पृष्ठ 63, परिच्छेद 6.5]. या उत्पादनसंस्थांपासून अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी सरकारला काही कठोर निर्णय घ्यावे लागतील. ज्या प्रमाणात असे करणे सरकारला शक्य होईल त्याप्रमाणात त्यास उत्पन्नवाढीचा एक मार्ग खुला होईल. सहकारी क्षेत्रात सरकारने केलेल्या गुंत-वणुकीबाबत हेच म्हणता येईल. या क्षेत्रातील सर-कारच्या गुंतवणुकीवर 1986-87 मध्ये सरकारला रु. 81.12 लक्ष एवढा लाभांश मिळाला, तो गुंतवणु-कीच्या केवळ 0.24 टक्के होता. हे उत्पन्न वाढविण्या-साठी महाराष्ट्र सरकारला सहकारी क्षेत्रातील आपल्या वित्तीय हितसंबंधांचा तपशीलवार आढावा घेऊन निश्चित पावले उचलावी लागतील. [गोडबोले, पृष्ठ 64, परिच्छेद 6.12]. परंतु सरकारचे उत्पन्न वाढ-विण्याच्या शक्यतेचा विचार करताना गोडबोले यांनी बहुतांशी विचार-कर (नॉन-टॅक्स) साधनेच लक्षात घेतलेली दिसतात. तसे पाहता, शेतीक्षेत्रावर अधिक कर वसविणे वा करप्रशासनयंत्रणेची क्षमता वाढविणे यांसारख्या धोरणांचा अवलंब करून करापासून अधिक उत्पन्न मिळविण्यास महाराष्ट्रात वाव आहे असे म्हटल्यास ते वावगे होणार नाही. या संदर्भात राज्याच्या अखत्यारातील करांच्या महसुलाचे राज्याच्या उत्प-न्नाशी असलेले प्रमाण ध्यानात घेऊन महाराष्ट्राची चार दक्षिणेकडच्या राज्यांशी केलेली तुलना उद्बोधक ठरते. या चारही राज्यांचे दरडोई राज्य-उत्पन्न महाराष्ट्रापेक्षा कमी आहे तरीही उपरोक्त प्रमाण 1987-88 मध्ये महाराष्ट्राच्याबाबतीत 9.9 टक्के होते तर चारपैकी प्रत्येक राज्याचे ते महाराष्ट्राहून अधिक होते. संबंधित आकडे खालीलप्रमाणे होते : कर्नाटक 11.8, केरळ 13.5, आंध्रप्रदेश 12.8 आणि तामिळनाडू 10.9 [सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकनॉमि, तक्ता 14.25] तुलनेसाठी निवडलेला निकष परिपूर्ण नाही हे खरे असले तरी महाराष्ट्राचे कर-उत्पन्न वाढविण्यास वाव आहे, हा या तुलनेसून सूचित होणारा निष्कर्ष मान्य होण्यास हरकत नसावी. मात्र म्हणून सरकारी खर्चाबाबत धोरणात्मक बदल करणे जरूरीचे आहे, असे गोडबोले म्हणतात. त्यास बाधा येत नाही. तसे पाहता अर्थसंकल्पीय उत्पन्न मोठे

असो वा नसो, खर्चाच्या बाबींमध्ये योग्य तो अग्रक्रम लावणे आणि अपव्ययी खर्च टाळणे या गोष्टींचे अव-
धान प्रत्येक अर्थसंकल्प तयार करताना सरकारने ठेवलेच पाहिजे. सदरहू ग्रंथातील लेखकांच्या म्हणण्याचा मतितार्थ असा की, महाराष्ट्राच्या सध्याच्या अर्थसंक-
ल्पीय परिस्थितीत वरील गोष्टी विशेष निकडीच्या झाल्या आहेत, कारण सरकारच्या उत्पन्नाची स्थिती काहीशी अनिश्चित बनली आहे.

खर्च-धोरण व्यूहाचे ढोबळ स्वरूप

महाराष्ट्र शासनाच्या खर्चाच्या निवडक बाबींचे विश्लेषण गोडबोले करतात हे वरती सांगितलेच आहे. त्यातील कोणत्या बाबींवर अधिक खर्च करणे आवश्यक आहे आणि कोणत्या बाबींवर कमी हे सांगण्याच्या ओघात लेखक संकल्पित व्यूहाचे ढोबळ स्वरूप स्पष्ट करतो. ज्या क्षेत्रावर आगामी काळात सरकारी खर्च वाढविण्याची गरज आहे. त्यामध्ये उदाहरणादाखल पाटबंधाऱ्यांचा उल्लेख करता येईल. महाराष्ट्रात वारंवार अवर्षणाची परिस्थिती निर्माण होते, त्यावर तातडीने मात करणे आवश्यक आहे. यादृष्टीने जल-संचनावरील गुंतवणुकीला सर्वात वरचा अग्रक्रम देणे क्रमप्राप्त ठरते. यासाठी या क्षेत्रावर पूर्वीच्या मानाने अधिक खर्च केला पाहिजे, असे गोडबोले म्हणतात. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत पाटबंधारे आणि पूर-नियंत्रण याकरिता राज्याच्या एकूण अंदाजित खर्चाचा 17.78 टक्के भाग राखून ठेवण्यात आला. त्या आधीच्या दोन पंचवार्षिक योजनांतील हे प्रमाण साधारणतः तेवढेच होते. यापुढे या खर्चाचे प्रमाण आणखी बरेच वाढविले पाहिजे याकडे गोडबोले लक्ष वेधतात [गोडबोले, पृष्ठ 36, परिच्छेद 5.37]. खर्च विषयक धोरणवदलाची ही एक बाजू झाली.

दुसरी बाजू म्हणजे, काही प्रकारच्या खर्चात कपात करणे, निदान त्यावर नियंत्रण ठेवणे, ही होय. या संदर्भात पगार आणि मजुरी यावरील सरकारी खर्चाचे उदाहरण देता येईल. हा खर्च केवळ सरकारी सेवकांचा पगार/मजुरी यापुरताच मर्यादित नाही. त्यामध्ये सरकार आपल्या माजी सेवकांच्या निवृत्ती-वेतनावर करीत असलेला खर्च तसेच अनुदान-प्राप्त संस्थांचे सेवक यांचे पगार/मजुरी, निवृत्तीवेतन यातील

सरकारी अनुदानाचा अंश यांचाही समावेश करावयास हवा. हा एकत्रित खर्च 1980-81 मध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या एकूण महसुली खर्चाच्या 42.50 टक्के होता, तो 1987-88 मध्ये 47.77 टक्के झाला. हा खर्च आढोख्यात ठेवण्यासाठी सरकारने आपली नोकर-भरतीविषयक धोरणे विनियमित करण्याचा परा-काष्टेचा प्रयत्न करावयास हवा असे गोडबोले यांचे म्हणणे आहे [गोडबोले, पृष्ठ 48, परिच्छेद 5.80]. विशेषतः आजच्या अतिशय अवघड अर्थसंकल्पीय परि-स्थितीत हे प्रतिपादन सव्यविकृत वाटते.

सरकारी खर्चात काटकसर करण्याचे प्रयत्न एका गोष्टीमुळे मर्यादित होण्याची शक्यता असते, तिचा येथे उल्लेख केला पाहिजे. कोणत्याही अर्थसंकल्पीय वर्षात सरकारची काही कामे/योजना अपूर्ण राहतात आणि ती पुढील वर्षात चालू राहतात. त्यांच्यावरील खर्चास सरकार बांधलेले असते. म्हणजे आगामी वर्षातील सरकारी खर्चाचा काही भाग आधीच निश्चित झालेला असतो आणि म्हणून खर्चात बचत करण्याच्या शक्यते-वर मर्यादा पडते असे म्हटले जाते. विशेषतः अशा अपूर्ण कामांवरील उरलेल्या खर्चाचे प्रमाण दर अर्थ-संकल्पीय वर्षात बरेच मोठे असते हे लक्षात घेता या मुद्याचे महत्त्व मान्य करावे लागते. या संदर्भात 'शून्याधारित अर्थसंकल्पन' (झिरो-बेस्ड बजेटिंग) यास पुढे 'विकासाधारित अर्थसंकल्पन' असे संबोध-ण्याची प्रथा पडली- ही संकल्पना प्रस्तुत ठरते. शून्या-धारित अर्थसंकल्पनाच्या व्यवस्थेत येत्या वर्षाचा अर्थ-संकल्प तयार करताना नव्याने सुरू करावयाची कामे, निर्माण करावयाची पदे यांचा विचार लागतोच, परंतु त्याचबरोबर मागील काळातील कार्यक्रम, अपूर्ण कामे, मंजूर झालेली पदे या सर्वांची पुन्हा छाननी करून त्यातील कोणते कार्यक्रम/कामे/पदे निकालात काढून खर्चाची बचत करता येईल हे पाहिले जाते. या पद्धतीचा अवलंब करून 1987-88 मध्ये महाराष्ट्र सरकारने रु. 50 कोटींची बचत केली असे सांगितले जाते. [गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र, फिन्स डिपार्टमेंट, पृष्ठ 1]. खर्चात बचत करण्यासाठी शून्याधारित अर्थसंकल्पन हे योग्य दिशेने टाकलेले पाऊल होते परंतु 1987-88 च्या रु. 5,435 कोटींच्या (सुधारित अंदाजानुसार) शासकीय महसुली अर्थसंकल्पात रु. 50 कोटींची बचत ही केवळ

। टक्का एवढी नगण्य होती. या नवीन प्रयोगाचे अत्यल्प यश लक्षात घेऊन खर्चबचतीचा हा कार्यक्रम कार्यवाहीत आणण्यातील अडचणी कोणत्या याचा सखोलपणे अभ्यास करण्याची गरज होती परंतु तसे न करता महाराष्ट्र सरकारने ब्रून्याधारित अर्थसंकल्पनाचा प्रयोगच हितसंबंधी लोकांच्या दडपणाखाली संघुटात आणला. तेव्हा एखादे आर्थिक धोरण कितीही संयुक्तिक असले तरी ते समर्थपणे कार्यवाहीत आणावयाचे असल्यास पुरेशा राजकीय पूर्वतयारीची गरज असते हे यावरून उमगते. पण म्हणून खर्च-धोरण व्यूहाचे गोड-बोलेप्रणीत समर्थन व्यर्थ ठरते असे नाही.

सदरह ग्रंथात सरकारी खर्चाविषयीची जी व्यवस्था लेखकास अभिप्रेत आहे तिच्या आणखी एका बाजूचा निर्देश येथे करावयास हवा. केवळ सरकारी कार्याची वर्गवारी त्यांच्या अग्रक्रमानुसार करून लेखक थांबत नाही त्याच्या मते सध्या सरकारने वाजवीपेक्षा अधिक कामे आपल्या हाती घेतली आहेत. कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे, न्यायदानाची यंत्रणा सुस्थितीत ठेवणे, अनुसूचित जातीजमाती आणि इतर दुर्बल घटक यांचे कल्याण साधणे, ज्या प्रकारच्या विकासायोगी आधारभूत संरचनेसाठी (उदा मीठचा वा मध्यम जलसिंचन योजना) सरकारने मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. अशी संरचना निर्माण करणे, यासारखी कामे ही सरकारची प्राथमिक, मूलभूत जबाबदारी आहे हे कोणीही मान्य करील. परंतु इतर अनेक क्षेत्रे अशी आहेत की जी सरकारने पूर्णपणे आपल्या पंखाखाली न घेता त्यामध्ये खाजगी उपक्रमास वाव दिला पाहिजे, असे प्रतिपादन मोडबोले करतात. यामध्ये रस्ते आणि पूलबांधणी, बीजनिर्मिती, बंदर विकास, मार्ग परिवहन, सहरी बससेवा इत्यादींचा ते समावेश करतात. तसेच आरोग्य आणि शिक्षण या क्षेत्रात सरकारने आपली जबाबदारी केवळ भागासलेले प्रदेश, दुर्लक्षित आणि दुर्बल घटक, आणि दारिद्र्य-रेवेखाळील व्यक्ती यांच्या गरजांपुरती मर्यादित करावी, आणि समाजातील इतर घटकांतील जे कोणी या सेवांचा लाभ घेतील त्यांनी आपापल्यापुरता खर्चाचा भार उचलावा अशी सूचनाही मोडबोले करतात. [गोडबोले, पृष्ठ 67, परिच्छेद] महाराष्ट्रातील-विद्यहना संपूर्ण देशातील - आपमतलबी राजकीय नेत्यांचा सर्वांगीण हस्तक्षेप आणि शासकीय प्रशासनाच्या कार्य-

क्षमतेवर त्यांचे होणारे परिणाम या गोष्टी लक्षात घेता सरकारने काही क्षेत्रांतून माघार घेणे आर्थिक-दृष्ट्या हितकारक ठरेल असे वाटणे गैरवाजवी नाही. परंतु आपल्या देशात उत्पन्न आणि संपत्ती यांच्याबाबतीत कमालीची विषमता आहे. या परिस्थितीत जर अनेक महत्त्वाच्या आवश्यक सेवा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी केवळ नप्याने प्रेरित झालेल्या खाजगी उद्योगावर सोपविली तर या सेवा सामाजिकदृष्ट्या दृष्टतम प्रमाणात प्रदेशवार, लोकसंख्या गटवार विभागल्या जातील याची खात्री देता येणार नाही. तेव्हा खाजगीकरणसंबंधीची गोडबोले यांची सूचना अधिक चर्चितली गेली पाहिजे असे वाटते.

वरील विवेचनाचा मतितार्थ असा की, परिणामकारक खर्च-धोरण व्यूह आखून तो कार्यवाहीत आणताना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागेल. यातील कित्येक अडचणी संकुचित स्वरूपाच्या लोकानुनयवादी राजकारणातून उद्भवणाऱ्या आहेत. लोकानुनयवादी धोरणाविषय सरकारिया आयोगाने दिलेल्या इशाऱ्याचा वरती उल्लेख केला आहे. परंतु लोकानुनयवादाला वेसण घालून खर्च-धोरण व्यूह यशस्वी व्हावा यासाठी काय केले पाहिजे, हा व्यापक संदर्भाचा विषय असून तो गोडबोले यांच्या ग्रंथातील विवेचनक्षेत्र बसत नाही हे उघडच आहे.

तळटीपा

1 चालू किमती आणि बाजारी किमती यातील भेद लक्षात घेतला पाहिजे. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चालू किमतीतील वार्षिक अंदाज हे पैशातील उत्पन्नातील बदल दाखवितात. आम्हास जर यास्तव उत्पन्नातील बदल पाहावयाचे असतील तर स्थिर किमतीतील वार्षिक अंदाज तयार करावे लागतील. म्हणजे चालू किमतीतील अंदाज हे स्थिर किमतीतील अंदाजाशी वैधर्म्य (कॉन्ट्रास्ट) दाखवितात, याउलट बाजारी किमतीतील अंदाज आणि निव्वळ घटक परिचयानुसार (अॅट फॅक्टर कॉस्ट) अंदाज असा एक वेगळ्या प्रकारचा फरक राष्ट्रीय उत्पन्न विश्लेषणात केला जातो. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या बाजारी किमतीतील अंदाजातून जर आपण अप्रत्यक्ष कर वेजा करून त्यात सरकारी अर्थसाहाय्य (सबसिडीज) मिळविले, तसेच

उद्योगाची एकमात्र देणी (उदा. उद्योगाने नफा हेतुहीन संस्थाना दिलेल्या देणग्या) वगळली की राष्ट्रीय उत्पन्नाचा निव्वळ घटकपरिव्ययानुसार अंदाज तयार होतो. तेव्हा चालू, बाजारी किमतीतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अंदाज याचा अर्थ ते अंदाज वास्तव उत्पन्नाचे नाहीत, तसेच निव्वळ घटकपरिव्ययानुसारही नाहीत, असा होतो.

- 2 ही प्रमाणे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या एका प्रकाशनातील माहितीवरून काढली आहेत [रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, पृष्ठ 113].
- 3 राज्याचे दरडोई उत्पन्न म्हणजे दरडोई निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पादन / उत्पन्न होय. देशाच्या सरासरीशी तुलना करावयाची तर आपणास देशाचे 1986-87 चे निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन / उत्पन्न हवे भारत सरकारच्या सेंट्रल स्टॅटिस्टिकल ऑर्गनायझेशन या कार्यालयाच्या अलीकडील एका प्रकाशनातील आकडेवारीवरून (चालू, बाजारी किमतीतील निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन / उत्पन्न ÷ लोकसंख्या) दरडोई उत्पादन / उत्पन्न काढता आले [सेंट्रल स्टॅटिस्टिकल ऑर्गनायझेशन, पृ. 6 आणि 8].
- 4 सुरुवातीला गाळगीळ सूत्राचा तपशील थोडासा वेगळा होता. पुढे 1980 मध्ये त्यात बदल करून त्या आधीचा एक निकष पूर्णपणे वगळून 'मागासलेपणा' या निकषाचा भारांक पूर्वीच्या 10 टक्क्यांवरून 20 टक्क्यांवर नेण्यात आला. योजनासाहाय्य वाटपाचे हे सूत्र अगदी अलीकडे जनता दल राजवटीत पुन्हा बदलण्याचा निर्णय घेण्यात आला. गोडबोले यांच्या ग्रंथाच्या प्रकाशनानंतर हा बदल करण्यात आला असल्याने प्रस्तुत ग्रंथात अर्थातच त्याची दखल घेणे शक्य नव्हते.
- 5 भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 293(3) प्रमाणे जर एखादे राज्य सरकार भारत सरकारचे ऋणको असेल तर खुल्या बाजारात कर्जे काढण्याआधी त्या राज्य सरकारास भारत सरकारची परवानगी घ्यावी लागते. सध्या सर्वच राज्य सरकारे भारत सरकारची ऋणकी बनली आहेत, तेव्हा केंद्र सरकारच्या संमतीनेच त्यांना खुल्या बाजारात कर्जे उभी करता येतात.

- 6 देशातील 1985 पर्यंतच्या एकूण 22 राज्यांचे दोन भाग पडतात : (1) 15 प्रमुख राज्ये : आंध्र प्रदेश, आसाम, ओरिसा, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, गुजरात, तामिळनाडू, पंजाब, पश्चिम बंगाल, बिहार; मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान आणि हरियाणा आणि (2) विशेष प्रवर्ग केलेली राज्ये : जम्मू-काश्मीर, त्रिपुरा, नागालँड, मणिपूर, मेघालय, सिक्कीम आणि हिमाचल प्रदेश. विशेष प्रवर्ग केलेली राज्ये ही तुलनेने बरीच मागासलेली असल्याने केंद्र सरकारकडून त्यांना फार मोठ्या प्रमाणात दरडोई साहाय्य मिळते. साहजिकच या सात राज्यांच्या दरडोई रकमांमुळे सर्व 22 राज्यांची सरासरी दरडोई रक्कम बरीच अधिक होते. तेव्हा महाराष्ट्राच्या दरडोई रकमेची तुलना 15 प्रमुख राज्यांच्या सरासरीशी करणे अधिक उचित ठरेल. परंतु सरकारी आयोगाच्या अहवालात संबंधित माहिती मिळत नाही. तेव्हा 22 राज्यांच्या संदर्भातच महाराष्ट्रास मिळालेले दरडोई साहाय्य पाहण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

संदर्भ सूची

- इकनॉमिक अँडव्हायजरी कौन्सिल, रिपोर्ट ऑफ द इकनॉमिक अँडव्हायजरी कौन्सिल ऑन द करंट इकनॉमिक सिच्युएशन अँड प्रायॉरिटी एरियाज ऑफ अँकशन, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, मिनिस्ट्री ऑफ फिनेंस, डिसेंबर, 1989.
- गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र, फिनेंस डिपार्टमेंट, डेव्हलपमेंट-बॅन्ड बजेटिंग इन महाराष्ट्र, ए रिव्ह्यू, मार्च 1989.
- गुलाटी, आय. एस. आणि जॉर्ज के. के., एसेज इन फेडरल फिनेन्शियल रिलेशन्स, ऑक्सफर्ड अँड आय. बी. एच. पब्लिशिंग कं. प्रायव्हेट लि. आणि सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट स्टडिज, त्रिवेंद्रम, 1988.
- नववा वित्त आयोग, सेकंड रिपोर्ट ऑफ द नाइन्थ फिनेन्स कमिशन (फॉर 1990-95), डिसेंबर 1989.
- बेकरमन, विलफ्रेड, 'हाऊ लार्ज ए पब्लिक सेक्टर', डायटर हेल्म (संपादित), द इकनॉमिक वॉर्ड्स ऑफ द स्टेट, ऑक्सफर्ड, 1989, या ग्रंथात.

भ्रसट्रेव्ह, रिचर्ड ए., द थिअरी ऑफ पब्लिक फिनेन्स,
इंटरनॅशनल स्टुडंट एडिशन, सॅक्रेडो-हिल
बुक कंपनी, 1959.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, रिपोर्ट ऑन करस्सी अँड
फिनेन्स, 1988-89, व्हॉल्यूम II, स्टॅटिस्टिकल
स्टेटमेंट्स.

सरकारिया आयोग, कमिशन ऑन सेंटर-स्टेट रिलेशन्स
रिपोर्ट, पार्ट I.

सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकनॉमी, बेसिक स्टॅटि-
स्टिक्स रिलेटिंग टु द इंडियन इकनॉमी,
व्हॉल्यूम 2: स्टेट्स, सप्टेंबर 1990, मुंबई.

सेंट्रल स्टॅटिस्टिकल ऑर्गनायझेशन, नॅशनल अकाउन्ट्स
स्टॅटिस्टिक्स, 1990, डिपार्टमेंट ऑफ स्टॅटिस्टिक्स,
मिनिस्ट्री ऑफ प्लॅनिंग, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया.

आनंद नाडकर्णी

प्राध्यापक, इंडियन स्कूल

ऑफ पोलिटिकल इकनॉमी, पुणे

आणि भूतपूर्व प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

आजीव सदस्यांची यादी

(ऑक्टोबर-डिसेंबर 1990 अंकावरून पुढे चालू)

524	प्रा. रमेश लक्ष्मण वैद्य, नरखेड (जि. नागपूर)
525	प्रा. सौ. नलिनी श्रीवास्तव, चंद्रपूर
526	डाॅ. सौ. ऋचा घाटे, नागपूर
527	सौ. पद्मजा गंधे, धणजी (गोवा)
528	प्रा. एस. एस. रानगे, कोल्हापूर
529	प्रा. प्रकाश जगन्नाथ जाधव, वाई (जि. सातारा)
530	प्रा. सावता शंकर ढोक, कोल्हापूर
531	प्रा. चंद्रकांत जनार्दन जोशी, कोल्हापूर
532	प्रा. महादेव दशरथ यादव, अर्जुननगर (जि. कोल्हापूर)
533	प्रा. विजय फरादे, वाई (जि. सातारा)
534	डाॅ. विलास मा. हिलगे, कोल्हापूर

पंधरावे वार्षिक अधिवेशन

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे पंधरावे वार्षिक अधिवेशन 1991 च्या ऑक्टोबर/नोव्हेंबरमध्ये नांदेड येथे आयोजित होणार आहे. डॉ. ज. फा. पाटील, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, अध्यक्षस्थानी असतील.

अधिवेशनातील चर्चासत्रांसाठी खालील विषय निश्चित करण्यात आलेले आहेत :

- (1) पैसाविषयक सिद्धान्तातील आधुनिक प्रवाह
- (2) भारतातील अनौपचारिक क्षेत्रातील (informal Sector) कामगारांच्या समस्या : स्वरूप व उपाय
- (3) महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांतील पर्यटन व्यवसाय

चौथा विषय तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीशी संबंधित असेल व तो परिषदेचे अध्यक्ष यथावकाश जाहीर करतील.

निबंधलेखकांनी जास्तीत जास्त 2000 शब्दात विषय मांडावयाचा असून निबंधासोबत 100 शब्दात त्याचा गोषवारा सादर करावयाचा आहे. निबंधाच्या दोन प्रती पाठवाव्यात.

निबंध मराठीतच असावेत. लेखकांनी आपले संपूर्ण नाव व पत्ता मराठीतच देणे आवश्यक आहे. चर्चासत्रांसाठी सादर करण्यात येणारे निबंध पूर्वी अन्यत्र कोठेही सादर केलेले वा प्रसिद्ध केलेले नसावेत.

निबंधलेखकांच्या मार्गदर्शनासाठी विषयांची रूपरेखा पहा : 'अर्थसंवाद', ऑक्टोबर-डिसेंबर, 1990, पृष्ठे 203-12.

31 ऑगस्ट 1991 ही निबंध स्वीकारण्याची अखेरची तारीख असून त्यानंतर पाठविलेला निबंध स्वीकारला जाणार नाही

निबंधलेखकांनी आपले निबंध डॉ. ज. फा. पाटील, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर 416 004 या पत्त्यावर पाठवावयाचे आहेत.

ध्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह - खजिनदार

निबंधलेखकांसाठी महत्वाच्या सूचना

- (1) चर्चासत्रासाठी विषयाचे जे शीर्षक जाहीर केलेले असते तेच आपल्याही निबंधाला देणे आवश्यक नाही. त्याच्या अंतर्गत एखादा उप-विषय निवडून त्या अनुषंगाने योग्य असे शीर्षक आपणास देता येईल.
- (2) सामान्यपणे विषयाचा ऐतिहासिक आढावा घेण्यासाठी पूर्ण निबंधाचा उपयोग करू नये. त्यात अनेक वादग्रस्त मुद्द्यांचे विश्लेषण असल्यास व त्यातून आपण नवीन अर्थ (Interpretation) लावण्याचा प्रयत्न करणार असल्यासच विस्तृत आढावा घ्यावा.

- (3) जी माहिती एम. ए. पर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये उपलब्ध असते तिचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. परंतु त्या पातळीचे विश्लेषण निबंधात असू नये, कारण ते सर्वांना माहित असते. त्या माहितीतील सांख्यिकी संबंध शोधून त्यापलिकडे जाऊन विश्लेषणाचा प्रयत्न करणे योग्य राहिल.
- (4) समाजाच्या आर्थिक जीवनाचा (राष्ट्रीय/प्रादेशिक आणि आवश्यकतेनुसार स्थानिक) सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाशी येणारा संबंध, त्यात होणारे बदल आणि शासनाचे आर्थिक धोरण यावर निबंधात त्या त्या विषयाच्या अनुषंगाने भर असावा.
- (5) निबंधातील वेगवेगळ्या भागांमध्ये जे संबंध आपण दर्शवितो आणि निष्कर्ष प्रस्थापित करतो त्यांच्यात अंतर्गत सुसंगती साधण्याचा प्रयत्न केला जावा.
- (6) निबंधात शक्यतो महाराष्ट्र शासनाच्या भाषा संचालनालयाने प्रकाशित केलेल्या 'अर्थशास्त्र परिभाषा कोश' आणि 'शासन व्यवहार कोश' यांतील परिभाषेचा उपयोग करावा. त्यातील शब्दांचा अर्थ पटत नसल्यास इतर शब्दांचा उपयोग करावा. महत्त्वाच्या मराठी संज्ञांचे मूळ इंग्रजी शब्द कसात द्यावेत.
- (7) निबंधातील आकडेवारीचे संदर्भ अचूक, सुस्पष्ट, परिपूर्ण आणि मान्य पद्धतीनुसार असणे आवश्यक आहे.
- (8) निबंधाची मांडणी केवळ सांख्यिकी माहितीचे संकलन करून वर्णन करणारी न ठेवता संशोधनात्मक पद्धतीची असावी. त्यामुळे निबंधाची पातळी उंचावेत.

कारे उद्योगसमूह

गोवा * * * मुंबई

औषध व्यवसायातील अग्रणी

मुख्य कार्यालय :

डॅक्विड हाऊस, दुसरा मजला,
बँक ऑफ इंडियाच्या वर,
टपाल पेटी क्रमांक 42
मडगाव (गोवा)

फोन : 22161, 22867

तार : " DROGSAL "

टेलेक्स : 196 226 डीसीआय आयएन

मुंबई कार्यालय :

इंडको रेमिडिज लि.,
18 - ए, महल इस्टेट,
महाकाली केव्हेज् रोड,
अधेरी (पूर्व),
मुंबई - 400 093

फोन : 6363464, 6363465

तार : " INDOCONT "

टेलेक्स : 011 79359 आयएनसीओ आयएन

संवाद

“ पैसाविषयक सिद्धान्तातील आधुनिक प्रवाह ” या विषयासंबंधी आणखी काही संदर्भ

पैशाच्या सिद्धान्तातील नवा प्रवाह हा पैशाच्या पुरवठ्याचा अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम होतो यासंबंधीचाच आहे. मिल्टन फ्रीडमन यांच्या नेतृत्वाखाली पैशाच्या पुरवठ्याला, म्हणून पैशाच्या पुरवठ्याचे, 'लक्ष्य' नेमून देण्याला महत्त्व आले. हे धोरण अमेरिका (रेगनॉमिक्स) व ब्रिटन (थॅचरिझम) या दोन्ही राष्ट्रांनी स्वीकारले. पण ते लवकरच फसले. हे धोरण का फसले, याला मजुरीच्या दरातील वाढ कितपत कारणीभूत आहे, पैशाचा पुरवठा हे लक्ष्य असावे का बँकिंग धोरण हे लक्ष्य असावे, तसेच लक्ष्य पैशाच्या पुरवठ्याचे असावे का पैशातील विनियोगाचे ? इत्यादी प्रश्न यातून निर्माण झाले आहेत.

एकीकडे भावफुगवटा व दुसरीकडे वाढती बेकारी अशा अवरोधी वृद्धीच्या (स्टॅगफ्लेशन) चक्रात आपण सापडलो आहोत. या प्रश्नाचे उत्तर शोधताना पैशाच्या सिद्धान्तातील नवीन प्रवाहाकडे आपणाला वळावे लागते. आणि या प्रवाहात जवळजवळ विरोधी असे तट पडल्याचे आढळून येते. याचा मागोवा घेण्यासाठी पुढील संदर्भ अभ्यासनीय आहेत :

- 1 Arestis, Philip आणि Elgar, Edward (Eds.), Post-Keynesian Monetary Economics.
- 2 Davidson, Paul, Money and the Real World.
- 3 Eishner, A. S., Micro-foundations of Macro-Economics.
- 4 Hicks, J. R., Economic Perspective.
- 5 Kaldor, Nicholas, The Scourge of Monetarism.
- 6 ज्यांना अर्थमितीत रस आहे त्यांच्यासाठी : Karl, Brunner आणि Mellger, A. H., Monetary Economics.
- 7 D. Laidler आणि J. Tobin यांचे इकनॉमिक जर्नल, मार्च 1981 यातील लेख.
- 8 Meade, J. E., Stagflation, Vol. I & II.
- 9 Weintraub, S., Keynes, Keynesians and Monetarists.
- 10 Wilson, T., Inflation, Unemployment and the Market.
- 11 खेर, सी. पं., द्रव्यनीती (यातील पहिले प्रकरण रॅडक्लिफ समितीच्या अहवालाची सांगोपांग चर्चा करते).
- 12 खेर, सी. पं., पैसावाद की केन्सवाद ? (नवीन प्रवाहाचे विश्लेषण करते).

पैसा म्हणजे काय ? या प्रश्नाशी सगळे शास्त्र व त्यातील बदल निगडित आहे. त्यामुळे पैशाचे स्वरूप जसजसे बदलत गेले तसतसा या शास्त्रातही बदल झाला आहे. विशेषतः राशी सिद्धान्तासंबंधात हे स्पष्ट दिसते. तेव्हा पैशाच्या नवनवीन प्रकाराची व तत्कालीन संस्था-व्यवस्थेची, संरचनेची पैशाच्या सिद्धान्ताचा कसा संबंध लागतो, विशिष्ट आर्थिक परिस्थितीत जसा बदल झाला तसा पैशाच्या सिद्धान्तातही बदल झाला का व कसा ? नव्या संदर्भात व भारताचा विचार करताना हे पाहणे अगत्याचे ठरत आहे.

पैशावर नियंत्रण राखण्याकरिता पुन्हा वटाव दराचा एकेकाळी प्रभाव होता. त्यावेळी व्याजाचा दर व तो ठरविण्यात असलेला पैशाचा वाटा महत्त्वाचा होता. भाववृद्धीच्या वातावरणात व्याजाचा दर निष्प्रभ ठरला आहे, ऋण झाला आहे. पैशाच्या सिद्धान्ताचा विचार करताना या बदलाचा विचारही अंतर्भूत होऊ शकतो.

सी. पं. खेर

**महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची
विज्ञानावरील प्रकाशने**

अ. क्र.	पुस्तकाचे नांव	लेखक / अनुवादक	किंमत
1	रेडिओ बुकस्ती	श्री. श्री. वि. साहोनी	52-00
2	रेकार्ड प्लेअर	" "	11-50
3	डिझेल इंजिन	प्रा. सुभाष सावरकर	15-00
4	अणुयुग	श्री. वि. चं. आठवले	12-00
5	पुस्तक बांधणी	श्री. वि. ना. लिमये	18-00
6	खनिज तेल व तज्जन्य रसायने	श्री. प. म. बर्वे	16-00
7	ध्वनिवर्धन आणि वितरण व्यवस्था	श्री. श्री. वि. सोहोनी	22-00
8	तेले व मेदे भाग - 1	डॉ. न. गं. मगर	19-00
9	वनश्रीसृष्टी भाग 1 व 2	डॉ. म. वि. आपटे	10-00
10	भौतिक मानवशास्त्र	श्री. वि. श्री. कुलकर्णी	(प्रत्येक भागास) 33-00
11	कापडावरील रासायनिक प्रक्रिया	डॉ. रा. शं. भागवत	18-00
12	बहुरूपी बहुगुणी कार्बन	डॉ. रा. चं. जोशी	14-00
13	सैद्धान्तिक मृत्तिका बलविज्ञान (श्री. तेरेगात्री लिखित "Theoretical Soil Mechanics" या पुस्तकाचा अनुवाद).	श्री. श. म. भालेराव	42-00

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची प्रकाशने खालील केंद्रावर मिळतील.

प्रकाशन व्यवस्थापक,
शासन मुद्रण व लेखनसामग्री विभाग,
चनीरोड, मुंबई-400 004.

व्यवस्थापक,
शासन लेखनसामग्री आणि ग्रंथागार,
शहागंज, गांधी चौक,
औरंगाबाद-431 001.

व्यवस्थापक,
शासकीय ग्रंथागार,
बडवे विल्डिंग, पी. वाय. सी. जिमखाना,
पुणे-411 004.

व्यवस्थापक,
शासन मुद्रण व ग्रंथागार, सिव्हील काइन्स,
नागपूर-440 001.

सांख्यिकी पुरवणी - 11

कच्च्या तेलाची जागतिक परिस्थिती

संकलन : रवीन्द्र दोशी *

कच्च्या तेलाचे जागतिक उत्पादन : प्रदेशनिहाय

(हजार पिपे प्रतिदिन)

प्रदेश	1967	1972	1977	1982	1987
1 उत्तर अमेरिका	9,773.3 (27.7)	10,860.1 (21.4)	9,401.0 (15.7)	9,928.0 (18.5)	9,848.0 (17.8)
2 लॅटिन अमेरिका	4,833.1 (13.8)	4,819.9 (9.5)	4,503.7 (7.5)	6,189.4 (11.5)	6,091.1 (11.0)
3 पश्चिम युरोप	436.0 (1.2)	435.1 (0.9)	1,505.5 (2.5)	3,052.7 (5.7)	4,049.1 (7.3)
4 मध्य पूर्व	9,977.1 (28.3)	1,8109.6 (35.7)	22,196.2 (37.1)	12,816.5 (23.8)	12,120.0 (21.8)
5 आफ्रिका	3,124.4 (8.8)	5,675.5 (11.2)	6,226.0 (10.4)	4,430.6 (8.2)	4,757.5 (8.6)
6 आशिया व अतिपूर्व	758.8 (2.2)	1,563.4 (3.1)	2,340.4 (3.9)	2,274.7 (4.2)	2,578.7 (4.6)
7 समाजवादी राष्ट्रे (पूर्व युरोप, रशिया, चीन)	6,318.4 (17.9)	8,917.9 (17.6)	13,192.1 (22.1)	14,657.8 (27.3)	15,489.1 (27.9)
8 ओशनिका (प्रशांत महासागरातील बेटांचा समूह)	20.8 (0.1)	326.9 (0.6)	441.8 (0.8)	389.1 (0.7)	578.6 (1.0)
एकूण	35,291.9 (100.0)	50,708.4 (100.0)	59,806.7 (100.0)	53,738.8 (100.0)	55,512.1 (100.0)

टीप : (1) कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दाखवितात.
(2) 1 पिप = 220 लिटर.

* प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आणि प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'.

जानेवारी-मार्च 1991, खंड 14, अंक 4

कच्च्या तेलाची जागतिक निर्यात : प्रदेशनिहाय

(हजार पिपे प्रतिदिन)

प्रदेश	1967	1972	1977	1982	1987
1 उत्तर अमेरिका	484.8 (5.0)	866.2 (8.0)	336.1 (3.6)	466.0 (4.7)	741.3 (7.5)
2 लॅटिन अमेरिका	2,598.1 (53.2)	2,350.9 (48.8)	1,869.5 (41.5)	2,805.8 (45.3)	2,764.3 (45.4)
3 पश्चिम युरोप	25.3 (5.8)	110.0 (25.3)	666.9 (44.3)	1,688.5 (55.3)	2,563.6 (63.3)
4 मध्य पूर्व	8,708.2 (87.3)	16,351.2 (90.3)	20,155.7 (90.8)	10,359.2 (80.8)	8,583.3 (70.8)
5 आफ्रिका	2,910.7 (93.2)	5,406.6 (95.3)	5,687.4 (91.3)	2,985.1 (67.4)	3,252.4 (68.4)
6 आशिया व अतिपूर्व	464.4 (61.2)	1,122.0 (71.8)	1,724.3 (73.7)	1,348.0 (59.3)	1,205.5 (46.7)
7 समाजवादी राष्ट्रे (पूर्व युरोप, रशिया, चीन)	1,100.7 (17.4)	1,563.0 (17.5)	2,629.2 (19.9)	2,792.8 (19.1)	3,153.0 (20.4)
8 ओशनिका (प्रसांत महासागरातील बेटांचा समूह)	- (-)	11.2 (3.4)	- (-)	0.8 (0.2)	100.0 (17.3)
एकूण	16,292.2 (46.16)	27,781.1 (54.8)	33,069.1 (55.3)	22,426.2 (41.7)	22,364.4 (40.3)

टीप : कंसातील आकडे संबंधित प्रदेशाच्या एकूण उत्पादनाशी टक्केवारी दाखविताने.

जागतिक निर्यातीत 'ओपेक' राष्ट्रांचा हिस्सा

(हजार पिपे प्रतिदिन)

तपशील	1967	1972	1977	1982	1987
1 तेलाची एकूण जागतिक निर्यात	16,292.2	2,7781.1	33,069.1	22,426.2	22,364.4
2 'ओपेक' राष्ट्रांची निर्यात	14,239.5	24,078.5	27,641.1	14,235.2	12,013.4
3 'ओपेक' च्या निर्यातीची जागतिक निर्यातीशी टक्केवारी	87.4	86.7	83.6	63.5	53.7

'ओपेक' सदस्य राष्ट्रांचे कच्च्या तेलाचे उत्पादन

(हजार पिपे प्रतिदिन)

राष्ट्र	1967	1972	1977	1982	1987
1 अल्जिरिया	825.7 (4.9)	1,063.3 (3.9)	1,152.3 (3.7)	704.5 (3.7)	648.2 (3.8)
2 इक्वेडोर	6.2 (नगण्य)	78.1 (0.3)	183.4 (0.6)	198.3 (1.0)	180.9 (1.1)
3 गबन	69.0 (0.4)	125.2 (0.5)	222.0 (0.7)	155.1 (0.8)	154.5 (0.8)
4 इंडोनेशिया	505.4 (3.0)	1,080.8 (4.0)	1,686.2 (5.5)	1,324.8 (7.0)	1,158.1 (6.8)
5 इराण	2,603.2 (15.4)	5,023.1 (18.5)	5,662.8 (18.1)	2,391.3 (12.6)	2,297.6 (13.4)
6 इराक	1,228.1 (7.3)	1,465.5 (5.4)	2,348.2 (7.6)	1,012.0 (5.3)	2,234.4 (13.0)
7 कुवैत	2,499.8 (14.8)	3,283.0 (12.1)	1,969.0 (6.0)	824.3 (4.3)	971.6 (5.7)
8 लिबिया	1,740.5 (10.3)	2,239.4 (8.3)	2,063.4 (6.6)	1,136.0 (6.0)	972.5 (5.7)
9 नायजेरिया	319.1 (1.9)	1,815.7 (6.7)	2,085.1 (6.7)	1,287.0 (6.8)	1,272.8 (7.4)
10 कतार	326.6 (1.9)	482.4 (1.8)	444.6 (1.4)	332.0 (1.7)	291.4 (1.7)
11 सीदी अरेबिया	2,805.0 (16.6)	6,016.3 (22.2)	9,199.9 (29.4)	6,483.0 (34.2)	3,975.2 (23.2)
12 संयुक्त अरब अमिराती	382.1 (2.3)	1,202.7 (4.4)	1,998.7 (6.5)	1,248.8 (6.6)	1,417.7 (8.2)
13 व्हेनिझुएला	3,542.1 (21.0)	3,219.9 (11.9)	2,237.9 (7.2)	1,895.0 (10.0)	1,575.5 (9.2)
एकूण	16,849.8 (100.0)	27,094.4 (100.0)	31,253.5 (100.0)	18,992.2 (100.0)	17,150.4 (100.0)

टीप : (1) कंसातील आकडे एकूणशी टक्केवारी दाखवितात.

(2) 'ओपेक' (OPEC) : 'ऑर्गनायझेशन ऑफ पेट्रोलियम एक्सपोर्टिंग कन्ट्रीज' या संघटनेची स्थापना सप्टेंबर, 1960 मध्ये झाली.

'ओपेक' सदस्य राष्ट्रांची कच्च्या तेलाची निर्यात

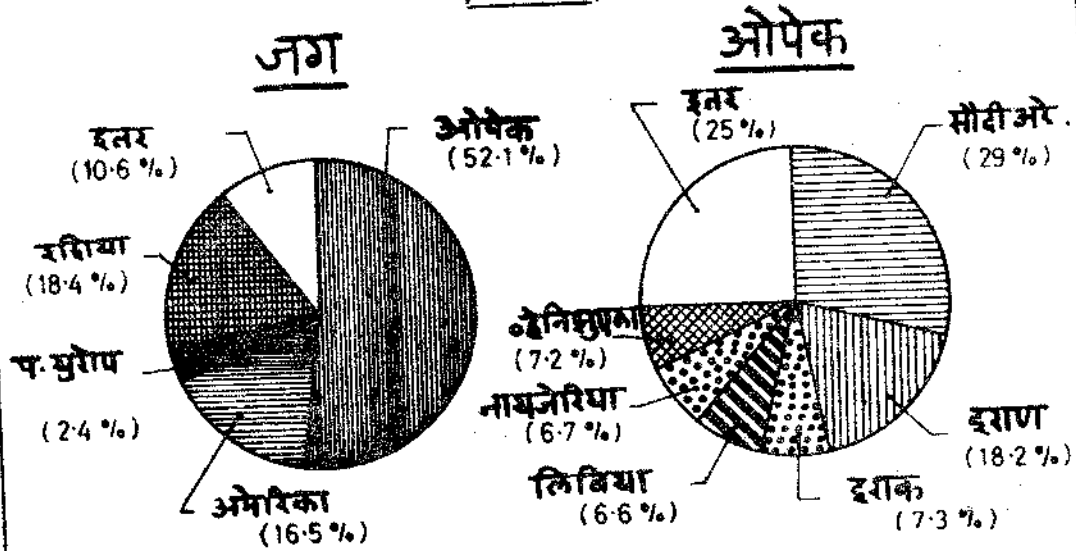
(हजार पिपे प्रतिदिन)

राष्ट्र	1967	1972	1977	1982	1987
1 अल्जिरिया	768.1 (93.0)	996.8 (93.7)	1,034.5 (89.8)	228.9 (32.5)	165.0 (25.4)
2 इक्वेडोर	- (-)	68.8 (88.1)	138.2 (75.4)	90.1 (45.4)	99.0 (55.0)
3 गबन	66.8 (96.8)	105.0 (83.9)	180.2 (81.2)	130.3 (84.0)	138.4 (89.6)
4 इंडोनेशिया	308.8 (61.1)	817.2 (75.6)	1,325.7 (78.6)	818.6 (61.8)	686.0 (59.2)
5 इराण	2,146.0 (82.4)	4,498.4 (89.6)	4,867.4 (86.0)	1,623.2 (67.9)	1710.0 (74.4)
6 इराक	1,172.1 (95.4)	1,436.1 (98.0)	2167.4 (92.3)	811.4 (80.2)	1,704.0 (76.3)
7 कुवेत	2,202.2 (88.1)	2,925.0 (89.1)	1,624.8 (82.5)	368.8 (44.7)	511.3 (52.6)
8 लिबिया	1,717.3 (98.7)	2,214.2 (98.9)	1,943.0 (94.2)	974.0 (85.7)	765.0 (78.7)
9 नायजेरिया	298.8 (93.6)	1,756.1 (96.7)	2,030.2 (97.4)	1,002.8 (77.9)	1,107.0 (87.0)
10 कतार	319.7 (97.9)	481.7 (99.9)	410.3 (92.3)	322.8 (97.2)	265.0 (90.9)
11 सौदी अरेबिया	2,429.6 (86.6)	5,444.1 (90.5)	8,608.4 (93.6)	5,639.4 (87.0)	2,623.0 (66.0)
12 संयुक्त अरब अमिराती	381.0 (99.7)	1,202.7 (100.0)	1,990.0 (99.6)	1,167.0 (93.0)	1,215.0 (85.7)
13 व्हेनिझुएला	2,429.1 (68.6)	2,132.4 (66.2)	1,321.0 (59.0)	1,057.9 (55.8)	1,024.7 (65.0)
एकूण	14,239.5 (84.5)	24,078.5 (88.9)	27,641.1 (88.4)	14,235.2 (75.0)	12,013.4 (77.0)

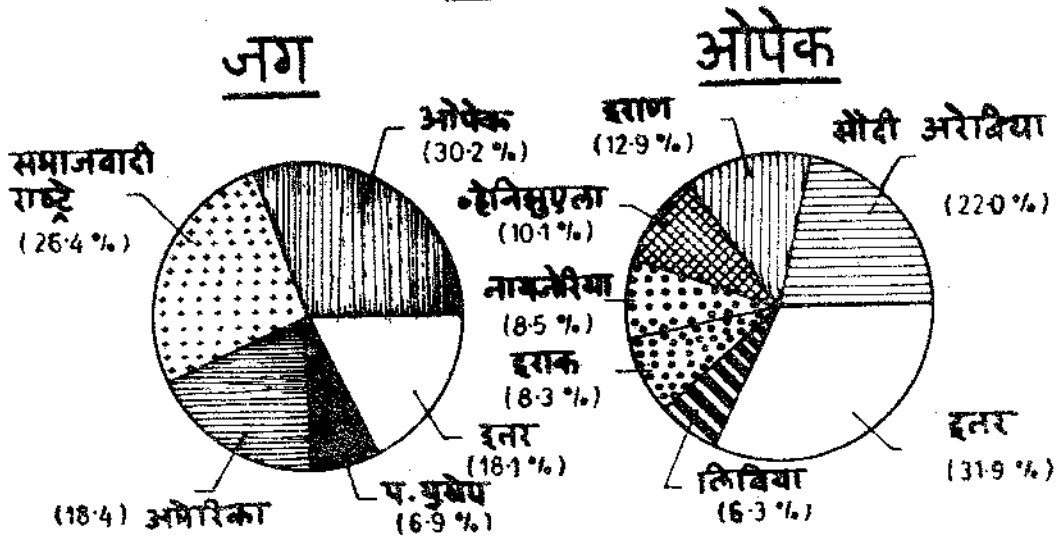
टीप : कंसातील आकडे संबंधित राष्ट्रांच्या एकूण उत्पादनाशी टक्केवारी दाखविताने,

कच्च्या तेलाचे उत्पादन

1977

1985

कच्च्या तेलाच्या साठ्यासंबंधीचे अंदाज :

राष्ट्र	1979 मधील निश्चित केलेला साठा	अंदाजित महत्तम साठा	भविष्यकालीन	
			1985	1990
(अ) कमाल उत्पादनाचे लक्ष्य				
1 इराक	31,000	3,00,000	35,000	40,000
2 नायजेरिया	17,400	40,000	20,000	21,200
3 इंडोनेशिया	9,600	18,000	9,650	10,500
4 इक्वेडोर	1,100	3,500	1,250	1,500
5 गवत	5,000	12,500	6,000	7,500
गटाची बेरीज	64,100	3,74,000	71,900	80,700
(ब) कमाल किमतीचे लक्ष्य				
6 अल्जिरिया	8,440	15,000	9,000	8,500
7 इराण	58,000	75,000	53,500	52,000
8 व्हेनिझुएला	17,870	27,000	16,500	17,000
गटाची बेरीज	84,310	1,17,000	79,000	77,500
(क) विक्रय नियंत्रण संघाचा गाभा				
9 सौदी अरेबिया	1,63,650	4,00,000	1,75,000	1,85,000
10 कुवेत	65,400	1,00,000	62,500	60,000
11 कतार	3,760	7,500	4,000	4,500
12 लिबिया	23,500	50,000	33,000	39,000
13 संयुक्त अरब अमिराती	29,400	50,000	27,300	25,600
14 तटस्थ क्षेत्र	6,260	10,000	5,900	5,400
गटाची बेरीज	2,91,970	6,17,500	3,07,700	3,19,500
एकूण	4,40,380	11,08,500	4,58,600	4,77,700

‘ ओपेक ’ सदस्य राष्ट्रे

(दशलक्ष पिपे)

साठ्यांचे अंदाज		साठ्यात होणारी स्थूल वार्षिक वाढ			
1995	2000	1981-85	1986-90	1991-95	1996-2000
44,000	46,500	2,212	2,516	2,608	2,197
22,200	23,000	1,418	1,673	1,488	1,417
11,000	10,500	466	550	489	467
1,440	1,300	68	81	72	68
8,000	7,800	315	372	327	315
86,840	89,100	4,479	5,192	4,984	4,464
8,000	7,000	435	415	390	272
51,000	50,000	465	740	706	616
16,900	16,400	405	735	650	546
75,000	73,400	1,305	1,890	1,746	1,434
1,90,000	1,95,000	4,866	3,742	2,013	1,302
60,000	60,000	729	552	436	353
4,000	3,500	146	111	87	71
40,000	37,500	739	529	410	328
25,000	25,000	695	552	444	367
4,900	4,500	213	166	130	107
3,23,900	3,25,500	7,388	5,652	3,538	2,528
4,86,440	4,88,000	13,172	12,734	10,268	8,426

कच्च्या तेलाच्या साठ्यासंबंधीचे अंदाज :

राष्ट्र	1979 मधील निश्चित केलेला साठा	अंदाजित सहस्रम साठा	भविष्यकालीन साठ्यांचे	
			1985	1990
1 अमेरिका	26,500	45,000	23,400	22,500
2 कॅनडा	6,800	20,000	6,500	7,600
3 मेक्सिको	31,250	1,00,000	53,000	66,000
4 युनायटेड किंग्डम	15,400	20,000	14,000	13,000
5 नॉर्वे	5,750	10,000	5,100	5,500
6 उत्तर समुद्रातील इतर	400	1,000	350	400
7 कॅमेरून	140	35,000	14,000	22,000
8 ब्रुनेई - मलेशिया	4,600	15,000	5,600	6,000
9 इजिप्त	3,100	8,000	3,700	4,100
10 भारत	2,600	7,500	3,050	3,175
11 ओमान	2,400	5,500	3,100	3,600
12 अर्जेन्टिना	2,400	10,000	3,300	4,056
13 ट्यूनिशिया	2,250	7,500	2,900	3,400
14 ऑस्ट्रेलिया	2,130	6,000	3,000	3,700
15 सिरिया	2,000	5,000	2,700	3,100
16 ब्राझिल	1,220	15,000	4,000	5,200
17 इतर राष्ट्रे	7,250	28,350	11,520	13,865
एकूण	1,16,190	3,38,850	1,61,220	1,86,940
जग ('ओपेक' व इतर राष्ट्रे)	5,56,570	14,47,350	6,19,820	6,64,640

‘ओपेक’ व्यक्तिरिक्त राष्ट्रे

(दशलक्ष पिपे)

अंदाज	साठ्यात होणारी स्थूल वार्षिक वाढ				
	1995	2000	1981-85	1986-90	1991-95
21,000	20,000	2,751	2,970	2,840	2,777
8,600	9,300	423	464	626	809
73,000	78,000	5,412	4,348	3,714	3,628
11,700	10,200	913	817	866	760
5,100	4,450	330	336	377	331
450	415	24	23	31	27
25,000	24,200	2,880	2,088	1,098	955
5,800	5,400	360	366	429	421
4,300	3,950	243	250	319	320
3,280	3,260	203	194	242	212
3,890	3,840	195	221	287	252
4,300	4,295	269	295	255	287
3,850	3,960	288	207	283	248
3,900	3,500	182	227	287	252
3,250	3,200	170	188	242	216
6,100	6,550	601	504	423	614
13,455	13,020	964	666	532	543
1,96,975	1,97,540	16,280	14,164	12,851	12,652
6,83,415	6,85,540	29,380	26,898	23,119	21,078

**'ओपेक' सदस्यांव्यतिरिक्त मुक्त जगाची कच्च्या तेलाची मागणी आणि
'ओपेक' कडून उत्पादनाची अपेक्षा**

(दशलक्ष पिपे प्रतिदिन)

तपशील	प्रत्यक्षातील मागणी			अंदाजित मागणी	
	1978	1979	1980	1985	1990
तेलाचा जागतिक वापर					
अमेरिका	18.85	18.43	17.01	16.47	15.62
पश्चिम युरोप	14.63	14.87	13.75	13.78	13.73
जपान	5.42	5.50	5.00	5.40	5.57
इतर देश	12.60	12.98	13.46	15.09	16.25
एकूण	51.50	51.78	49.22	50.74	51.17
इतर तरतुदी (1)					
मुक्त जगाची तेलाची एकूण मागणी	-0.60	+1.05	+0.39	+0.20	+0.20
'ओपेक' व्यतिरिक्त मुक्त जगाचे तेलाचे उत्पादन (2)	50.90	52.83	49.61	50.94	51.37
समाजवादी देशांची निव्वळ निर्यात	19.24	20.52	21.11	23.83	26.28
'ओपेक' गटाकडून तेलाची गरज (3)	1.50	1.02	0.90	0.20	-
	30.16	31.29	27.60	26.91	25.09

- (1) यामध्ये कच्च्या तेलाचे साठे, साठ्यांतील बदल आणि तेलाचे बिनहिशेबी नुकसान यांचा समावेश होतो.
- (2) यामध्ये अमेरिकेतील प्रक्रियांतर्गत वाढाव्याचा समावेश होतो.
- (3) कच्चे तेल आणि द्रवरूप नैसर्गिक वायू एकत्रित.

संदर्भ सूची

- (1) इस्लामिक रिपब्लिक ऑफ इराण, इराण स्टॅटिस्टिकल इयर बुक, 1988-89, फेब्रुवारी 1990 (पश्चिम भाषेत), पृ. 504.
- (2) ग्रिफिन, जेम्स एम. आणि टीस, हेविहड जे., ओपेक बिहेव्हर अँड वर्ल्ड ऑईल क्रायसिस, जॉर्ज अँडन अँड अनविन, लंडन, 1982.
- (3) बँक मरकाझी इराण, अँन्युअल रिपोर्ट अँड बॅलन्स शीट, 1356 (2536) (म्हणजेच 1977), पृ. 18.
- (4) इस्लामिक रिपब्लिक ऑफ इराण, ए स्टॅटिस्टिकल रिप्लेक्शन ऑफ द इस्लामिक रिपब्लिक ऑफ इराण (क्रमांक 4), प्लॅन अँड बजेट मिनिस्ट्री, स्टॅटिस्टिकल सेंटर ऑफ इराण, जुलै 1987, पृ. 141.

‘अर्थसंवाद’ च्या लेखकांसाठी

- 1 ‘अर्थसंवाद’ साठी पाठविलेला लेख अन्यत्र प्रसिद्ध झालेला अथवा अन्यत्र प्रसिद्धीसाठी पाठविलेला नसावा. मात्र एखादा प्रकाशित लेख ‘अर्थसंवाद’ च्या वाचकांसाठी पुनर्मुद्रित करणे आवश्यक वाटल्यास तसे करण्याचे अधिकार प्रमुख संपादकांना राहतील.
- 2 परभाषेतील अत्युत्तम लेखांचे अनुवाद ‘अर्थसंवाद’ मध्ये प्रसिद्ध होऊ शकतात. मात्र त्यासाठी प्रमुख संपादक यांनी अनुवाद स्वीकृत केल्यानंतर भाषांतर वगैरेचे अधिकार ज्यांच्याकडे असतील त्यांची लेखी अनुमती मिळवून भाषांतरकाराने ती प्रमुख संपादकांकडे पाठविली पाहिजे.
- 3 लेख वगैरे मजकूर टंकलिखित अथवा सुवाच्य हस्ताक्षरात निदान 1/3 समास सोडून कागदाच्या एकाच वाजूला लिहिलेला असावा. लेखात लाडाखोड टाळावी.
- 4 पाठविलेला मजकूर प्रकाशित करण्याच्यादृष्टीने परिपूर्ण असावा. लेखाच्या अग्रभागी मथळा देऊन त्याखाली लेखकाने आपले नाव लिहावे. नाव लेखाच्या शेवटी देऊ नये. लेखकाने नावाखालीच आपला हुद्दा आणि संस्था यांचा आवर्जून उल्लेख करावा. ग्रंथ परीक्षणांच्या बाबतीत मात्र प्रस्तुत अंकातील मांडणी पद्धत अनुसरावी.
- 5 लेखात उल्लेख होणाऱ्या सर्व व्यक्तींचा उल्लेख (भारतीय वा परकीय, ह्यात वा दिवंगत) आदरार्थी बहुवचनी करण्याचा ‘अर्थसंवाद’ चा संकेत आहे. त्याचप्रमाणे लेखातील व्यक्तींच्या नावामागे ‘प्रा.’, ‘डॉ.’ ‘श्री.’ वगैरे उल्लेखही टाळण्याचा संकेत आहे. लेखकांनी या बाबींची विशेष नोंद घ्यावी.
- 6 ‘अर्थसंवाद’ मधील सर्व संख्यांक (numerals) आंतरराष्ट्रीय पद्धतीने – उदा० 1, 2, 3, 4 असे दिले जातील. लेखकांनी आपल्या सर्व लेखनात याच पद्धतीने लिहावे.
- 7 लेखात तक्ते असल्यास खालील बाबींविषयी लेखकाने काटेकोर रहावे.
 - (अ) प्रत्येक तक्त्यास क्रमांक देऊन त्यातील माहितीची संपूर्ण कल्पना देणारा मथळा द्यावा.
 - (आ) तक्त्यातील स्तंभांचे मथळेही परिपूर्ण असावेत.
 - (इ) तक्त्यातील माहिती कोठून घेतली याचा पूर्ण संदर्भ मान्य पद्धतीने देणे आवश्यक आहे.
- 8 लेखात आकृत्या असल्यास त्या पांढऱ्या घुभ्र कागदावर काळ्या शाईने सुवकपणे आरेखित करून तसेच मज-कुरातील त्याचे तक्ती स्थळ निर्देशित करून पाठवाव्यात.
- 9 लेखातील ‘संदर्भ टीपा’ लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. त्याचा तपशील लिहिताना तो पुढीलप्रमाणे क्रमशः द्यावा : (अ) ग्रंथाचा संदर्भ असल्यास : ग्रंथकर्त्याचे नाव (प्रथम आडनाव), ग्रंथाचे नाव (अधोरेखित), प्रकाशक, प्रकाशन स्थळ, प्रकाशन वर्ष आणि पृष्ठ क्रमांक. (आ) लेखाचा संदर्भ असल्यास : लेखकाचे नाव (प्रथम आडनाव), लेखाचे नाव (अवतरण चिन्हांत), तो लेख प्रसिद्ध झालेले पुस्तक अथवा नियतकालिक याचे संपूर्ण नाव, प्रकाशन वर्ष/महिना/सप्ताह, खंड व अंक क्रमांक. आणि पृष्ठ क्रमांक. सर्वत्र विरामचिन्हांचा योग्य तो वापर करावा.
- 10 लेखास ‘संदर्भ सूची’ (Bibliography) द्यावयाची असल्यास ती ‘संदर्भ टीपा’ नंतर द्यावी. सूचीतील सर्व नोंदी ग्रंथकर्ता वा लेखकर्ता यांचे बाबतीत अकारविल्हे आणि यापूर्वी 9 मध्ये उल्लेखिलेल्या आवश्यक तपशिलासह द्याव्यात.

11. लेखनील परिभाषा महाराष्ट्र शासनाच्या 'अर्थशास्त्र परिभाषा कोशा' नुसार वापरली जावी. तशी न वापरल्यास आवश्यक ते बदल करण्याचे अधिकार प्रमुख संपादकांना राहतील. लेखात वापराच्या लागणाऱ्या कोशातील एखाद्या मराठी प्रतिशब्दास लेखकाचा आक्षेप असल्यास त्याने आपली त्याविषयीची भूमिका स्पष्ट करणारे टिपण पाठवावे. त्यातील विवेचनाचा दर्जा 'अर्थसंवाद' मधील साहित्याच्या किमान पातळीएवढा असल्यास ते टिपण 'अर्थ' वाटाची वाट पाहे' या सवरात प्रसिद्ध केले जाईल.
12. पाठविलेल्या मजकुराची पोक देण्यात येईल; परंतु परतीचे पुरेसे हंसील लावून स्वतःचा पत्ता लिहिलेला लिफाफा मजकुरासोबत जोडलेला असल्यासच अस्वीकृत मजकूर परत पाठविला जाईल, अन्यथा नाही. लेखकांनी आपल्या लेखाची स्थळप्रत स्वतःकडे राखून ठेवावी.
13. लेख 'अर्थसंवाद' मध्ये प्रसिद्ध झाल्यावर त्यात लेखकास महत्वाचे मूद्रणदोष आढळल्यास ते त्याने प्रमुख संपादकांच्या नजरेस आणून द्यावेत. म्हणजे पुढील अंकात चुकीची दुरुस्ती करता येईल.
14. लेखन साहित्याच्या 'अर्थसंवाद' मधील प्रकाशनाबाबत प्रमुख संपादकांचा निर्णय अखेरचा राहिल.
15. केवळ स्वतंत्र लेखांसाठीच लेखांच्या 10 सुट्या प्रती लेखकांना दिल्या जातील; इतर मजकुराच्या दिल्या जाणार नाहीत. एखादा लेख दोन वा अधिक लेखकांनी संयुक्तपणे लिहिलेला असल्यास प्रथम क्रमांकाच्या लेखकाकडे त्या प्रती पाठविल्या जातील.

शीर्षक असे वाचावे

डॉ. श्री. वि. खांदेवाले यांचे मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या चौदाव्या वार्षिक अधिवेशनातील अध्यक्षीय भाषण 'अर्थसंवाद' च्या ऑक्टोबर-डिसेंबर, 1990 (खंड 14, अंक 3) च्या अंकात छापलेले आहे. विषयाचे संपूर्ण शीर्षक "जर्मनीचे एकीकरण 1990 : युरोपचा एकच बाजार 1992 (एकविसाव्या शतकातील जागतिक आर्थिक संबंधांच्या साम्राज्यवादी पुनर्रचनेची नांदी)" असे आहे.

- प्रमुख संपादक

अर्थसंवाद (खंड 14 : 1990-91)

(अ) लेख सूची

स्वतंत्र लेख		4 रशियातील पुनर्रचना	41-51
1 अर्थशास्त्रातील 'नोबेल' पारितोषिकाचे मानकरी (1990)	156-58	अधिवेशन वृत्तान्त	
2 आपला शिक्षणावर होणारा खर्च	1-14	1 आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक विकास	174-78
3 आशियाई उत्पादन व्यवस्था आणि हिंदुस्थान	65-72	2 चौदाव्या वार्षिक अधिवेशनाचा कार्यवृत्तान्त	193-98
4 आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक विकास	265-72	3 भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील नियोजन काळातील संरचनात्मक बदल	179-84
5 उत्पन्न विषमतेची प्रचलित प्रत्यक्षा-नुसारी मापने	86-95	4 भारताच्या अर्थव्यवस्थेत रोजगार निर्मितीची शक्यता व समस्या	191-92
6 खाजगीकरण, मालकी आणि विकास	12-25	5 महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका-स्वरूप आणि समस्या	185-90
7 जर्मनीचे एकीकरण 1990, युरोपचा 'एकच बाजार' 1992	113-48	सांख्यिकी पुरवणी	
8 जिल्हा नियोजनाची कार्यवाही (कोल्हापूर जिल्ह्याचा अभ्यास)	26-43	1 कच्च्या तेलाची जागतिक परिस्थिती	289-98
9 न्यून विकसित देशातील प्रगत तंत्र-विकास संरचनेतील वर्जन प्रक्रिया	149-55	2 भारतातील बँक व्यवसाय (1)	55-64
10 पूर्ण रोजगार : नवीन नियोजन आयोगाचा दृष्टिकोन	223-44	3 भारतातील बँक व्यवसाय (2)	119-28
11 फेब्रुआचे नियोजन आणि राज्यपरिवहन मंडळाचा तोटा : एक अंशालक्षी अभ्यास	96-110	4 भारतातील बँक व्यवसाय (3)	213-18
12 बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती	245-54	(आ) लेखक सूची	
13 भारत आणि महाराष्ट्र : संरचनात्मक बदलांचा तौलनिक अभ्यास	255-64	स्वतंत्र लेख	
14 सार्वजनिक खर्चाचे सिद्धान्त	73-85	1 आगरकर, रा. द.	96-110
15 सुखमय चक्रवर्ती : अकाली निवर्तलेला अर्थशास्त्रज्ञ (श्रद्धांजली)	116-17	2 खेर, सी. पं.	73-85
16 सुखमय चक्रवर्ती : अर्थशास्त्रज्ञांचा अर्थशास्त्रज्ञ	161-66	3 खांदेवाले, श्री. वि.	113-48
ग्रंथ परीक्षण		4 जहागिरदार, दि. व्यं.	156-58
1 कार्ल मार्क्स - जीवन व विचार	111-15	5 जहागिरदार, मु. दि.	149-55
2 तंत्रविज्ञान आणि दारिद्र्य	167-73	6 दांडेकर, वि. म.	223-44
3 महाराष्ट्रातील सरकारी खर्च : धोरणात्मक बदलाची दिशा	273-84	7 देशपांडे, विनायक व घाटे, ऋचा	255-64
		8 पळशीकर, वेणू	265-72
		9 बोरवणकर, प्रतिभा	86-95
		10 भानुशाली, सु. गो.	116-17
		11 भानुशाली, सु. गो. व हेल्लेकर, मा. दि.	26-43
		12 भाटवडेकर, मो. वि.	1-14
		13 माने, शि. ना.	15-25
		14 मूणगेकर, भालचंद्र	245-54

- 15 सवतीस, र. स. 161-66
16 सोबनी, नी. वि. 65-72

ग्रंथ परीक्षण

- 1 सादेवाले, श्री. वि. 111-15
2 नाडकर्णी, आ. स. 273-88
3 पटवर्धन, व. श्री. 167-73
4 पुजारी, आ. गो./खोबरे, शिवकुमार 44-51

अधिवेशन वृत्तान्त

- 1 कर्याणकर, गि. सो. 174-78
2 जहागिरदार, वि. व्यं. 179-84
3 पाटणकर, व्यं. सु. 193-98
4 पाटील, ज. फा. 185-90
5 पोरे, कुमुद 191-92

सांख्यिकी पुरवणी

- 1 दोशी, रवीन्द्र 55-64
119-23,
213-18,
289-98

अंकांचा तपशील

अंक	तिमाही	पृष्ठे
1	एप्रिल-जून, 1990	1-64
2	जुलै-सप्टेंबर, 1990	65-132
3	ऑक्टोबर-डिसेंबर, 1990	133-222
4	जानेवारी-मार्च, 1991	223-302

'अर्थसंवाद' या त्रैमासिकाच्या स्वामित्व व इतर बाबींविषयी निवेदन

फॉर्म 4, नियम 8 नुसार

- 1 प्रकाशन स्थळ : 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद', द्वारा 'संपदा', प्राध्यापक वसाहत, देवपूर, धुळे 424 002
- 2 नियतकाल : त्रैमासिक
- 3 मुद्रकाचे नाव : व्यंकटेश सु. पाटणकर
राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : 'संपदा', प्राध्यापक वसाहत, देवपूर, धुळे, 424 002
- 4 मुद्रण स्थळ : हेमंत मुद्रण, 26, प्रतिभागर मार्केट, कोल्हापूर 416 008
- 5 प्रकाशकाचे नाव : बाबू क्र. 3 प्रमाणे
- 6 संपादकाचे नाव : रवीन्द्र रा. दोशी
राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर 416 004
- 7 मालकाचे नाव : मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा सेंटर फॉर व स्टडी ऑफ सोशल चेंज, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर, मुंबई 400 014

मी, व्यंकटेश सु. पाटणकर, असे जाहीर करतो की, वर दिलेला तपशील माझ्या माहिती आणि समजुतीनुसार खरा आहे.

व्यंकटेश सु. पाटणकर

मुद्रक, प्रकाशक

55-64
119-28,
213-18,
289-98

पृष्ठे

1-64

65-132

33-222

23-302

स्विशाला परवडणारी, आरोग्य घडवणारी....

दूध पंढरी

वैशिष्ट्ये -

चालू संस्था - 425
आणव पद्धत संस्था - 262
दूध संकलन : म्हैस - 7000 लि.
गाय - 78000 लि.

कार्यक्षेत्र - 10 तालुके

एकूण संकलन मार्ग - 37

- संघाचे स्वमालकीचे पंढरपूर चिलिंग सेंटर
- दूध उत्पादन व संकलनाबाबत खेडोपाडी प्रशिक्षण आयोजित करून गोरगरिवांना स्ववळावर उद्योजक बनविणारा महाराष्ट्रातील एकमेव दूध संघ
- पशुवैद्यकीय तातडीची पशुसेवा देणारा आदर्श संघ
- लवकरच टॅम्पुर्णी येथे संघाचे स्वमालकीचे चिलिंग सेंटर होणार
- संघाच्या प्रत्येक तालुक्यातून चिलिंग सेंटर उभा करण्याचा लवकरच धाडसी प्रयत्न
- खेडोपाडी दूध संकलन संस्था निर्माण होण्यासाठी संघाचे युद्ध पातळीवर प्रयत्न जारी

सभासद संख्या

एकूण - 401

वसूल भागभांडवल

संस्था - रु. 14,43,500

सरकार - रु. 13,40,100

मासिक दूध व दुग्धजन्य पदार्थ विक्री ...

दूध 4,50,000 लि.

पेढा 300 कि.

खवा 100 कि.

श्रीखंड 200 कि.

तूप 2,000 कि.

सुगंधी दूध 3,000 लि.

संचालक मंडळ -

भववानराव स. चव्हाण
काकासाहेब उर्फ व. तु.
भोसले-पाटील

वसंतराव ग. आपटे
गणपतराव दि. घाडगे

शंकर गं. चौगुले

हरिभाऊ भा. दिवे

शेषराव वि. जगदाळे

अनिल श्री. देशपांडे

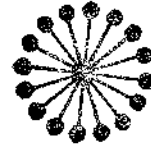
रघुनाथ ज्ञा. बंड

प्रकाश न. मोहोळकर

फकिरा ए. चौधरी

शिर्वांग रा. मुकळे

दत्तात्रय धों. भंडारे

ना बाटलीची झंझट

ना रांगेची कटकट

अमृताहुनी गोड . . . सर्वत्र दूध पंढरीची ओढ !

सोलापूर जिल्हा सह. दूध उत्पादक संघ मर्या., सोलापूर

सुधाकर एस. जोशी
व्यवस्थापकीय संचालक

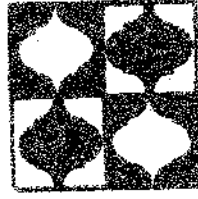
बाळासाहेब श्री. राऊत
चेअरमन

अर्थसंवाद

विश्वास सहकारी साखर कारखाना लि., यशवंतनगर
पोस्ट-चिखली, तालुका-शिराळा, जिल्हा-सांगली.

सार : " विश्वास "
शिराळा

शिराळा-38/43
सांगली- 59

: ठळक वैशिष्ट्ये :

- सन 1989-90 ऊस गाळप 2,68,313 मे. टन
- साखर उत्पादन 3,09,400 पोती
- सरासरी साखर उत्पत्ती 11.51 टक्के
- अंतिम ऊस दर 450/- रुपये (15 रुपये खोडकीसाठी)
- सन 1990-91 चे गाळप रुद्रिष्ट 3,00,000 मे. टन
- जगसा जलमिशन योजनेद्वारे 21,629 हेक्टर क्षेत्र ओळित्यावाली बाणणे

बाबासाहेब पवार
कार्यकारी संचालक

आ. बाबासाहेब य. पाटील
व्हा. चेअरमन

फत्तेसिंगराव आ. नाईक
चेअरमन

डॉ. ज्य. सु. पाटणकर यांनी ' मराठी अर्थशास्त्र परिचय ' या संस्थेकरिता हे त्रैमासिक हेमंत मुद्रण, 26, प्रतिभा-
नगर मार्केट, फोल्हापूर-416 008, येथे छांपून ' मराठी अर्थशास्त्र परिचय, ' द्वारा ' संपदा ' , प्राध्यापक वसाहत,
देवपूर, धुळे, 424 002 येथे प्रसिद्ध केले.